

PRÒLEG

La Cucaracha olivera de 1918 i el seu context

Aquest número especial de *Cabdells* gira al voltant d'un fet traumàtic que, emmarcat adequadament, “retrata” una població, una societat i una època.

L'esforç que ha fet Francesc Devesa per infantar i coordinar una trilogia de treballs ha donat el seu fruit, de forma que ens trobem davant la possibilitat de conèixer des dels detalls i les anècdotes més curioses o significatives de la grip fins al panorama i el rerefons sanitari i historicosocial. Tant a l'àmbit local com al valencià i el general.

Mentre bona part d'Europa queia en el parany de la Guerra Gran, de 1914-1918, Espanya i el País Valencià continuaven immersos en els darrers compassos, convulsos, del sistema de la Restauració monàrquica regit per la Constitució de 1876. El que acabaria amb l'assumpció del poder per l'aleshores capità general de Catalunya, Miguel Primo de Rivera, el 1923. Això no volia dir que el nostre país estigués al marge de les tendències sanitàries, sociopolítiques, culturals i bèl·liques europees, si bé els ritmes i els contextos podien ser diferents.

Per aquells anys, les crisis es concatenaven les unes amb les altres. Un símptoma indiscutible era el fet de les contínues eixides des del nostre territori cap a Amèrica i Barcelona. Molts emigrants de la Safor, la Vall-digna i la Marina esdevenien “blavets”, ço és, emigrants estacionals cap a les costes d'Alger. El 1918 i 1919 la grip es cobrava nombrosíssimes víctimes i la pallola revisitava la comarca amb força inusitada el 1922. A Madrid, entre 1917 i 1923, se succeïen quaranta-tres crisis ministerials.

Ja fa dècades que autors com Joan Antoni Lacomba o Vicent Soler i Marco palesaven la forta interrelació del País Valencià amb els mercats europeus i la gran incidència de la guerra en el desenvolupament

industrial, per un costat, i la crisi de subsistències, d'un altre, ja que els productes de primera necessitat com el blat o l'arròs pujaven meteòricament els seus preus a causa del conflicte bèl·lic.

Al bell mig d'aquest temps s'hi ha tractat de revisitar i reconstruir l'esgarriosa epidèmia de grip que va patir Oliva. Una pandèmia de les que posaven a prova tota una població: les seues gentes, el seu govern i especialment els seus serveis sanitaris. Tenim la sort de poder comptar amb un equip d'investigadors de luxe, els membres del qual ja fa temps que tracten i coneixen les fonts, el text i el context; aqueix fet ens permet combinar coneixences i metodologies diverses per tal d'aconseguir amb èxit un objectiu compartit, descriptiu i explicatiu, però sempre tenint en compte el que passava en altres poblacions, comarques i països, de manera que les comparatives permeten conèixer les especificitats del cas oliver com també els aspectes comuns.

Al llarg dels escrits tindrem ocasió de fer un recorregut intens pels paisatges, la gent o els professionals de la sanitat. Veurem l'acció i la reacció de la societat davant la grip, les crítiques a les autoritats, els diferents discursos professionals i les polèmiques entre els metges. Tot això abillat amb estadístiques i gràfiques amb informació primmirada i detallada.

No cal insistir en la reconeguda coneixença que el pegolí Josep Bernabeu en té del tema. Amb facilitat i habilitat ens introdueix en l'"agressivitat social" que va lligada a la misèria, la fam i les malalties. Tot i el procés modernitzador i de progrés econòmic que vivia Espanya en els inicis del segle, el qual es va veure col·lapsat i posat a prova amb la Guerra Gran.

Joan Ramon Morell, del seu costat, ens aproxima a la història europea d'una guerra que va escampar la grip i ajudà perquè esdevinguera la pandèmia més important del segle xx, amb enormes repercussions i amb milions de morts al darrere. Fins i tot revisarem l'evolució del moviment obrer i el gran fracàs dels plantejaments internacionalistes i pacifistes que va significar la Guerra Gran; alhora que, paradoxalment, al capdavant, la seua revalorització.

Cal remarcar l'ús abundant que s'ha fet de les fonts bibliogràfiques, especialment dels estudis valencians com els de Manuel Martínez, Salvador Palazón o del mateix Josep Bernabeu. Tots ells són adequadament utilitzats i serveixen de punt de referència i comparativa.

Igualment i a bastament, s'han utilitzat els arxius públics, els personals i els testimonis orals. Ens congratulem, així mateix, del gran profit que s'ha tret de la premsa comarcal, hui molt més fàcil de treballar gràcies al conveni que va permetre digitalitzar i integrar l'hemeroteca de l'Arxiu Històric de Gandia en *Hispana* i *Europeana*.

Volem aprofitar l'avinentesa per a portar al record el benvolgut Manuel Martí Ascó i reconèixer el molt que va fer per fer nàixer aquesta publicació.

Al capdavant, tenim al davant uns treballs reeixits, fets amb una perspectiva ambiciosa i que aconsegueixen aportar-nos una visió ben completa i matisada.

JESÚS EDUARD ALONSO I LÓPEZ

LA GUERRA I LA GRIP

JOAN RAMON MORELL GREGORI
Professor d'Història

La grip de 1918, dita *La Grip Espanyola*, es va manifestar l'últim any de la I Guerra Mundial. La guerra, però, no fou el factor de la mutació vírica causant de la malaltia, però sí el marc espacial i temporal en el qual es va estendre. La grip de 1918 es va gestar entre 1916 i 1918, en un lloc del món que els científics encara no han concretat. Fou al campament d'entrenament de soldats nord-americans de Funston (actualment, Fort Riley, Kansas, EUA), on el 4 de març de 1918 va ser diagnosticat el primer cas. El context de guerra mundial fou, per tant, el que va facilitar la seua ràpida extensió, primer a Europa i, tot seguit, al món. Un món que vivia, per mitjà dels avanços tècnics i econòmics, en una primigènia globalització però, conjunturalment, també vivia en un rerefons bèl·lic favorable al contagi, entre soldats europeus i entre els traslladats massivament des de totes les parts del món i concentrats en llocs tan insalubres i insans com les trinxeres. La fi de la guerra, al novembre de 1918, en el moment àlgid de la segona onada de la pandèmia, va fer que els soldats retornaren als seus llocs d'origen augmentant els efectes mortífers d'una malaltia gens estranya, però letal per a milions de persones, de les quals tres-centes mil foren a l'Estat espanyol, una de les zones més afectades.

Si fou en el context de I Guerra Mundial, en el qual es va manifestar la grip, caldria, per tant, centrar de forma sintètica les causes per les quals es va desencadenar la guerra i com aquest conflicte va afavorir els contagis.

1. EL PROBLEMA DE LA DATACIÓ

En història, no hi ha segles exactes, el que s'estudien són processos històrics als quals, per qüestions pràctiques, se li assignen una cronologia i un espai, però poques vegades coincideixen amb l'exactitud cronològica. És el cas del segle xx, en el qual s'emmarca la I Guerra Mundial. Quan s'inicià i quan s'acabà històricament el segle xx? No tots els especialistes empen la data de l'1 de gener de 1901 com a inici

del segle XX. Per a alguns, com l'historiador anglès Eric Hobsbawm, el segle XX és el segle curt. Per a Hobsbawm, l'inici queda marcat, com en una cursa olímpica, pels trets que van matar l'arxiduc Franz Ferdinand i que provocaren l'esclat de la I Guerra Mundial al juliol de 1914 i el finalitza amb la dissolució de l'URSS el desembre de 1991.

La grip s'enquadra, per tant, en els inicis del segle XX, quan l'atemptat perpetrat a Sarajevo el 28 de juny de 1914 pel nacionalista serbo-bosni Gavrilo Princip, en el qual van morir l'hereu de l'imperi austrohongarés, l'arxiduc Franz Ferdinand i la seua muller, la comtessa Sophia Chotek. Aquesta acció va provocar l'escalada d'ultimatums i va activar els pactes politicomilitars, que portaran a la declaració de guerra de l'imperi austrohongarés a la República de Sèrbia el 28 de juliol de 1914, data en la qual començà una guerra mundial, llarga, extensa i cruel, i que finalitzarà l'11 de novembre de 1918 amb la signatura de l'Armistici de Compiègne que aturava, *de facto*, les hostilitats armades entre el II Reich i els aliats, posant fi a la guerra però no al bel·licisme, com es va demostrar vint-i-un anys després, quan el III Reich va envair Polònia, començant la II Guerra Mundial.

En aquest context bèl·lic de principis de segle, la situació a l'Estat espanyol i al País Valencià és diferent a la major part d'Europa. L'estricta neutralitat ens va allunyar dels fronts i, en general, va propiciar un desenvolupament econòmic ràpid, desigual i conjuntural. La neutralitat ens va lliurar de la guerra, però no fou una barrera contra una grip que va afectar greument la població durant la tardor de 1918. Les nombroses morts de *La Cucaracha* són atribuïbles a la proximitat als focus inicials de contagi i a la circulació de persones a un costat i altre dels Pirineus.

2. LA GRAN GUERRA

La I Guerra Mundial, la Gran Guerra, iniciada en 1914 i finalitzada en 1918, ha estat un dels esdeveniments més determinants de la història del món. La seua transcendència humana, social, material i política van marcar el transcurs del violent segle XX, el qual acabà amb una nova guerra balcànica entre 1990 i 1995 i, definitivament, en 1991 quan es va desmantellar l'URSS, si mantenim la cronologia de Hobsbawm. Encara hui són perceptibles les seues conseqüències en la precària pau a

la península dels Balcans i en els conflictes existents al continent africà i al Pròxim Orient.

Com fou possible una confrontació tan extrema? I quines foren les causes? Aquestes són qüestions recurrents cada vegada que ens apropem a comprendre un conflicte tan extrem i dramàtic.

Entre la causalitat que ens permetrà apropar-nos a comprendre la I Guerra Mundial, hauríem de distingir entre causes profundes i causes immediates. Les causes profundes serien aquelles gestades al llarg del s. XIX durant el procés d'implantació dels canvis esdevinguts per les successives onades revolucionàries liberalburgeses posteriors a 1815. Aquests canvis suposaren la fi de l'Antic Règim a Europa occidental i central i la implantació de règims polítics, socials i econòmics, amb major o menor claredat, liberals en la qüestió política i social, i capitalistes en l'econòmica. Altres processos, sobretot la revolució de 1848, sumaren a la consecució de les llibertats individuals la lluita pel reconeixement de les nacions, propiciant la formació de nous Estats, com Itàlia en 1861 i el II Reich alemany en 1871. Aquests canvis al mapa polític d'Europa van modificar l'equilibri políticomilitar al continent determinat, fins a 1871, per Gran Bretanya, França i Rússia. Foren aquestes causes profundes les que, durant l'últim terç del s. XIX i fins a 1914, alenaran la conformació dels dos blocs militars determinats a fer la guerra en accelerada competència. Aquestes causes profundes seran alimentades per les causes immediates, aquelles que, per si soles, no expliquen una declaració de guerra, però que són les espurnes que encenen el foc: l'assassinat de l'arxiduc austríac Franz Ferdinand i la seua muller Sophia, el 28 de juny de 1914 als carrers de Sarajevo, pot ser un bon exemple del que és una causa immediata.

No sent aquesta una publicació específica sobre la I Guerra Mundial, intentarem explicar les causes de la guerra i els efectes de la grip a partir, exclusivament, de fonts secundàries (bibliografia, articles, documentals i materials diversos...) d'una forma esquemàtica i sintètica, a partir d'una cronologia marcada entre els últims anys del segle XIX i 1918.

2.1. Un món en transformació preparant la guerra

Entre 1895-1905 i 1914 assistim, a Europa i al món, a una fase de transformacions que, en paraules del professor Tuñón de Lara, van su-

posar un salt de segle clar i ras, entre un segle XIX que havia consolidat el liberalisme políticament, econòmic i social i un segle XX que, seguint el rumb marcat pel liberalisme, anunciava canvis generals, profunds i a escala planetària.

2.2. Els canvis econòmics

A partir de 1895, el capitalisme va començar a superar la primera Gran Depressió enquadrada entre 1873 i 1894 i produïda per l'esgotament dels sectors que havien iniciat i consolidat el model de producció industrial, entre finals del s. XVIII i l'anomenada fase del Gran Capitalisme de 1848 a 1873. L'eixida de la crisi va gestar el que la historiografia denomina la Segona Revolució Industrial. El nou capitalisme, en competència ferotge per créixer constantment, havia de superar els estrets mercats nacionals, eixamplar els sectors de producció industrial i les zones d'inversió, incorporar les constants innovacions tecnològiques, adaptar la producció a noves fonts d'energia com el petroli i l'electricitat, abastar una demanda de productes diversa i creixent per a una incipient societat de consum, disposar de nous sistemes de finançament, de gestió empresarial i de producció, com les societats anònimes, els trusts, els hòldings i el taylorisme o la producció en cadena. Aquests canvis van crear aliatges d'estructures financeres i empresarials, els quals propiciaren un creixement ràpid, ampli i constant de les noves indústries com la petroquímica, la farmacèutica, la siderometal·lúrgica, la mecànica, les telecomunicacions... per tal de ser competitives en un mercat extens i global, però cada vegada més compartimentat per la ingerència dels interessos politiconacionals en l'economia.

Els canvis esdevinguts van comptar, contradient les teories liberals clàssiques, amb la intervenció gradual dels estats, tant dels primers a desenvolupar les formes de producció capitalista, com Gran Bretanya i França, com dels nous, principalment i sobretot, Alemanya, Estats Units, Japó i també dels emergents, com fou el cas de l'Estat espanyol. Les polítiques econòmiques de finals del s. XIX i principis del s. XX van tendir, exceptuant la Gran Bretanya, a abandonar el credo del lliurecanvisme pel d'un proteccionisme estricte, que va originar tensions econòmiques i polítiques les quals van derivar en conflictes geoestratègics tant a Europa, concentrats a l'àrea balcànica, com a la resta del món,

principalment a l'Àfrica, quan la cursa pel control de territoris colonials i de les rutes marítimes es va accelerar des dels acords de la conferència de Berlín de 1885. Les estratègies dels imperis colonials tradicionals, com Gran Bretanya i França, i les de les noves potències que aspiraven a expandir-se mundialment, com el II Reich, van esdevindre un assumpte de vital importància per als estats imperialistes. La resolució d'aquestes tensions geoestratègiques prebèl·liques amb febles i, a vegades, equívocs acords diplomàtics, com fou el tractat d'Algesires de 1906, sobre l'adscripció colonial del sultanat del Marroc, van originar nous greuges entre uns estats que anaven alineant-se, des de finals del s. XIX, en dos blocs militars: l'aliança dels imperis centrals, conformada pel II Reich, l'Imperi d'Àustria i Hongria i el Regne d'Itàlia, i la Triple Entesa, formada entre 1894 i 1907 per la III República Francesa, l'Imperi de Rússia i el Regne de Gran Bretanya, en disputa per l'hegemonia política, econòmica i militar d'Europa i del món.

2.3. Els canvis socials

El segle XIX, a Europa, fou el d'un constant creixement de la població. Durant el trànsit de finals del s. XIX i principis del s. XX, el món occidental va acabar de conformar el model polític i social liberal que s'havia iniciat en 1789 amb la Revolució Francesa.

A Europa occidental i central entre 1815 i 1871, per l'impuls de diverses onades revolucionàries, els estats van abolir les servituds pròpies de les societats de l'Antic Règim. En cada estat, i segons el moment i la forma amb la qual va ser abolit el feudalisme, es va donar accés, o no, com va ser el més normal, a la propietat individual, específicament la de la terra. El resultat, però, fou que la propietat rural i la dels mitjans de producció, ara privatitzats, es van concentrar en minories propietàries, mentre que la major part de la població va quedar exclosa, inclús dels beneficis dels béns comunals, també privatitzats. A més, una societat com la liberal, que havia trencat els vincles estamentals, entenia que l'Estat no havia de reconèixer ni defensar més drets que els individuals negant i prohibint, per tant, que els obrers i camperols es pogueren associar en defensa dels seus interessos col·lectius i de classe. La nova societat liberal i de classes econòmiques es mostrava dinàmica econòmicament, però profundament injusta i desequilibrada políticament

i social, entre els propietaris i els assalariats, entre les burgesies i els proletariats.

Europa entrava al s. xx com un continent en el qual s'havia produït un increment de població exponencial, capaç inclús de colonitzar territoris tan allunyats i extensos com Amèrica i Austràlia, però en el qual, malgrat l'abolició dels drets i privilegis feudals, les desigualtats socials, econòmiques i polítiques eren manifestes i anaven des de ser evidents a ser extremes. I, això, malgrat el desenvolupament econòmic, el creixement demogràfic, l'èxode rural a les ciutats, l'extensió de la higiene, el progrés de la medicina, els avanços en temes socials com la consecució de drets, com el de vaga, la legalització de partits polítics i organitzacions sindicals obreres i, com a aparent gran victòria, l'extensió del sufragi universal masculí. La realitat era, però, que la política no reflectia els canvis socials que s'estaven produint. A grans trets, la societat continuava dominada per una elit eixamplada i satisfeta per l'acumulació de fabuloses riqueses provinents dels negocis, pels maridatges entre les antigues famílies nobles i la gran burgesia i pel control del poder mitjançant diferents, i moltes vegades corruptes, formes de representació política. Però, malgrat l'èxit de les burgesies, aquesta elit vivia puntualment atemorida i expectant enfront del creixement, la capacitat de mobilització i d'acció directa de les organitzacions obreres revolucionàries, principalment socialistes i, específicament en zones com l'Estat espanyol, anarquistes. Les experiències, a mitjan camí entre la insurrecció i la revolució, de *La Commune* de París en 1871 i de la Revolució del Petroli a Alcoi en 1873, foren accions limitades, però demostratives de la capacitat organitzativa i de la intenció revolucionària d'un proletariat cada vegada més ideologitzat. La dura repressió d'ambdues accions, i el temor de la burgesia a qualsevol altre moviment semblant, ajornaran la consecució del sufragi universal masculí i assentaran la desconfiança de la burgesia davant de qualsevol reivindicació obrera.

A principis del s. xx, la societat europea es podria definir com una societat de classes consolidada, diversificada i relativament enfrontada. Al llarg del s. xix —el segle llarg, segons E. Hobsbawm, de 1789 a 1914—, el continent europeu havia viscut les guerres napoleòniques, les tensions revolucionàries liberals, l'expansió de la nova economia, la modificació de les fronteres i l'extensió voraç de l'imperialisme colonial, però, des de mitjan s. xix, Europa gaudia d'una pau efectiva.

Després de les guerres napoleòniques finalitzades en 1815, Europa no havia sofert cap conflicte que afectés les grans potències. Havia hagut enfrontaments armats circumscrits a àrees, com la península de Crimea, Itàlia, Alemanya i la península dels Balcans, o s'havien produït en les regions colonials, com foren la Guerra de Cuba entre els Estats units d'Amèrica i l'Estat espanyol o la Guerra dels bòers a Sud-àfrica. Les guerres propiciades pel Regne de Prússia, dirigit políticament pel canceller Otto von Bismarck, en competència fins a 1866, amb l'imperi austrohongarés, per la directriu de la unitat dels estats germànics, foren conflictes greus, però no implicaren altres potències continentals. La guerra francoprussiana de 1870 a 1871 podria haver estat un punt d'inflexió en aquesta aparent calma bèl·lica, però l'aïllament britànic dels assumptes continentals, durant la major part del segle XIX, va permetre que la guerra entre el II Imperi Francés i el Regne de Prússia no derivés en un conflicte major. El resultat, però, amb la proclamació en 1871 del II Reich a Versalles i els termes del tractat de París, que establia les dures i humiliants condicions de pau entre la III República Francesa i el II Reich alemany, serà una de les causes profundes de la I Guerra Mundial.

En aquest context de calma tensa, és en el qual es va desenvolupar la societat de classes. Una societat que, en el salt de segle, era extremadament desigual, però en la qual les diferències no havien augmentat sinó, més aviat, aquests s'havien definit i evolucionat sense haver arribat a la suplantació de les classes dominants, les burgesies, per les classes dominades, els proletariats, tal com el marxisme havia previst que es produiria per l'evolució del capitalisme.

Les burgesies, principalment les urbanes, dominaven les àrees del poder en aquells països en els quals la indústria i els negocis s'havien desenvolupat durant els successius processos de revolució industrial. En societats com l'espanyola, en les quals els sectors econòmics primaris eren dominants, la burgesia, fora o no urbana, no monopolitzava les claus del poder, pel pes que conservaven els sectors tradicionals de la noblesa i l'Església, als quals els burgesos es sotmetien socialment i ideològica.

Aquestes burgesies es sostenien pel seu èxit econòmic, social i pel poder que exercien a través del control de les cambres de representació política escollides per formes de sufragi allunyades del sentit democràtic modern. Encara que, a finals del XIX i principis del s. XX, l'extensió del

sufragi universal masculí s'havia generalitzat a Europa occidental, els resultats electorals, amb excepcions, no podrien ser vàlids hui, sobretot en aquelles societats, com l'espanyola, en les quals els sistemes electorals eren, per definició, corruptes. A més, les burgesies havien aconseguit assimilar els interessos dels estats als seus interessos de classe. El recurs a la utilització, per les classes dominants, del nacionalisme més exacerbant com a aglutinador ideològic de les societats modernes, especialment en els estats unificats a mitjan s. XIX, com Alemanya, conduirà a aquestes a veure els altres, els no nacionals, com a rivals, competidors i, finalment, com a enemics, propiciant que fora possible un enfrontament bèl·lic mundial, perllongat, sagnant i autodestructiu, que abans de 1914 es veia com a probable, però curt i concret.

Les classes no propietàries, els proletariats sorgits durant les revolucions liberals i protagonistes en tots els processos revolucionaris de la primera meitat del s. XIX havien estat, però, exclosos de l'accés a la propietat i del benefici dels drets socials i polítics durant la major part del segle XIX.

El moviment obrer, des de finals del s. XVIII, s'havia articulat en defensa dels interessos del proletariat a partir de les accions directes, dels models de les organitzacions obreres britàniques i de l'edició i difusió de teories de caire social. La legalització, en la primera meitat del s. XIX, de les Trade Unions i la publicació en 1848 del *Manifest Comunista*, escrit per Karl Marx i Friedrich Engels, van provocar un gir radical a les formes i els objectius de la lluita de la classe obrera sintetitzat en la frase: "Proletaris de tots els països, uniu-vos!"

En 1864, i amb la fundació a Londres de la Primera Internacional o Associació Internacional de Treballadors —AIT—, les classes obreres europees van aconseguir definir una estratègia revolucionària de classe i internacionalista, inspirada en els postulats del pensament marxista, que aspirava a substituir el sistema liberal burgès instaurant una dictadura del proletariat transitòria, per tal d'eliminar qualsevol diferenciació de classe. Amb aquesta estratègia i amb la coordinació de l'acció revolucionària internacional pel Comitè Central de l'AIT, les organitzacions obreres es postulaven enfront de les burgesies i enfront dels estats liberals.

El fracàs de *La Commune* en 1871 i les profundes diferències internes de l'AIT entre anarquistes i socialistes van acabar, entre 1872 i 1876, amb aquest primer projecte revolucionari internacionalista. A

partir d'aquesta data, el moviment obrer es dividirà, es debilitarà i veurà com s'ajornà la legalització de partits polítics, d'organitzacions sindicals obreres i la consecució de drets socials i polítics.

Malgrat la divisió de l'AIT i les dificultats per aconseguir els objectius de classe, el moviment obrer va prendre nous impulsos amb la legalització i fundació de partits socialistes nacionals, com el Partit Socialista Obrer Espanyol —PSOE— en 1879 i organitzacions obreres com la Unió General de Treballadors —UGT— en 1888. La demostració de la importància del nou moviment obrer, encara principalment europeu, es va manifestar amb la creació, al París de l'Exposició Universal de 1889, de la II Internacional. Aquesta vegada, però, la formaren exclusivament partits socialistes nacionals, molt vitalitzats pel la seua legalització, la consecució del sufragi universal masculí i la possibilitat de disposar de majories significatives als parlaments. Aquests partits diferenciats per la situació interna en cada estat es convertiren, però, en l'essència de la II Internacional. L'ideari internacionalista es manifestava als congressos i reunions, als quals hi acudien representants dels partits socialistes nacionals i en els quals es determinaven els objectius a assolir i les posicions de classe a defensar, com l'objectiu de la jornada de vuit hores i l'oposició a una guerra entre els blocs europeus. En aquests congressos, però, no solien ser aprovades les estratègies concretes i comunes de com aconseguir-los. Quan en 1900 es creà el Buró Socialista Internacional —BSI—, amb seu a Brussel·les, prenen impuls diferents iniciatives específiques i sectorials com, per exemple, “Les Conferències Internacionals de Dones Socialistes”, que van cohesionar un poc més aquest nou socialisme sense arribar a determinar, finalment, el que cada partit socialista nacional acordava fer.

Amb aquesta embranzida, a primeries del s. XX, podia pensar-se que l'internacionalisme socialista influiria en l'esdevenir de les societats modernes, inclús evitant la guerra. La II Internacional es presentava com una organització madura, global, amb uns objectius moderns i amb possibilitats reals de transformació. Però aquest internacionalisme amagava importants diferències internes, que es posaran de manifest en 1914 i acabaran amb la idea que un moviment internacionalista obrer i revolucionari fora possible.

Quan en 1899, el dirigent de l'SPD —Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Partit Socialista d'Alemanya)—, Edouard Bernstein, pu-

blica *Les Premisses del Socialisme* s'enceta un debat al nucli del pensament socialista entre els conceptes "Reforma" o "Revolució". Per a un reformista com Bernstein, el creixement econòmic i social del nou capitalisme havia afavorit les classes obreres, fent innecessari l'enderrocament del capitalisme i proposant que el progrés de la classe obrera no requeria una catàstrofe social.

Per contra al revisionisme reformista, altres dirigents socialistes com Rosa Luxemburg i Lenin mantingueren l'estratègia revolucionària com a forma d'acabar amb el capitalisme. Aquest corrent del socialisme s'oposà, per principi, a la guerra, però va veure en la guerra l'oportunitat d'agitar les masses obreres per a dur a terme la revolució. En 1917, els bolxevics dirigits per Lenin ho aconseguiran a Rússia, mentre que els espartaquistes i Rosa Luxemburg ho intentaran a Alemanya, a finals de 1918 i principis de 1919, però fracassaran.

La influència del revisionisme no fou immediata. La major part de les direccions dels partits socialistes no acceptaren les seues conclusions, però el debat entre revisionistes i revolucionaris es va acabar instal·lant en els partits de la II Internacional condicionant, els anys previs a la guerra, els congressos i els debats interns en cada partit socialista nacional. Quan a l'estiu de 1914 es va declarar la guerra, els obrers van anar a lluitar, dirigents de partits obrers s'integraren als governs d'unitat nacional i les majories parlamentàries socialistes aprovaren els pressupostos de guerra. Amb aquestes decisions, l'internacionalisme socialista no impedí la guerra i evidencià el seu fracàs.

Des d'un punt de vista ideològic i social, la guerra fou incubada pel nacionalisme supremacista i l'imperialisme expansionista alenats per les classes dirigents, assimilats i assumits per gran part de les classes obreres i estimulat per la creixent influència de la premsa, el mitjà de comunicació més popular del moment.

2.4. La situació política internacional

Fent un esquema polític de la situació d'Europa a finals del s. XIX i principis del s. XX, aquest seria el d'un continent dominat per monarquies emparentats entre sí però, des de la revolució de 1848, amb un poder limitat per una diversitat de sistemes liberals parlamentaris que anaven des del britànic, en el qual el rei era controlat pel parlament, a

l'alemany en el qual el kàiser delegava el poder en un govern que no era responsable davant el Reichstag o el corrupte sistema liberal espanyol de la Restauració condicionat pel caciquisme. De repúbliques, solament eren significades la III República Francesa a Europa i els Estats Units al continent americà. Suïssa era irrellevant. Amb aquest esquema, en paraules del professor Àngel Bahamonde, l'organització política dels estats que s'enfrontaran en la I Guerra Mundial era divergent a l'evolució econòmica, social i cultural produïda en els decennis previs a 1914.

Seria massa extens i fora de lloc en aquest treball parar-nos a examinar les polítiques internes de cada estat europeu, per la qual cosa centrarem l'explicació en les principals línies de la política exterior europea, com a una de les causes profundes que ens expliquen la I Guerra Mundial.

Si bé la guerra té una clara data d'inici per a la major part dels historiadors, les causes polítiques profundes les hem de datar a partir de la guerra francoprussiana de 1870 a 1871, la proclamació del II Reich en 1871 i els canvis esdevinguts al continent europeu amb l'aparició al cor d'Europa d'una potència, Alemanya, capaç d'assumir l'hegemonia en els àmbits militar, polític i econòmic.

Entre 1871 i 1893, la política internacional va estar determinada a Europa continental per l'encaix diplomàtic tramat pel canceller alemany Otto von Bismarck. Aquest tenia com a principi el d'aïllar França, dificultant que la III República s'aliarà militarment amb qualsevol gran potència continental, principalment Rússia. Al mateix temps, amb la diplomàcia, Bismarck pretenia consolidar el recentment proclamat II Reich afermant la Triple Aliança amb l'imperi austrohongarés i amb el Regne d'Itàlia. Mentrestant, Gran Bretanya, la gran potència hegemònica mundial, mantenia les distàncies en els afers militars i diplomàtics d'Europa continental.

Externament a Europa, durant l'últim terç del s. XIX i principis del s. XX, però sobretot a partir dels acords de la conferència de Berlín de 1885, els estats europeus i els Estats Units van viure immersos en una cursa per consolidar l'expansionisme imperialista. Una cursa impulsada pels canvis econòmics, esdevinguts durant la Segona Revolució Industrial, que exigia nous mercats, noves zones d'inversió, de poblament i el control de les principals rutes marítimes de comerç. Junt amb les causes econòmiques, els estats imperialistes alimentaren un supremacisme

racial, nacional i cultural amb el qual, per un costat, justificaven l'ocupació i explotació de pobles i territoris a l'Àfrica, Àsia i Oceania i, per altre, vinculaven la seua ciutadania als interessos polítics, econòmics i socials de les classes dominants. Aquesta fase imperialista esdevindrà un factor d'alt risc bèl·lic quan, en 1893, el kàiser Guillem II proclame la *weltpolitik* o política mundial, la qual cosa implicava l'abandonament de l'estabilitat del complex aparell diplomàtic bismarckià. El II Reich assumirà, com a objectiu, assolir l'hegemonia econòmica, política, social i militar d'Europa i del món. Aquest canvi d'estratègia internacional alemany no hauria d'haver esdevingut en un conflicte bèl·lic, però el militarisme germànic d'arrel prussiana i la resposta de les potències contràries, principalment de França, Rússia i sobretot Gran Bretanya, afermant una aliança militar contrària, conduiran a la guerra.

La *weltpolitik* va consistir, sintèticament, a fer que el II Reich ocupés al món el lloc que el nacionalisme imperialista alemany pensava que es mereixia Alemanya, pel seu desenvolupament econòmic, tècnic, científic, industrial, intel·lectual i pel seu volum demogràfic. Per a assolir l'hegemonia mundial, calia aprofundir en dos objectius: la construcció d'una flota mercantil i d'una armada per tal de substituir la Gran Bretanya en el domini de les rutes marítimes i d'interferir en l'expansionisme imperialista de França, Gran Bretanya i Japó a l'Àfrica, Àsia i Oceania. Tots dos objectius van somoure l'equilibri de les aliances politico-militars a Europa i al món. La primera conseqüència transcendent fou l'aliança, l'Entesa, en 1894, de dos estats antagònics: la democràtica III República Francesa i l'autocràtic Imperi de Rússia. La segona conseqüència fou el gir copernicà de la política exterior britànica.

Fins a finals del s. XIX, Gran Bretanya s'havia mantingut voluntàriament aïllada dels conflictes continentals. La insularitat i la indiscutible posició hegemònica industrial, financera, colonial i marítima li permetia no interferir en els afers europeus, llevat que aquests amenaçaren algun dels seus interessos vitals, com fou la participació britànica, junt amb l'imperi otomà i una coalició d'estats europeus en la Guerra de Crimea de 1853 a 1856, per tal de frenar l'expansionisme rus sobre la Mar Negra, que amenaçava l'equilibri al Mediterrani oriental. Llevat d'aquesta intervenció, Gran Bretanya no va estar present en els conflictes polítics i militars europeus. Però la *weltpolitik* del kàiser Guillem II trasbalsà la política britànica respecte Europa.

La Gran Bretanya, fins a finals del s. XIX, solament contemplava com a competidors: l'expansionisme colonial francès i l'apetència russa per l'Índia. Les aspiracions hegemòniques alemanyes, però, modificaren els criteris de valoració de riscos. Des de 1893, el II Reich va passar a ser l'únic enemic potencial capaç de substituir la Gran Bretanya de la seua posició al món. Fou el convenciment dels polítics britànics que Alemanya, que superava Gran Bretanya en producció industrial i tecnologia, podria disputar i ocupar l'hegemonia mundial, el factor que va fer que el Regne Unit signés pactes entre 1904 i 1907 amb la III República Francesa i amb l'Imperi de Rússia, als quals feia poc temps tenia com a rivals. Pactes que seran coneguts com la Triple Entesa i que, en essència, comprometien els estats signants a aliar-se contra la Triple Aliança, en cas d'atac a qualsevol dels seus membres per part de qualsevol dels membres de l'aliança enemiga.

Fins a 1907, quan es van afermar els acords de la Triple Entesa, la tensió militar internacional havia estat puntualment elevada. A la península dels Balcans, per la complexa evolució geopolítica dels estats balcànics, fins al s. XIX sotmesos a l'imperi otomà, i per les apetències expansionistes de Rússia i del seu aliat, Sèrbia, i de l'imperi austrohongarés i del seu aliat, Bulgària. La segona causa de tensió es donà pel control colonial sobre el protectorat del Marroc entre Alemanya, França, Regne d'Espanya i l'arbitratge interessat de Gran Bretanya. La tensió al Marroc no va arribar a plantejar una guerra oberta, per l'evident superioritat militar alemanya sobre França i per l'acció diplomàtica que va aconseguir apaivagar-la. Però en 1907, quan Gran Bretanya decideix aliar-se amb França i l'imperi rus, la tensió es va activar definitivament per l'acumulació de forces i pel potencial militar que suposava que Gran Bretanya abandonés el seu aïllament polític. Immediatament, s'accelerà la cursa d'armaments, augmentaren els pressupostos militars, s'afegiren anys de servei militar obligatori a França i a Alemanya, sobredimensionant els exèrcits. Qualsevol conflicte prenia una dimensió de *causa belli*, capaç de provocar una guerra que les societats europees, immerses en un militarisme militant i un nacionalisme extrem, emotiu i amplificat per la propaganda política i la premsa, semblaven veure, inclús, com a necessària. Cap organisme ni organització internacional va saber, ni probablement va poder, aturar el conflicte. Ni la II Internacional Socialista, com hem comentat abans, ni les esglésies, tal vegada les

poques organitzacions que hagueren pogut moderar la tensió, van poder aturar el que els monarques, entre els quals tres eren cosins, els polítics i les classes dominants havien travat. Solament calia una causa immediata com, per exemple, un atemptat polític, per a declarar la guerra.

3. I EN FINALITZAR LA GUERRA, LA GRIP

Quan, a la primavera de 1918, es van manifestar els primers casos de grip a Europa, els països combatents estaven en una fase crítica, com a conseqüència dels durs i llargs anys de lluita i de les creixents protestes a les reraguardes.

La forma clàssica de dividir la I Guerra Mundial és per les fases del combat. La primera fou la guerra de moviments, i es va prolongar aproximadament entre l'estiu de 1914 i la tardor i l'hivern de 1914 i 1915. Durant aquesta fase la iniciativa, fou dels imperis centrals seguint l'estratègia militar del pla Schlieffen. El fracàs d'aquest pla va conduir al segon període denominat, la guerra de posicions entre 1915 i 1917, quan s'excavaren les trinxeres i s'estabilitzen els fronts. En aquests anys, malgrat les sagnants batalles amb centenars de milers de morts per tots dos bàndols, les línies de combat ni avançaven ni retrocedien. La guerra es perllongà i fou extremadament cruel. Els soldats vivien en míseres condicions entre el fang, la fred, les rates, el desproveïment i les incomprendibles ordres dels comandaments militars, que periòdicament iniciaven ofensives absurdes que provocaven milers de morts i ferits sense guanys militars.

L'any 1917 es va entrar en l'última i decisiva fase. Tots els contendents van viure situacions de crisis internes, per l'esgotament moral i material dels fronts i de la reraguarda i per l'immobilisme bèl·lic i diplomàtic per trobar el camí per a acabar la guerra. Al mateix temps, durant 1917, es produïren els canvis definitius per a posar fi al conflicte. Per un costat, l'esclat de la revolució russa al febrer de 1917 i, per l'altre, l'entrada en guerra dels Estats Units. Ambdues circumstàncies, per separat, suposaren algun benefici per a cadascú dels bàndols. El triomf dels bolxevics a Rússia, a l'octubre de 1917, provocà que el front oriental capgirés la seua situació a favor d'Alemanya. Quan al març de 1918 es signe la pau de Brest-Litovsk entre la Rússia soviètica i les tropes de l'Aliança, el II Reich ocupava els estats del Bàltic, Polònia, Bielorússia i

Ucraïna i podia desplaçar soldats i abundant material al front occidental, abans que es pogueren desplegar els nord-americans per França. A principis de 1918, el II Reich podia pensar que la victòria estava pròxima.

L'entrada en guerra dels Estats Units i Grècia al costat dels aliats es va donar a la primavera de 1917. La causa immediata fou la represa dels atacs de submarins alemanys a mercants i transatlàntics, en els quals van morir ciutadans nord-americans. L'arribada a Europa de tropes fresques i de material abundant, entre la primavera i l'estiu de 1917, va enfortir els aliats per a iniciar nous embats sobre les trinxeres alemanyes a França i poder obrir fronts de guerra en zones debilitades del sud d'Europa, per on va començar a ensorrar-se la resistència austríaca, búlgara i turca davant la pressió dels renovats exèrcits aliats.

Les batalles finals es van produir a partir de la primavera de 1918, precisament quan la grip va començar a manifestar-se. En el front occidental, la represa de l'ofensiva alemanya al Somme fou aturada per uns exèrcits aliats més nombrosos, més i millor armats i millor coordinats sota el comandament dels generals francesos. A la batalla del Somme, li va seguir una contraofensiva aliada per tal de fer recular els alemanys fins a Bèlgica. Alemanya perdia l'última possibilitat de guanyar la guerra i es replegava. A l'estiu i a la tardor de 1918, els exèrcits dels imperis centrals mostraven una manifesta incapacitat per a reprendre la iniciativa bèl·lica. En els fronts oriental i meridional, l'imperi austrohongarés es desmembrava per les reivindicacions nacionalistes d'hongaresos, de txecs i d'eslaus i per les escomeses militars en els diversos fronts oberts al sud i a l'est. Als fronts balcànics, Bulgària no va poder resistir l'embat aliat més enllà de setembre i, inevitablement, l'imperi turc es va veure aïllat per a ser proveït d'armes des d'Alemanya, havent de signar un armistici amb els britànics a l'octubre de 1918.

Però les situacions més difícils es van produir a Alemanya. Quan la darrera ofensiva sobre el front occidental va fracassar, els exèrcits del II Reich es replegaren i començaren a assumir que la victòria militar era impossible. Si per terra Alemanya havia passat a la defensiva, la situació als mars s'havia decantat a favor dels britànics des de feia mesos, permetent que aquests establiren un bloqueig marítim que va agreujar la situació econòmica de la rereguarda alemanya. A la tardor de 1918, el kàiser, els generals i els polítics alemanys començaren a prendre posicions davant el que es veia ja com una inevitable derrota. Entre octu-

bre i novembre de 1918, el II Reich alemany viu una crisi política que gradualment anirà desplaçant el kàiser del poder fins a la seua abdicació al novembre de 1918, mentre els partits del Reichstag, especialment l'SPD, van anar assumint el poder enmig de la desconfiança dels generals més conservadors, dels motins de mariners i soldats i dels primers actes que imitaven el procés revolucionari que havia portat a l'enderrocament dels tsars i al triomf dels bolxevics un any abans a Rússia.

A primeries de novembre de 1918, la situació al si de l'imperi alemany era de crisi general. El 9 de novembre, va abdicar Guillem II com a kàiser i com a rei de Prússia. El mateix dia, a Berlín, des del balcó del Reichstag, el seu president va proclamar la república i, al Zoo de Berlín, el dirigent revolucionari espartaquista Liebknecht va proclamar també la república socialista davant de milers de manifestants. Enmig d'aquest ambient revolucionari, l'11 de novembre el govern provisional alemany signava l'armistici de Compiègne, pel qual s'acordava la fi de les hostilitats militars. La nova Alemanya es plegava als països de l'Entesa, mentre el govern provisional republicà assumia que havia d'afrontar una guerra civil, comptant amb qui fora, contra els espartaquistes per tal de frustrar la revolució bolxevic que ja havia proclamat la república soviètica a Baviera.

Enmig d'aquesta situació, es va manifestar la grip. Solament uns mesos abans de finalitzar la guerra, es van diagnosticar els primers casos de grip als Estats Units, precisament, en una caserna d'entrenament de soldats que, a les poques setmanes, foren embarcats cap a Europa portant el virus, que ràpidament s'escampà per les trinxeres i els llocs de concentració de tropes en una primera onada que va durar poques setmanes. A aquestes condicions òptimes per al contagi, es van afegir la censura i la desinformació de la incidència del virus, la qual cosa ajornà que es prengueren mesures sanitàries i higièniques per tal de controlar-la. A Europa, solament la premsa espanyola publicava notícies sobre l'epidèmia i, als Estats Units, l'evolució de la malaltia procedia de diaris editats ací, per la qual cosa els titulars de premsa acabaran denominant-la *La Grip Espanyola* o *La Dama Espanyola*. A més de la manca d'informació, els primers diagnòstics no van reconèixer correctament la malaltia i, per tant, tampoc no es van prendre les teràpies i mesures preventives adients. A la tardor de 1918, la grip va reprendre una segona onada que va durar fins a finals d'any. Durant aquests mesos, el contagi

es va traslladar de les casernes i les trinxeres a la població civil i dels països en guerra als neutrals i als més allunyats dels fronts. A l'Estat espanyol, la grip va arribar en la primera onada i, probablement, des de França per la circulació de treballadors i de treballadores entre un país i un altre. A la tardor de 1918 fou, però, quan va afectar amb major virulència desbordant el precari sistema sanitari espanyol, per l'extensió del contagi i per la ràpida evolució dels casos mortals.

L'última fase de la pandèmia es va produir entre 1919 i 1920 i va ser la de menor virulència, però la que va arribar als llocs més allunyats de l'origen i a països que, com Austràlia, havien pres mesures extremes, com l'establiment de quarantenes, per tal d'evitar el contagi. En 1920, la grip va remetre definitivament havent deixat unes xifres d'incidències i de mortalitat mai no contemplades en la història de la humanitat. Entre el 10% i el 20% de la població mundial va estar afectada i es calcula que hi hagué entre quaranta i cinquanta milions de víctimes mortals. Si a aquestes sumem els aproximadament dos milions de civils i els deu milions de combatents morts directament per la guerra, les xifres totals de víctimes al principi del segle XX són esgarrifoses.

La guerra no va causar la grip, però en un món sense un conflicte bèl·lic mundial la seua incidència hauria estat, probablement, el d'una epidèmia regional més. La Gran Guerra la convertí en una malaltia pandèmica i global.

4. LA NEUTRALITAT ESPANYOLA

L'Estat espanyol, el Regne d'Espanya, es va declarar oficialment neutral el 7 d'agost de 1914. Aquest dia, es publicava en *La Gaceta* un decret en el qual el govern, amb la rúbrica del rei Alfons XIII, especificava el “[...] deber de ordenar la más estricta neutralidad a los súbditos españoles con arreglo a las leyes vigentes y a los principios del Derecho Público Internacional [...]”. El govern presidit per l'oligarca i membre del Partit Conservador, Eduardo Dato, va mantindre les línies tradicionals de la política exterior espanyola compartides pels altres partits, principalment el Partit Liberal i la Lliga Regionalista. Aquestes línies eren: neutralitat davant la guerra a Europa i guerra al Rif.

El professor Juan Carlos Pereira manté la conclusió que la posició de l'Estat espanyol fou la d'una neutralitat impotent, i la sustenta en les

afirmacions d'intel·lectuals i polítics, com la que va fer Manuel Azaña: “[...] La neutralidad de España no es una neutralidad libre, declarada por el gobierno y aceptada por la opinión después de un maduro examen [...] sino una neutralidad forzosa, impuesta por nuestra propia indefensión [...]” O com la que va escriure el polític regionalista català, Francesc Cambó, en una article publicat el 20 d'agost de 1914 en *La Veu de Catalunya*: “[...] Hem de ser neutrals en la guerra perquè no podem ser altra cosa”.

Per als polítics espanyols, la guerra a Europa, i al món, no havia de convertir-se en el principal problema. La política exterior espanyola, després de les derrotes en les guerres a Amèrica i Àsia de 1898, estava capficada, des del 1906, en l'ocupació colonial de la regió del Rif al nord mediterrani del soldanat del Marroc. L'Estat espanyol, i les potències bel·ligerants, eren conscients de la debilitat militar espanyola i de la seua limitada transcendència geoestratègica, sobretot, després de la sorprenent declaració de neutralitat del Regne d'Itàlia, que allunyava el perill d'intervenció al Mediterrani Occidental de les armades de la Triple Aliança. La neutralitat, per tant, era externament assumida pels blocs en conflicte i imposada per les circumstàncies internes. La societat, però, no fou estranya al que ocorria a Europa i apareixia dividida entre els aliadòfils, en línies generals, els sectors demòcrates i progressistes, i els germanòfils, els sectors autoritaris i conservadors. Inclús, el propi monarca Alfons XIII, dissimuladament aliadòfil, vivia al si de la seua família aquesta divisió. La mare del rei, Maria Cristina, era una Habsburg austríaca i la seua muller, la reina Victòria Eugènia, era neta de l'emperadriu Victòria i cosina de George V, rei de Gran Bretanya.

La neutralitat, però, no fou una situació estable ni fàcil. Els bàndols en conflicte van intentar, en certs moments, que l'Estat espanyol l'abandonés, però eren conscients de les limitacions militars i econòmiques espanyoles. La neutralitat, per tant, fou assumida, internament i externa, com a una posició lògica en el context bèl·lic europeu i mundial.

4.1. La política exterior

La política exterior espanyola des del final de les guerres napoleòniques havia estat mediatitzada per Gran Bretanya i per França. Els anys previs a la Gran Guerra, aquest lligam s'havia reforçat pel suport

donat per Gran Bretanya a la reconstrucció de l'armada després de la destrossa de 1898 i pel de França a la conferència d'Algeciras de 1906, però sense que l'Estat espanyol s'integrés en la Triple Entesa. A més, les intenses relacions econòmiques amb britànics i francesos augmentaren quan la guerra es perllongà, fent que també ho feren la necessitat de mà d'obra per a les fàbriques de guerra a França i d'abastament de productes. Des de la Triple Aliança, es va assumir que les relacions econòmiques i l'àmplia frontera amb França feia inevitable una inclinació de l'Estat espanyol cap a la Triple Entesa, per la qual cosa la diplomàcia alemanya es va marcar com a objectiu que la neutralitat espanyola no acabés en aliança amb els seus enemics. Per a aconseguir-ho, va emprar la tàctica de fer generoses promeses polítiques i territorials al nord d'Àfrica, en cas de victòria dels imperis centrals. Les expectatives de veure incrementats els territoris al Magreb van comptar amb importants valedors. Tant l'ambaixador espanyol a Berlín com el mateix rei, Alfons XIII, van arribar a creure que l'estricta neutralitat seria compensada generosament, en cas que el II Reich guanyés la guerra. Des de les seues posicions, van influir per a mantindre la neutralitat malgrat la pressió que exerciren els polítics aliadòfils. La neutralitat solament es va veure seriosament amenaçada, quan la presència de submarins alemanys a les costes espanyoles va bloquejar el comerç i el trànsit marítim. A la fi de la guerra, setanta-sis mercants espanyols, per diverses causes, foren enfonsats sense que s'abandonés la neutralitat.

A mena de síntesi, la neutralitat va tindre un balanç positiu, però amb matisos. És clar que no intervindre en la guerra va permetre la població espanyola mantindre els ritmes de creixement demogràfic amb puntuals desacceleracions per l'emigració i, entre 1918 i 1919, per la incidència de la grip. Econòmicament, la neutralitat va afavorir un creixement sobtat però d'un abast limitat, tant en la modernització de la producció com en els seus efectes socials. Quan en 1917, es produïsquen la confluència dels malestars militars, polítics i socials que van fer caure el govern i van amenaçar l'estructura profunda de l'Estat, un del motius pels quals els obrers convocaren vagues generals fou pels efectes de la inflació i el consegüent desfasament entre preus i salaris. Políticament, la neutralitat no va ser un factor determinant en la inestabilitat interna. Els problemes polítics propis no tenien com a una de les causes determinants la guerra a Europa, aquests es van mantindre oberts i actius i

derivaven de la crisi general del sistema de la Restauració, però no per la neutralitat. Un altre cas fou el resultat per al prestigi internacional. En línies generals, l'Estat espanyol, per a mantindre's neutral, no va veure elevada la seua influència exterior. No va estar convidat a la conferència de pau de París de 1919, ni va estar present en els acords de pau signats entre els contendents. Per primera vegada, des del segle XVII, el Regne d'Espanya no va participar en les acords que modificaren el mapa d'Europa. Solament, i a mena de reconeixement i recompensa, fou l'únic país neutral esmentat en el pacte de la Societat de Nacions d'abril de 1919, per la qual cosa serà nomenat com a membre no permanent del Consell de Seguretat en 1920.

La conseqüència més profunda fou, segurament, que a partir de 1914 es van variar les bases de la política exterior espanyola. De la dependència diplomàtica de França i de Gran Bretanya durant tot el s. XIX es va passar, salvant les conjuntures, al manteniment de la neutralitat exterior, fins a l'entrada en l'OTAN en 1982.

4.2. La conjuntura interna espanyola abans de la gran guerra

El polític i assagista Eduardo Aunós va publicar en 1940 que “[...] España no quiso hacer la guerra, però la guerra se metió en casa [...]”.

Amb aquesta afirmació es pot comprendre com la guerra va condicionar la vida dels espanyols i les espanyoles i dels valencians i les valencianes.

Quan s'inicià la I Guerra Mundial, l'Estat espanyol era estructuralment liberal, però distant dels trets polítics, econòmics i socials que definien les grans potències d'Europa del seu entorn. Durant el s. XIX i principis del XX, l'Estat s'havia configurat com un sistema polític basat en el constitucionalisme liberal, havia encetat el procés de transformació econòmica cap al capitalisme i havia configurat una societat de classes econòmiques. Aquest procés, però, havia generat importants i nombrosos conflictes polítics, uns canvis econòmics minsos i desequilibrats, més regionals que nacionals, i una societat de classes en la qual les diferències encara eren extremes en àmplies regions rurals, inclús en ciutats modernes i industrialitzades. Aquestes problemàtiques, mal resoltes al llarg del s. XIX, havien arribat a produir guerres civils, colps d'estat i nombroses i sobtades insurreccions violentes per motius polítics, socials o econòmics, que es sufocaven recurrent a la repressió més

que a la integració dels nous corrents polítics, a les reformes constitucionals pactades, al reconeixement dels drets col·lectius i a l'aprovació de lleis de protecció social.

4.3. El salt del segle XIX al segle XX

Igual que abans hem intentat explicar la dificultat de quadrar els processos històrics europeus amb els començaments i finalització dels segles, doncs la mateixa dificultat trobem amb la periodització de la conjuntura espanyola prebèl·lica. Quan va acabar els s. XIX i va començar el s. XX a l'Estat espanyol? És evident que l'any de 1898 va marcar un punt d'inflexió en la història espanyola. La pèrdua de les províncies ultramarines de Cuba i Puerto Rico a Amèrica, de les Filipines a l'Àsia i les illes oceàniques de l'arxipèlag de les Marianes i de Palao, va evidenciar l'ocàs del qual havia estat l'imperi més poderós del món i, sobretot, la irrellevància internacional, la debilitat militar i la crisi política de la monarquia espanyola.

L'anomenat *Desastre del 98* va marcar el final del nostre convuls s. XIX i el principi del no menys convuls s. XX. L'Estat espanyol, aparentment decadent, encetava el s. XX amb el ritme canviat respecte els països europeus de referència, els quals vivien una fase de creixement i modernització econòmics, d'expansió colonial, de consolidació dels règims liberals tendents a la democratització, d'articulació social i d'alineació política internacional.

Malgrat aquesta aparent decadència, el ben cert és que la crisi de 1898 no va significar immediatament un canvi en el compàs de la política espanyola, tampoc no va suposar una greu crisi econòmica, ni va provocar intents de transformacions revolucionàries. El *Desastre del 98* fou més un estat d'ànim col·lectiu depressiu que una crisi estructural del sistema de la Restauració, però va significar l'inici del seu declivi, que es manifestarà a partir de l'any 1917 i es concretarà en 1923, quan el colp d'estat militar del general Miguel Primo de Rivera, amb el beneplàcit del rei Alfons XIII, va enderrocar el règim constitucional i va instaurar una dictadura de vuit anys, que acabarà amb la proclamació de la II República en 1931.

El que caracteritza, internament, el període que va de 1898 a 1914 és el regeneracionisme, un corrent ideològic producte del descrèdit es-

devingut arran de la pèrdua dels territoris ultramarins. Durant aquests anys, la societat, els polítics i els intel·lectuals foren conscients de la necessitat d'escometre, indefugiblement, reformes. Les diferències entre els distints projectes regeneracionistes es van plantejar sobre la intensitat del reformisme, sobre el moment oportú per a aplicar-lo i sobre el grau d'incidència en les estructures del sistema de la Restauració.

4.4. La guerra a Europa com a oportunitat per a la modernització econòmica

Econòmicament, les derrotes ultramarines de 1898 van significar la pèrdua de zones d'inversió i de monopolis mercantils de sectors de base com eren el dels latifundistes criolls, el tèxtil català i el blat castellà. Per contra, a partir de 1899 es va produir un retorn de capitals que revitalitzaren l'economia. Part de la inversió es va dirigir cap als sectors econòmics moderns com la banca i industrials com el siderúrgic, el metal·lúrgic i l'alimentari, concretament el conserver i el sucrer derivat de la remolatxa. L'agricultura espanyola, vista en conjunt, no va saber, ni poder, captar aquest flux de capital inversor pel manteniment d'estructures de propietat i de tècniques de conreu tradicionals. Solament en zones concretes, com fou el camp valencià, es va eixamplar el conreu, l'elaboració i la comercialització internacional de cítrics per l'accés a la terra de molts llauradors, per la inversió en sistemes d'extracció d'aigües subterrànies per al regadiu, per la construcció de magatzems de taronges i per la inversió en la millora sistemes de transport ferroviaris i portuaris principalment. La revitalització econòmica fou emparada per aranzels proteccionistes i culminarà quan la conjuntura econòmica siga excepcionalment favorable per la neutralitat espanyola durant la I Guerra Mundial. L'economia espanyola va veure multiplicada la seua demanda exterior amb el consegüent increment dels beneficis els quals, però, no van ser ben reinvertits, com s'hagués pogut esperar, en una modernització general i definitiva dels sistemes de producció industrials, ni van repercutir en una millora substancial de la condicions socials i laborals de les classes treballadores.

El període de 1914 a 1919, en general i amb matisos, fou un moment econòmic excepcional. Per primera vegada s'havia aconseguit una balança exterior positiva, es confirmaven les transformacions cap a un

capitalisme modern i s'estretien les distàncies amb les grans potències europees. La interrupció i crisi que van suposar la Guerra Civil i la política econòmica autàrquica durant la dictadura van trencar aquesta tendència iniciada a finals del XIX i principis del XX.

4.5. La situació política i social

Si econòmicament les conseqüències del desastre de 1898 no foren tan greus com podia esperar-se, no és pot dir el mateix de la situació política i social. El sistema imperant en 1898, la Restauració, s'havia acordat entre Alfons de Borbó, Alfons XII, i els dirigents dels partits polítics dinàstics o del torn: Antonio Cánovas, pel Partit Conservador, i Práxedes Mateo Sagasta, pel Partit Liberal. Aquest sistema, emmarcat per la Constitució de 1876, pretenia, a grans trets, estabilitzar el liberalisme espanyol després de més de setanta anys de guerres civils, cops d'estat esdevinguts per alçaments militars, de canvis constitucionals partidistes, d'insurreccions socials i de revolucions que havien enviat a l'exili els Borbons en 1868, designant una nova dinastia en 1869 i proclamant la I República en 1873 fins que, finalment en 1875 i de nou per la proclama d'un general, fou restaurada la dinastia borbònica en el tron.

La Restauració s'afermava sobre l'estructura d'un estat definit com una monarquia constitucional, amb una sobirania compartida entre el rei i unes corts bicamerals oligàrquiques i una estructura administrativa unitària i centralista. Aquest estat, essencialment conservador, pretenia l'estabilitat allunyant els militars de les interferències polítiques, afermant el monarca com a mitjancer entre els partits sistèmics, assegurant el control polític, econòmic i social de la gran burgesia i l'antiga noblesa i mantenint els privilegis i la ingerència de l'Església en l'educació. I tota aquesta estructura havia de fer creïble l'alternança política pactada entre els partits del torn, producte d'unes eleccions que, en la realitat, mancaven de tota legitimitat per la corrupció del sistema electoral. El resultat de les eleccions s'acordava prèviament i independent del tipus de sufragi vigent. El mecanisme es posava a funcionar a conveniència dels dirigents polítics, seguint un tàcit protocol, el qual comptava amb la necessària aquiescència de la monarquia als acords per a designar la facció política que havia de guanyar les eleccions. Aquests acords,

presos entre els caps dels partits polítics nacionals, els responsables i beneficiaris últims de la corrupció, comprometien jeràrquicament els polítics provincials i finalment els de districte i locals, els cacics, els veritables executors, a peu d'urna, del frau electoral. El cacic proporcionava els vots que asseguraven el triomf electoral pactat, comprant la voluntat dels votants o amb la tupinada, manipulant grollerament els resultats. Els polítics de l'aparell de l'Estat, a canvi, garantien als cacics el control del districte electoral, beneficiant-los amb l'acció administrativa i amb l'aprovació de lleis *ad hoc*.

Aquest sistema, fins a 1898, no havia tingut una veritable oposició en les Corts, ni es preveia cap alternativa capaç de somoure els seus fonaments. Ni la mort prematura del rei Alfons XII en 1885, ni la llarga regència de la reina Maria Cristina entre 1885 i 1902, ni l'assassinat del polític conservador i arquitecte de la Restauració, Antonio Cánovas del Castillo, en 1897, ni la implantació del sufragi universal masculí en 1890, ni la prematura proclamació d'Alfons XIII com a rei en 1902, havien posat en una situació crítica l'alternança dels partits del torn. Tampoc en 1898 no es va plantejar una alternativa possible. El que es va evidenciar, entrant al segle xx, foren els dèficits estructurals del sistema. La corrupció i el caciquisme fins a 1898, criticats i satiritzats però admesos, s'assenyalaven com els mals endèmics a eliminar pel regeneracionisme, concepte en el qual confluïren les tendències polítiques i grups socials que havien assimilat que, després del desastre de 1898, els canvis no solament eren necessaris sinó que havien de ser immediats i profunds, si no es volia entrar en un procés revolucionari de conseqüències imprevisibles.

Aquests canvis, pomposament descrits pels partidaris del sistema com "la revolució des de dalt", van tindre un abast limitat i, conseqüentment, no van acontentar les diferents i creixents línies d'oposició al decadent sistema de la Restauració. El primer d'aquests fronts d'oposició, amb efectes sobre els resultats electorals, serà la conformació del nacionalisme polític català. La creació, en 1901, de la Lliga Regionalista, un partit catalanista, burgès, conservador i monàrquic dirigit per Enric Prat de la Riba i Francesc Cambó, suposarà la primera proposta seriosa de canvi. La Lliga va saber aglutinar el malestar de la burgesia catalana per les pèrdues de la guerra de 1898 amb les aspiracions d'un sentiment nacional català que, a finals del s. xix i principis del segle xx,

estava arribant a la seua maduresa i començava a reclamar el seu espai polític. En les eleccions de 1901, la Lliga va aconseguir, en els districtes electorals de Barcelona, suficients vots com per a trencar, per primera vegada des del 1875, el corrupte bipartidisme de la Restauració. En els primers anys del segle xx, aquest incipient nacionalisme perifèric i crític amb la definició administrativa de l'Estat anirà afermant-se a Catalunya i estenent-se al País Basc, Galícia i, inclús, València. Al temps, l'Estat es mostrava incapaç, no ja de realitzar, sinó de comprendre i d'assimilar les propostes de reformes politicoadministratives plantejades pel catalanisme polític. En molts casos, i com a única resposta, l'Estat emprà la violència, la censura i la repressió, inclús de manifestacions tan innocents com la sàtira vers els militars d'un acudit gràfic. La incapacitat dels governs liberals o conservadors d'assumir les crítiques a l'unionisme polític i al centralisme administratiu i les accions represives van esperonar el nacionalisme polític català cap a la formació de confluències multipartidistes, com fou Solidaritat Catalana, la qual en 1907 va aconseguir una victòria electoral inqüestionable en la major part dels districtes electorals, desplaçant els partits liberal i conservador de tot Catalunya.

Junt amb el nacionalisme polític va renàixer, a principis del s. xx, el republicanisme de caire urbà i petit burgés sòlidament assentat en les principals ciutats, com Madrid, Barcelona i València. Aquest republicanisme, però, no era uniforme ni majoritari més enllà dels cercles intel·lectuals i de les classes populars urbanes des de la petita i mitjana burgesia al proletariat. El republicanisme de tradició es va alinear, en certs moments, amb partits nacionalistes, inclús socialistes, per tal de sumar forces, com en les eleccions de 1910, i trencar el corrupte i sinopat ritme electoral del torn. Per un altre costat, va sorgir amb ímpetu el republicanisme populista, centralista i anticlerical, com el que van representar el Partit Radical d'Alejandro Lerroux, a Catalunya, i el Partit d'Unió Republicana Autonomista de Vicent Blasco Ibáñez, a València. Aquests dos partits no desbancaren el republicanisme tradicional, però foren conjunturalment significatius. El Partit Radical, durant els mesos previs a la Setmana Tràgica de Barcelona, de juliol de 1908, va alenar les masses populars a la insurrecció per a, al poc temps, desaparèixer de Catalunya i el seu líder haver de marxar a Madrid. A València, el blasquisme va dominar les eleccions municipals a la ciutat de València

durant el primer quart del s. XX i va aconseguir molta ressonància a través del diari *El Pueblo*, però no va arribar a aglutinar el republicanisme valencià ni a estendre's per tot el país.

A més del nacionalisme perifèric i del creixent republicanisme, la singularitat en el període de canvi de segle va ser la irrupció de les organitzacions polítiques i sindicals de classe, que recollien les demandes d'un incipient proletariat industrial i rural, cada vegada més conscient i millor organitzat. Junt amb l'articulació d'un més madur moviment obrer, sobre els eixos del socialisme i de l'anarquisme, en els primers decennis del s. XX es van crear les primeres estructures polítiques del que, a primeries del s. XX, s'entenia com a la qüestió social. En 1903, es creà l'Institut de Reformes Socials com en 1904 de l'Institut Nacional d'Higiene Alfons XIII i del Real Consell de Sanitat, el qual coordinava les juntes provincials i locals de Sanitat, els laboratoris d'Higiene i les inspeccions de Sanitat destinades a combatre les malalties epidèmiques i contagioses. Aquesta preocupació per la qüestió social i l'aprovació de les primeres lleis sobre la regulació del treball infantil i el de les dones havien estat exigències i demandes històriques del moviment obrer.

La tradició de lluita del moviment obrer a l'Estat espanyol va córrer en paral·lel a la d'altres indrets europeus. Les primeres accions i manifestacions pròpiament obreres, en contra del sistema de producció capitalista, es van donar en llocs on la mecanització de la producció fou ràpida, com Alcoi en 1821 o Barcelona en 1835. Aquestes accions, durament reprimides, no van significar l'articulació d'organitzacions sindicals ni polítiques fins ben entrat el segle XIX. L'escassa urbanització, la dèbil industrialització de l'economia espanyola, la inestabilitat política i, sobretot, la repressió van dificultar que es formaren sòlides organitzacions obreres. Solament durant la revolució de 1868, *La Gloriosa*, i en un context de reconeixement ampli de les llibertats d'expressió, es van poder difondre les ideologies obreres que conflüen a l'AIT: l'anarquisme i el socialisme.

La característica principal del moviment obrer espanyol fou que l'anarquisme va ser la ideologia més arrelada als principals focus de lluita obrera de Catalunya, País Valencià i extenses zones del camp andalús. Les primeres formes revolucionàries d'organització obrera foren d'inspiració anarquista, com la Federació Regional Espanyola de l'AIT, creada en 1870 i amb seu a Alcoi. L'escissió de l'AIT entre socialistes

i anarquistes en 1872 va dividir també el moviment obrer espanyol, el qual es mantindrà majoritàriament en l'anarquisme apolític, revolucionari i violent fins que en 1910 es creà el sindicat Confederació Nacional del Treball —CNT—. Per altre costat, els corrents socialistes acabaran fundant el PSOE en 1879, amb el qual la classe obrera inicià el seu procés d'alliberament de la dependència política de la burgesia. El PSOE es definia com un partit de classe i revolucionari que rebutjava les aliances amb partits burgesos. La fundació en 1888 de la Unió General de Treballadors —UGT— va dotar el socialisme polític d'un sindicat capaç de vincular les formes de lluita del moviment obrer, amb la participació de la classe obrera en les eleccions a través del vot vinculat al PSOE. Aquest sindicalisme socialista es va assentar, principalment, als nuclis industrial del nord d'Astúries i del País Basc i a Madrid.

Quan s'inicia el segle xx, el moviment obrer espanyol, a diferència d'altres països europeus, apareix dèbil i profundament dividit entre anarquistes i socialistes. Les organitzacions obreres són capaces de provocar importants crisis a l'Estat per l'acció terrorista i insurreccional, però encara eren incapaces d'articular un moviment revolucionari ni tenien representació a les Corts.

Quan al juliol de 1909, en el context d'oposició a la guerra del Marroc, les organitzacions obreres catalanes convoquen una vaga general contra les lleves de reservistes, les accions de protesta derivaran en actes anticlericals violents i incontrolats per la manca d'una direcció clara i per l'oportunisme polític del republicanisme radical, que va exaltar les masses sense assumir la seua responsabilitat. El resultat de la Setmana Tràgica i la dura repressió consegüent, amb el venjatiu i injust afusellament del mestre Francesc Ferrer i Guàrdia com a símbol, va aprofundir el descrèdit internacional de l'Estat espanyol i va generar un terratrèmol entre les forces polítiques burgeses espanyoles i catalanes. El govern del torn encapçalat pel conservador Antonio Maura va caure en 1909, la unitat de les forces polítiques catalanes que representava Solidaritat Catalana es va fracturar i el Partit Republicà Radical d'Alejandro Lerroux va perdre suport entre les classes populars.

Després de 1909, el moviment obrer va acabar definint les seues organitzacions i les noves formes de lluita. L'anarquisme, principalment en l'àmbit català, es va imposar sobre els corrents socialistes alhora de fundar, en 1910, un sindicat que aglutinés les disperses i dividides

organitzacions obreres. Quan en 1910 es fundà a Barcelona el sindicat CNT, l'anarquisme encetà una forma de lluita sindical que acabarà convertint-lo en la principal organització de classe a l'àmbit estatal fins a 1937. Per altra banda, la UGT es veurà desplaçada de Catalunya, però mantindrà la seua influència en els centres industrials del nord i a Madrid. A partir de 1910, el resultat de les vagues generals revolucionàries dependrà de la confluència de les estratègies dels dos sindicats majoritaris. La qual cosa no es va donar sovint.

4.6. Les crisis de la Restauració

Entre 1909 i 1914, la conjuntura política interna va tindre un primer moment de crisi per la dimissió de Maura en 1909, després de la dura repressió dels fets de la Setmana Tràgica. La successió del polític conservador va truncar la seua tasca reformista, però va permetre l'arribada al poder del liberal José Canalejas, el qual durant els seus dos anys de mandat prendrà la iniciativa, des d'una visió possibilista, progressista i democràtica en assumptes com el reconeixement de la singularitat catalana, la relació Església/Estat, la política social o la reforma del sistema electoral. L'assassinat de Canalejas en 1912 en un atemptat anarquista va aturar de nou el reformisme oficial, agreujarà la crisi de lideratge dels partits dinàstics i augmentarà, al mateix temps, la ingerència del rei Alfons XIII en la política interna. El sistema de la Restauració, després de 1912, començarà a viure en un lent declivi mentre l'oposició republicano-socialista es mostrava capaç d'arribar a acords electorals entre partits distants per tal de disposar de majories àmplies a les Corts. La corrupció electoral impedirà guanyar els partits dinàstics, però el PSOE aconseguirà en 1910, per primera vegada, l'acta de diputat de Pablo Iglesias. Les organitzacions obreres creixeran en nombre d'afiliats i en capacitat de mobilització, tant per a aconseguir objectius socials i econòmics de classe com per a ser alternativa al sistema liberalcapitalista, com quedarà demostrat en la crisi de 1917.

Quan a juliol de 1914 es declare la guerra a Europa, l'Estat espanyol no estava alineat amb cap dels bàndols enfrontats. Per als polítics espanyols, la preocupació principal era com encarar els problemes interns. Els partits dinàstics pensaven a afrontar-los sense trencar l'*statu quo* i l'oposició, mentre el moviment obrer creia que la solució passava per

un canvi de règim polític o una revolució social. Però en la no intervenció en el conflicte, van coincidir tots.

La guerra a Europa, com hem indicat abans, no va significar una crisi del govern del torn presidit pel conservador Eduardo Dato. Aquest va declarar la neutralitat de l'Estat, es va veure beneficiat per la conjuntura econòmica positiva derivada de la guerra, va afrontar el repte català amb el reconeixement de la Mancomunitat i va acordar les fronteres del protectorat espanyol al Marroc. Eduardo Dato es va mantindre al front del govern fins al desembre de 1915 quan, segons els sistema del torn, fou substituït per un govern liberal presidit pel comte de Romanones, que es mantindrà fins a l'abril de 1917 havent suspès les garanties constitucionals, tancat les Corts i deixant el sistema enmig de la pitjor crisi plantejada des de 1898.

La crisi de juliol 1917 fou conseqüència de la confluència dels males-tars generats per la incapacitat d'escometre reformes als problemes alimentats des de 1898. A l'estiu de 1917, amb les garanties constitucionals suspeses, van confluïr tres problemes estructurals: el problema militar, el polític i el social.

Entre finals del 1916 i principis del 1917, s'havia anat manifestant al si de l'exèrcit espanyol la divisió pel sorgiment de les juntes de Defensa, les quals actuaven corporativament com una mena de sindicat en defensa dels drets d'una part de l'oficialitat, en contra de la política d'ascensos per mèrits de guerra i per la pèrdua de poder adquisitiu del sou dels militars. Les juntes, en un primer moment prohibides, foren reconegudes en una acte interpretat com una humiliació del govern a les exigències d'una part dels militars. La debilitat mostrada va esperonar els partits de l'oposició, reunits a l'Ajuntament de Barcelona en Assemblea de Parlamentaris, a plantejar una crisi política forçant un canvi de règim amb la sol·licitud de convocatòria d'unes eleccions a Corts Constituents. Aquest acte va ser contestat pel govern, sense miraments, amb la dissolució de l'assemblea i amb el desplegament de l'exèrcit per Barcelona.

Junt amb la crisi militar i política, el problema social es va fer manifest amb la convocatòria d'una vaga general en tot l'Estat, a la qual es sumaren uns sindicats enfortits i tendents, des de 1916, a la unitat d'acció, com eren la CNT i la UGT i un partit polític en alça, el PSOE. La vaga es justificava pels efectes econòmics i socials provocats per una

inflació desbocada, conseqüència de la conjuntura econòmica de guerra a Europa, per la crítica situació política del règim de la Restauració i inspirada pels fets revolucionaris que ocorrien a Rússia des de febrer. L'aturada va ser convocada el 12 d'agost de 1917 i va tindre important ressò als centres industrials d'Astúries, País Basc i Catalunya i a les ciutats de Barcelona, Madrid i València, sense que arribés a estendre's a les zones rurals. La vaga va fracassar per la repressió exercida per les forces armades i la Guàrdia Civil, la desafecció dels partits polítics burgesos enfront d'un moviment revolucionari d'imprevisibles conseqüències polítiques i socials i per la incapacitat dels sindicats convocants d'aglutinar les reivindicacions dels obrers i dels camperols. El balanç de víctimes, de detinguts, les tortures i les sentències a cadena perpètua als membres del Comité de Vaga van posar de manifest els límits als quals havia arribat l'Estat espanyol. La Restauració, com a sistema, no podrà superar les conseqüències de les crisis que no havia sabut resoldre. Entre 1917 i 1923, la societat espanyola, a més de patir la crisi epidèmica de la grip de 1918-1919, viurà temps de violència, de descomposició del sistema polític, de fractures ideològiques i de ruptures socials fins a la seua desaparició, *manu militari*, al setembre de 1923.

En aquest context de crisi general, és en el qual va arribar i es va estendre l'epidèmia incubada a l'Europa en guerra. Quan a la primavera de 1918 es donà al País Valencià el primer brot de grip, aquest no serà correctament diagnosticat. A la tardor, però, l'epidèmia va rebrotar amb major força i incidència, sobretot a les comarques valencianes litorals per on va transitar, en direcció nord/sud molta població flotant provinent de França. Les xifres d'afectats es van multiplicar, mostrant les debilitats de la societat espanyola davant d'una epidèmia d'aquestes característiques. Les classes populars, però no sols elles, foren especialment afectades per les deficientes condicions de vida i de treball, la diagnosi mèdica no va ser eficaç alhora de diagnosticar el factor que provocava la malaltia i, conseqüentment, no es prengueren les mesures sanitàries i higièniques oportunes quan, a la ciutat de València, per exemple, la mortalitat va duplicar la mitjana d'un any normal.

En 1918 i 1919, l'Estat espanyol va viure el darrer gran episodi epidèmic, després de dècades sense passar per situacions semblants, i es va pagar amb milers de morts. La greu incidència va fer palès que la societat espanyola, en allò que significava l'assistència sanitària i soci-

al, havia avançat a mínims per la inanició d'un sistema polític en crisi permanent, però que en 1918 encara es resistia a transformar les estructures de l'Estat per por a ser desplaçats del control dels poders.

5. CONCLUSIÓ

La Grip Espanyola, dita també *La Cucaracha*, fou una pandèmia letal pel context bèl·lic en el qual es va manifestar. La malaltia va afectar els països més desenvolupats del món, les poblacions més sanes, millor alimentades, altament escolaritzades, més cultes i amb una premsa lliure, massiva i veraç. Països liberals i democràtics, amb una creixent preocupació per la qüestió social, que començaven a disposar de sistemes sanitaris universals eficaços i una potent indústria farmacèutica. Però països que havien arribat, conscientment i voluntària, a una guerra que els dirigents polítics i les classes dominants no van saber mesurar i que els va sobrepassar en tots els sentits, canviant, i quasi destruint, el món de llibertat i progrés econòmic que durant el llarg segle XIX pensaven, ufanament, havien aconseguit conformar i assegurar.

En qualsevol altra situació diferent a la provocada per la Gran Guerra, la grip, probablement, hagués estat una epidèmia localitzada i afrontada amb promptitud. Però, quan es va produir la mutació del virus, es van combinar les pitjors circumstàncies per a controlar-la: concentracions promíscues de persones i d'animals en les trinxeres en pèssimes condicions higièniques i sanitàries i durant períodes de temps llargs, l'aplicació de la censura informativa sobre l'evolució i la tardança a diagnosticar-la i prendre les mesures de control sanitari i higiènic necessàries.

La Gran Guerra i la grip, juntes, van ocasionar una catàstrofe demogràfica mundial que ha quedat en la memòria col·lectiva dels pobles que la patiren. En els països combatents, tal vegada, la Grip Espanyola és vista com una epidèmia que va empitjorar encara més els efectes de la violència bèl·lica. En els països neutrals o en les regions més allunyades dels fronts, fou la grip qui va portar la mort a les ciutats i als pobles. Els nostres avantpassats contemporanis a la pandèmia la van comparar a una *cucaracha* que entra silenciosament a les cases; igualment, la grip entrava al cos, l'emmalaltia i, ràpidament, el destruïa. És en aquestes ciutats allunyades de la guerra, com Oliva, on la memòria de la grip de l'any 1918 ha quedat com una fita de la seua història.

BIBLIOGRAFIA

- ALONSO I LÓPEZ, J. E. (1998): *Història de la Safor*, Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.
- ARÓSTEGUI SÁNCHEZ, J. (1982): “La España de los reformismos”, dins *Historia de España*, 10, Información y Revistas S. A., Madrid.
- BAHAMONDE MAGRO, A. (1983): “La Europa de la anteguerra (1905-1914)”, dins *Siglo XX Historia Universal*, 2, Información y Revistas S. A., Madrid.
- BERNABEU-MESTRE, J. (2006): “Les epidèmies a Pego: La passa de còlera de 1885”, dins *I Jornades d’Estudis Carmel Giner Bolufer de Pego i les Valls*, Ajuntament de Pego, Pego, pp. 167-179.
- BLAY PEIRÓ, J. (1960): *Documentos y datos para la historia de la ciudad de Oliva*, ECIR, València.
- CASANOVA RUIZ, J. (2011): *Europa contra Europa. 1914-1945*, Crítica, Barcelona.
- CLAVELL I VILLALBA, J. A. (2013): *La gran epidèmia de la grip de 1918*, dins *Estudis fondeguillers* [en línia].
<<https://estudisfondeguillers.files.wordpress.com/2013/04/la-gran-epidc3a8mia-de-grip-de-19181.pdf>>
- DIVERSOS AUTORS (1978): *Iniciació a la història d’Oliva*, Ajuntament d’Oliva, València.
- DIVERSOS AUTORS (1983): *El llibre de la Safor*, Impremta Palàcios, Sueca [Direcció de Néstor Novell i J. Muñoz Femenia].
- DIVERSOS AUTORS (1983): “La Gran Guerra. Años de sangre, ruinas y miseria”, dins *Siglo XX Historia Universal*, 5, Información y Revistas S. A., Madrid.
- DIVERSOS AUTORS (1988): *Historia del pueblo valenciano*, Levante [amb el patrocini d’Institució Valenciana d’Estudis i d’Investigació-Caixa d’Estalvis de València], València.
- DIVERSOS AUTORS (1990): *Història del País Valencià: Època contemporània*, Edicions 62, Barcelona.
- GARCÍA ROBLES, I. i R. W. RUIGROK (2005): “Història de la pandèmia de la grip espanyola de 1918”, dins *Mètode*, Universitat de València, València [en línia].
<<https://metode.cat/revistes-metode/monografics/hisotira-de-la-pandemia-de-la-grip-espanyola-de-1918.html>>

- GARCÍA QUEIPO DE LLANO, G. (1996): “El reinado de Alfonso XIII. La modernización fallida”, dins *Historia de España*, 25, Historia 16-Temas de hoy, Madrid.
- HOBBSAWM, E. (1995): *Historia del siglo XX*, Crítica, Barcelona.
- MARTÍNEZ, Manuel (1999): *València al límit: la ciutat davant l'epidèmia de grip de 1918*, Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.
- PEREIRA CASTAÑARES, J. C. (2015): “España y la Primera Guerra Mundial: una neutralidad impotente”, dins *Los orígenes del Derecho internacional contemporáneo. Estudios conmemorativos del Centenario de la Primera Guerra Mundial* [en línia].
<<https://ifc.dpz.es./recursos/publicaciones/35/22/10pereira.pdf>>
- PULIDO, S. (2018): *La Gripe Española: la pandemia de 1918 que no comenzó en España*, dins *Gaceta Médica* [en línia].
<<http://www.gacetamedica.com/portada/la-gripe-espanola-la-pandemia-de-1918-que-no-comenzo-en-espana-FY1357456>>
- SOLER MOLINA, A. (2018): *La Font d'en Carròs: geografia, història i patrimoni*, Ajuntament de la Font d'en Carròs, la Font d'en Carròs.
- TUÑÓN DE LARA, M. (1983): “El salto de siglo”, dins *Siglo XX Historia Universal*, 1, Información y Revistas S. A., Madrid.
- (1988): “Revolución burguesa oligarquía y constitucionalismo (1834-1923)”, dins *Historia de España*, 10, Labor, Barcelona.

L'IMPACTE DEMOGRÀFIC I LES CONSEQÜÈNCIES SANITÀRIES DE L'EPIDÈMIA DE GRIP DE 1918 AL PAÍS VALENCIÀ

JOSEP BERNABEU-MESTRE¹
Universitat d'Alacant

1. EL COST DEMOGRÀFIC DE L'EPIDÈMIA DE 1918

La grip de 1918 va representar el darrer dels embats epidèmics d'importància que ha patit la població valenciana, al mateix temps que obria un parèntesi en la tendència de descens regular i continu que venien mostrant les taxes de mortalitat des de 1891.² Com es pot comprovar a la taula número 1, en termes de taxa de mortalitat, en 1918 la mortalitat es va incrementar al País Valencià més de deu punts respecte a 1917 i no va recuperar els nivells de 1916 fins a 1922. Si ens fixem en el total de defuncions, 1918 va superar en 12.979 a les defuncions registrades en 1917. La sobremortalitat encara va continuar, tot i que molt minvada, en 1919 (la tercera onada de l'epidèmia va tindre lloc a l'hivern d'aquest any) i 1920.

A terres valencianes va ser a la tardor de 1918 quan la grip va tindre un major impacte, amb la segona de les onades epidèmiques, la més virulenta de les tres amb què es va manifestar. La primera onada va tindre lloc a la primavera de 1918 i no va afectar la població valenciana, una circumstància que va contribuir a agreujar la incidència de la segona onada —la que va tindre lloc a la tardor de 1918—, en mancar les defenses immunològiques que en altres indrets de l'Estat espanyol havia provocat l'onada primaveral, molt més benigna.³

1. Projecte de recerca: "Pasado y presente en el control de las enfermedades de la pobreza desatendidas: el ejemplo histórico de la Europa mediterránea y la cooperación sanitaria internacional" (Ministeri d'Economia i Competitivitat, HAR2 017-82366-C2-2-P).

2. Sobre la transició sanitària i epidemiològica i el procés de modernització demogràfica de la població valenciana es poden consultar els treballs de Bernabeu-Mestre (1991, 1996) i Perdiguero i Bernabeu (1998).

3. Per a conèixer quin va ser l'impacte de l'epidèmia al conjunt de l'Estat espanyol continua sent de referència obligada el treball de Beatriz Echeverri (1993). En el cas del País Valencià, encara que ja són molt nombrosos els estudis que s'han

Taula número 1. Evolució de les taxes de mortalitat (per mil) i total de defuncions anuals al País Valencià, 1911-1930.

Any	Taxes de mortalitat	Total de defuncions
1911	20,39	33.544
1912	18,54	32.308
1913	19,01	33.129
1914	19,84	34.571
1915	19,25	33.553
1916	18,18	31.684
1917	19,55	34.070
1918	29,68	51.727
1919	22,23	38.748
1920	22,01	38.353
1921	18,70	32.594
1922	19,42	33.854
1923	19,05	33.205
1924	19,20	33.460
1925	19,98	34.822
1926	18,61	32.435
1927	19,03	33.171
1928	18,69	32.578
1929	17,24	30.045
1930	18,70	32.592

Font: Palazón (1991, 95)

L'impacte va ser molt desigual dins del País Valencià, però sí que hi trobem alguns trets comuns. En el cas de la província d'Alacant (Palazón, 1991, 98), l'indicador indirecte que representa la taxa de mortalitat ens mostra que, en 1918, les taxes dels municipis amb més de deu mil habitants (Alacant, Alcoi, Crevillent, Dénia, Elx, Monòver, Novelda, Oriola i Villena) es movien en un interval d'entre el 37,39 per mil de Novelda i el 25,88 per mil d'Elx, amb una taxa mitjana de 32,5 per mil,

---

publicat sobre la grip a diversos municipis i ciutats valencianes, no disposem de dades referides al conjunt del País Valencià. El treball de major abast geogràfic és el que va publicar Salvador Palazón (1991), referit a la província d'Alacant. Per la informació que aporten i la importància demogràfica, podem destacar els referits a les ciutats d'Alacant (Bernabeu *et al.*, 1991), Castelló (Calvo Mas, 2015), Ontinyent (Bordera i Francés, 2008) i València (Martínez, 1999).

més de tretze punts per damunt de la taxa mitjana de mortalitat que presentaven aquests municipis en 1917 i que es situava en 19,08 per mil.⁴

Una de les característiques que millor va definir la grip de 1918 fa referència al fet que la sobremortalitat no es va centrar en els anomenats grups de risc —les persones de més edat—, com venia succeint amb l'estructura de la mortalitat per grip, sinó que va incidir, sobretot, en els adults joves —considerats els més productius des del punt de vista social i econòmic—, com es pot comprovar en la taula número 2, on es recull la distribució percentual de les defuncions per grip i per grups d'edat, referida a la població de la província d'Alacant. Quasi el 50% de les defuncions atribuïdes a la grip es concentraren en el grup d'edat de vint a trenta-cinc anys, quan en anys no epidèmics el percentatge mitjà de morts per grip en aquest grup no superava el 16% .

Taula número 2. Distribució percentual de les morts atribuïdes a grip i per grups d'edat a la província d'Alacant, 1914-1925.

Any	< 1 any	1-19 anys	20-35 anys	40-59 anys	> 60 anys
1914	0,00	23,27	13,83	15,42	47,04
1915	0,00	20,51	16,92	17,95	44,62
1916	0,00	12,57	14,21	22,95	50,27
1917	0,00	10,49	9,88	27,16	52,47
1918	1,81	26,03	49,45	15,03	7,24
1919	0,79	19,26	39,31	21,11	19,26
1920	4,36	20,49	34,16	22,58	18,41
1921	12,20	20,33	20,33	21,14	26,02
1922	8,50	12,93	24,15	21,77	31,97
1923	4,32	9,19	12,43	13,51	27,03
1924	10,55	27,00	9,28	19,83	34,18
1925	8,29	20,99	20,99	20,44	29,28

Font: Palazón (1991, 96)

4. Salvador Palazón (1991, 93), l'autor de l'estudi de la grip de 1918 a la província d'Alacant, explica, tot i això, que algunes de les diferències estarien explicades per raons geogràfiques, com en el cas d'Alcoi, on la taxa de mortalitat va ser del 26,8 per mil, gràcies a la possibilitat d'aïllar-se millor de l'embat epidèmic. També caldria considerar l'impacte en la difusió desigual de la malaltia epidèmica, de la mobilitat de treballadors i en concret els que es desplaçaren a la verema francesa (Bernabeu, 2005).

La sobremortalitat en el grup d'edat de vint a trenta-cinc anys també es va fer palés en el cas de les morts atribuïdes a pneumònies i altres malalties de l'aparell respiratori, dos diagnòstics que com explicarem a continuació podrien estar encobrint casos de grip. Si fem servir, de nou, les dades referides al conjunt de la província d'Alacant que apareixen recollides en el treball de Salvador Palazón (1991), en 1918 el 31,36% de totes les defuncions per pneumònia es varen concentrar en aquest grup d'edat, quan en anys no epidèmics el percentatge mitjà no superava el 15%. En el cas de les altres malalties de l'aparell respiratori, el percentatge en 1918 va ser del 31,98% i la mitjana en els anys no epidèmics del 10%.

Aquestes circumstàncies van contribuir a augmentar el dramatisme i l'agressivitat social que va caracteritzar l'aparició de la grip de 1918. Una agressivitat que venia condicionada pel fet d'incidir en societats, que com en el cas de la valenciana, pràcticament havia oblidat els embats de les epidèmies i que va haver de suportar que les quasi tretze mil morts extraordinàries que aparegueren en aquell any es concentraren en unes poques setmanes, les que van transcórrer entre setembre i novembre, el període d'impacte de la segona de les onades.

Com ja s'ha esmentat adés, l'altra característica que refereixen la majoria dels estudis té relació amb els problemes diagnòstics i el fet que moltes de les defuncions, tot i ser provocades per la grip, foren assignades a altres causes. Convé recordar que va existir certa confusió sobre la naturalesa exacta del contagi, a més del caràcter inespecífic del quadre simptomàtic que acompanyava la grip. Al mateix temps que s'incrementaren les morts provocades per la grip, també ho feren les atribuïdes a malalties de l'aparell respiratori i amb menys mesura a la tuberculosi pulmonar, tal com es pot comprovar en la taula número 3 amb dades referides a la província d'Alacant. En el primer cas, la incertesa diagnòstica respon a la predominança de les manifestacions clíniques relacionades amb l'aparell respiratori. En el segon cas, no es tractaria tant d'un problema diagnòstic com del fet d'agreuja la grip el quadre de tuberculosi. Una malaltia que afectava sobretot el grup d'edat d'entre vint i trenta-cinc anys.⁵

5. En el cas de la província d'Alacant, en el període 1914-1925, el percentatge mitjà de mortalitat per tuberculosi en aquest grup d'edat era del 51,7% (Palazón, 1991, 96).

Taula número 3. Evolució de la mortalitat anual —defuncions totals— per grip, tuberculosi pulmonar i bronquitis i pneumònies a la província d'Alacant, 1914-1925.

Any	Grip	Tuberculosi pulmonar	Bronquitis i pneumònia
1914	253	586	869
1915	195	515	871
1916	183	578	774
1917	162	655	932
1918	4.518	844	1.285
1919	379	683	1.024
1920	527	808	949
1921	123	723	725
1922	294	724	819
1923	370	696	806
1924	237	679	928
1925	181	671	835

Font: Palazón (1991, 95)

Així doncs, com hem pogut comprovar, la grip de 1918 va comportar també en el cas valencià un cost demogràfic elevat, al mateix temps que socioeconòmic, polític i sanitari, ja que com tindrem ocasió d'abordar a continuació, l'epidèmia va traure a la llum i va posar en l'agenda mediàtica les mancances de tot tipus que mostrava la societat espanyola i valenciana de les primeres dècades del segle xx.

2. EL CONTEXT SOCIOECONÒMIC I EPIDEMIOLÒGIC DE L'EMBAT EPIDÈMIC: MISÈRIA, FAM, MALALTIA I MORT

Tot i estar immers en un procés de modernització demogràfica i sanitària, el País Valencià que va haver d'afrontar l'epidèmia de grip de 1918 vivia un moment complicat, on els problemes d'índole social, econòmica i política s'havien vist agreujats per les conseqüències que sobre l'economia espanyola i en particular la valenciana va tindre la Primera Guerra Mundial. La neutralitat d'Espanya davant el conflicte bèl·lic, bàsicament, va enriquir uns pocs, va produir un empobriment general i va provocar una alça en els preus (Bordera i Francés, 2008, 93-94).

Com assenyala Miguel Ángel Alzamora (2008, 79-80) en el seu treball sobre carestia i malaltia a la ciutat d'Alacant i el paper que jugaren

en l'epidèmia de 1918, no s'aprofitaren les possibilitats econòmiques que oferia aquella neutralitat per a canviar l'estructura econòmica, tot al contrari s'accentuaren les contradiccions del sistema econòmic espanyol i es va produir, davant una forta demanda exterior de productes com els alimentaris, un desproveïment del mercat interior i una pujada de preus molt superior a la dels salaris. A tot allò es va sumar un increment de l'atur a conseqüència del tancament de moltes empreses per la campanya alemanya de la guerra submarina. Com recollia la premsa alacantina en els mesos on va estar present la malaltia epidèmica, la fam i el pauperisme arribaren a límits injustificables (Alzamora, 2008, 87-88).

Però aquella denúncia no era nova, plovia sobre mullat, ja que l'arribada de l'any 1918 havia estat marcada per la conflictivitat social i en concret la fam i la malnutrició que afectava amplis sectors de la població a conseqüència de les successives crisis de subsistències que venien arrossegant-se d'abans i que s'havien aguditzat en els darrers mesos de 1917.

En el cas de la ciutat d'Alacant (Bernabeu i Pascual, 2015, 217), les protestes i les vagues s'havien deixat sentir sobretot a l'agost de 1917 i van ser reprimides per les forces de l'Exèrcit amb greus conseqüències per a moltes famílies treballadores, que van veure com eren empresonats alguns dels seus membres. L'activitat comercial que generava la condició de ciutat portuària que ostentava Alacant, s'havia vist pràcticament paralitzada per la crisi que travessaven les economies espanyola i valenciana, i per les dificultats que el conflicte bèl·lic que estava assolant Europa i el món suposava pels mitjans de transport, en particular els marítims. L'absència de treball, la congelació dels salaris, el desproveïment en aliments de primera necessitat i l'increment dels preus situaren les classes treballadores en una situació de desemparament.

Enmig d'un important conflicte social, la fam, l'atur i la malaltia es convertiren en aliats habituals d'un proletariat que vivia en la majoria dels casos en unes condicions d'insalubritat i pobresa, quan no de misèria, i que reunia per tant tots els requisits per a convertir-se en diana d'una malaltia epidèmica de naturalesa vírica i amb un grau important de letalitat.

Tornant a l'exemple de la ciutat d'Alacant (Bernabeu i Pascual, 2015), les autoritats eren sabedores del risc que comportaven totes

aquelles circumstàncies. Al maig de 1918, quan ja existien serioses amenaces d'epidèmia, s'incrementaren les denúncies que arribaven a l'alcaldia de la ciutat sobre les deficientes condicions dels habitatges que ocupava la classe treballadora.

En concret, es denunciava la situació de molts dels barris i carrers d'Alacant que des de principis del segle XIX s'assenyalaven en els successius embats epidèmics —febre groga i còlera— com a focus d'insalubritat i llocs assejats per la pobresa, la misèria i la desnutrició (Bernabeu i Pascual, 2015, 220-221). L'aparició d'una nova epidèmia tornava a posar de manifest les desigualtats socials davant la malaltia i la mort i esdevenia en jutge de la capacitat de la societat, en el nostre cas l'alacantina, per a fer front a la situació. Com es recollia en un dels periòdics de l'època, en concret el *Diario de Alicante* en la seua edició del 4 d'octubre de 1918, en el centre de la ciutat existien pocs casos de grip, la major freqüència es registrava als carrers estrets, mal ventilats i a les cases velles que albergaven molts veïns (Bernabeu, 1994, 254-255).

En 1910, el metge republicà i regidor de l'Ajuntament d'Alacant, el doctor Antonio Rico, havia presentat diverses mocions on sol·licitava que les barriades de les Províncies, Santa Creu i la part alta de la Vila Vella foren derruïdes o almenys declarades zones de vigilància per la seua condició d'antihigièniques. Malgrat totes aquelles denúncies, com s'encarregava de recordar-ho en 1918 el regidor i portaveu de l'Aliança de les Esquerres, Lorenzo Carbonell, no es va fer cap actuació i va haver d'aparèixer una nova epidèmia, la de 1918, perquè es tornaren a reclamar mesures urgents d'actuació davant la vergonya i el perill que representaven aquells habitatges.

De fet, cinc anys després de l'epidèmia de grip de 1918, en un informe que signava el 16 d'octubre de 1923 el degà del Cos de Beneficència Municipal, el metge Pascual Pérez (Bernabeu i Pascual, 2015, 224), es demanava l'execució de l'expedient relatiu al desallotjament, enderrocament i destrucció de les coves de Garrut al carrer Sevilla i altres ubicades en la Muntanyeta i el Castell de Sant Ferran, i al sanejament dels habitatges dels edificis anomenats Venta del tío Vicente el de las Rejas i Venta del Sordo. En aquest informe, es feia menció al memoràndum que ja en 1918, amb motiu de l'epidèmia de grip, recomanava la seua destrucció per ser focus perennes d'infecció i en considerar, a més, que els seus habitants, convertits en vectors, anaven disseminant la malaltia

per tota la població. Eren sentiments d'humanitat i vergonya els que movien a denunciar aquella manera de viure “a lo troglodita o feristela en catau”.

En l'informe, es parlava d'una corraleta o pati, conformat per un conjunt de caus que servien d'estatge a un formiguer d'éssers humans. Els teòrics habitatges es comunicaven per un passadís en forma d'esquadra i amb un ample que no permetia la marxa de dues persones de front i al llarg d'aquell corredor, a dreta i esquerra, s'obrien unes portetes que donaven entrada a habitacles de no més de tres metres i que en nombre de divuit, més sis en la part anterior de l'edifici, acollien les vint-i-quatre famílies que convivien en aquell lloc. Així finalitzava la memòria del Cos Municipal de Beneficència (Bernabeu i Pascual, 2015, 225):

Avergüenza, abochorna, nos hace sentir el ardor en las mejillas, al considerar que en cada uno de aquellos zaquizamies, se alberga una familia, y allí duermen revueltos, hombres y mujeres, mayores y menores, en la más degradante promiscuidad. Allí sobre las camas, comen porque la capacidad del cuarto no les permite tener mesas y allí hacen sus necesidades, porque en aquella vivienda hay un solo y extremadamente repugnante retrete, que es de uso privativo de la dueña del aduar; los demás habitantes “tout a l'égout”, mejor dicho, a campo raso [...]. En el ángulo que forma el corredor escuadra hay un pozo que dicen estar seco y a nosotros nos pareció la más adecuada cubeta para la germinación de microbios y desarrollo de las larvas del mosquito [...]. Las paredes de aquellos cuartos, digámoslo así, por más que sus vistas son a zahúrda, las forman trozos de mamparas de madera procedentes de las casetas que habían en el paseo de Gomiz y otros tramos son tabiques endebles de mampostería, todo tan sucio, tan asqueroso, que nos hace suponer con fundamento, que en aquellas maderas tan carcomidas y en las paredes tan infiltradas de suciedad, debe haber una rica y abundante fauna y flora, que cuando no mata al hombre rápidamente por infección aguda, le va envenenando la sangre y por ende todos los tejidos hasta dejarle convertido en una piltrafa humana viviente [...]. Y bien ¿qué remedio le cabe proponer al higienista? Uno solo; el lápiz rojo; proceder como la sanidad del Ejército

cuando uno de sus pabellones “Docker” son invadidos por enfermedad pestilencial, quemar, reducir a cenizas aquel foco de múltiples enfermedades [...]. Pero como no se debe cometer la inhumanidad de dejar sin albergue a las familias que allí se guarecen, hasta tanto se encuentre sitio adecuado para cobijarlas, procédase a una intensa desinfección de paredes, suelo y menaje, sin olvidar el menor detalle y manténgase minuciosa fiscalización de la continua limpieza.

Com podem comprovar amb el testimoni que s'acaba de reproduir, el problema del barraquisme, lluny de meréixer la condició d'intolerable social que havien assolit altres problemes de salut, i de ser abordat des de les causes que expliquen el fenomen, passava a tindre la condició de situació inevitable subjecta a control i fiscalització. Per a explicar aquesta actitud per part de les autoritats municipals d'Alacant, cal recordar el retard amb què es va produir el procés de modernització sanitària en el cas valencià i espanyol,⁶ com també la reiterada negligència a resoldre una situació que, com s'havia demostrat en les successives epidèmies, acaba per representar, en el cas de la grip de 1918, un problema de dimensió comunitària que agreujava les seues conseqüències i accentuava les desigualtats i l'exclusió dels sectors més desfavorits.

Les denúncies dels metges alacantins es varen succeir en altres llocs en termes semblants, en destacar el paper que va jugar en el desenvolupament de l'epidèmia de grip i la seua virulència aquell cercle viciós de misèria, fam i malaltia en què estaven immerses moltes famílies.⁷ Si bé, com tindrem ocasió de comprovar en l'apartat següent, moltes d'aquelles reflexions i consideracions, i que en aquest treball hem exemplificat en les dolentes condicions de vida que rodejaven bona part de la població, serviren per alimentar d'arguments les reivindicacions de regeneració i reforma sanitària que es van generar en els primers anys de la dècada de 1920, arran, precisament, de l'impacte que va tindre la grip de 1918.

6. Sobre el desinterés i la manca de resposta de les autoritats polítiques davant les denúncies i els diagnòstics dels metges i higienistes sobre el problema sanitari espanyol, es poden consultar les consideracions que s'apunten en el treball de Barona, Bernabeu i Galiana (2014, 64-68).

7. Així es recull, per exemple, en els estudis dedicats a les ciutats de Castelló (Calvo Mas, 2015), Ontinyent (Bordera i Francés, 2008) i València (Martínez, 1999).

3. L'EPIDÈMIA COM A GENERADORA DE POLÍTIQUES DE SALUT I REFORMES SANITÀRIES

Com s'ha pogut comprovar en l'apartat anterior, en els contextos epidèmics les dimensions socials de la malaltia adquireixen una major transcendència i sol tindre lloc una major atenció de la classe política i de la societat en general cap a les míseres condicions de vida de certs sectors de la població.

Com han assenyalat autors com Rafael Huertas (2000, 35), en el cas espanyol, l'epidèmia de grip de 1918-1919 va servir de revulsiu per a sensibilitzar el col·lectiu sanitari, però també l'opinió pública en general, sobre les dolentes condicions sanitàries del país i l'escandalosa manca d'organització i d'infraestructures sanitàries. Fins i tot, es va arribar a argumentar la necessitat d'establir una dictadura sanitària, expressió que es feia servir amb prou freqüència en la premsa mèdica.

El País Valencià no va ser una excepció i també es van multiplicar les veus que demanaven d'acabar amb aquells intolerables que continuaven explicant xifres de morbimortalitat insuportables, malgrat els avanços que s'havien produït. Com s'explica en molts dels estudis dedicats a la grip, en plena epidèmia ja es demanaren actuacions immediates i que s'arbitraren plans de xoc.⁸ En el cas d'Alacant, per exemple, el 29 de setembre de 1918, en un dels periòdics republicans, *El Luchador*, es proposava un pla municipal de sanitat que contemplava millorar les infraestructures relacionades amb el cicle de l'aigua, la construcció d'habitatges econòmics i higiènics que pogueren acabar amb les indecents porqueres i casupets, com també la inspecció de centres públics i de llocs de treball, protecció a la infantesa, divulgació de preceptes higiènics, persecució i càstig en l'adulteració d'aliments i desallotjament de prostíbuls, quadres i femers, entre altres mesures (Bernabeu, 1994, 256).

Aquelles reivindicacions continuaren una vegada superada l'epidèmia. Les memòries que publicaren els inspectors provincials de Sanitat d'Alacant, Castelló i València als anuaris de la Direcció General de Sanitat entre 1922 i 1924 així ho posen de manifest (Bernabeu, 1996, 91-96). Les memòries feien gran insistència en la necessitat de convèncer

8. Va ser sobretot a les tres capitals de província on es van suscitar els majors debats (Bernabeu, 1991; Martínez, 1999; Calvo, 2015), però també en altres localitats, com en el cas d'Ontinyent (Bordera i Francés, 2008).

les autoritats municipals de la importància que tenien les millores en infraestructura sanitària i en general en la millora de les condicions higièniques, i de fet informaven de la realització de nombroses iniciatives: millora i habilitació de locals destinats a mercats, control d'aliments, construcció i millora d'escorxadors, rentadors/safareigs, escoles, control de llocs destinats a oci i espectacles, etc. A més, el paper actiu de les tres inspeccions provincials era palés en el termes que feien servir els inspectors: “han sido motivo de extrema vigilancia, y corrección, en muchos casos, condicionando su funcionamiento, clausurando algunos, modificando muchos y suprimiendo notables infracciones sanitarias”.

Tot i això els resultats, traduïts en millores d'infraestructures i correcció dels problemes higienicosanitaris més habituals foren prou dispars en les tres províncies (Bernabeu, 1996, 93-94). Alacant sembla que va ser la que va aconseguir més avanços, si ens atenem al testimoni del seu inspector provincial, el metge José Gadea i Pro: “los resultados han sido extremadamente satisfactorios, muchos han sido los pueblos en los que se han realizado reformas sanitarias, especialmente en el servicio de abastecimiento de aguas potables y salvo raras excepciones en todos ellos ha disminuido la mortalidad”.

Al contrari, els testimonis dels inspectors provincials de Castelló i València resultaven menys optimistes, tot i que mostraven els esforços que estaven duent-se a terme. En el cas de la inspecció castellanenca, s'afirmava el següent (Bernabeu, 1996, 94):

De cuantas reformas sanitarias se proponen a un municipio, son generalmente las de abastecimiento de aguas las que tropiezan con más obstáculos [...]. No se refieren en la mayoría de los casos al coste de la reforma, pues las subvenciones del Estado hacen este coste insignificante [...] resulta muy difícil hacer comprender a los intelectuales (*sic*) que dirigen la cosa pública en un pueblo, lo que es agua contaminada y su decisiva influencia sobre la salud pública. Hay en esta provincia veinticinco pueblos de alguna importancia con abastecimiento de agua defectuosa en los que esta inspección no ha podido lograr la reforma a pesar de sus interesados trabajos.

En el cas de València, el que més preocupava a la Inspecció Provincial, era la situació de la capital. Així, en la memòria de 1922 (Bernabeu,

1996, 94), tot i anunciar un pla encaminat a millorar la ciutat i les poblacions que havien estat annexionades, a través de la dotació d'aigua potable, la construcció de clavegueram, la pavimentació de carrers i la construcció de voreres, es denunciava la manca de concreció i el que no s'haguera fet res. Al mateix temps, la memòria recollia la denúncia de les deficientes condicions higienicosanitàries de la població immigrada.

Seria amb la consolidació de les anomenades brigades sanitàries, organismes de prevenció i defensa contra les malalties transmissibles, que es van crear a les tres províncies valencianes a partir de 1921 i sobretot amb la creació, en el marc de l'Estatut provincial de 1925, dels instituts provincials d'Higiene, com es van poder corregir moltes de les deficiències higienicosanitàries de la població valenciana, moltes de les quals estigueren darrere de la mortalitat que va acabar provocant l'epidèmia de 1918.

4. CONCLUSIONS

Com s'ha pogut comprovar, l'onada epidèmica de grip que va afectar el País Valencià a la tardor de 1918 va suposar un parèntesi en el procés de transició epidemiològica que estava experimentant la població valenciana, en incrementar les taxes i alterar l'estructura de la mortalitat. Van haver de transcórrer més de dos anys per a recuperar els nivells de mortalitat d'abans de l'epidèmia i reiniciar la transició epidemiològica en els termes amb què venia produint-se des de 1891.

L'embat epidèmic de la grip va posar de manifest les desigualtats que en matèria de salut mostrava la societat valenciana i en general les mancances sanitàries de tot tipus que explicaven, en bona mesura, la virulència amb què es va manifestar l'epidèmia i en particular entre els sectors més desfavorits.

L'arribada de la grip de 1918 també va servir per a accelerar les reivindicacions de reformes sanitàries i de polítiques de salut que pogueren afrontar l'endarreriment que en matèria sanitària mostraven la societat espanyola i valenciana. Va ser en els primers anys de la dècada de 1920, amb el ressò de l'epidèmia de grip de 1918-1919, quan es van posar les bases per a aconseguir la definitiva modernització sanitària i demogràfica d'una societat que, com passava amb la valenciana, havia estat capaç d'avançar en un consens que considerava intolerables moltes de les problemàtiques i situacions que va traure a la llum la malaltia epidèmica.

BIBLIOGRAFIA

- ALZAMORA RODRÍGUEZ, M. A. (2008): “1918: carestía y enfermedad en la ciudad de Alicante”, dins BERNABEU-MESTRE, J.; ESPLUGUES PELLICER, J. X.; PASCUAL ARTIAGA, M. i V. TEROL I REIG (eds.), *Salut i societat als municipis valencians: una perspectiva històrica* (Seminari d'Estudis sobre la Ciència), Ajuntament d'Ontinyent, Ontinyent, pp. 79-89.
- BARONA VILAR, J. L.; BERNABEU-MESTRE, J. i M. E. GALIANA-SÁNCHEZ (2014): “La urban penalty y el deterioro de la salud nutricional de la población: la respuesta higiénico-sanitaria”, dins *Historia Social*, 80 (3), Fundación Instituto de Historia Social, València, pp. 59-76.
- BERNABEU-MESTRE, J. (coord.) (1991a): “El paper de la mortalitat en l'evolució de la població valenciana”, dins *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana* (Seminari d'Estudis sobre la Població del País Valencià), Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 9-26.
- (1991b): *La ciutat davant el contagi. Alacant i la grip de 1918-1919*, “Monografies sanitàries”, Sèrie B, 4, Conselleria de Sanitat i Consum, València.
- (1994): “Les societats urbanes davant les crisis epidèmiques. Alacant i la grip de 1918”, dins CAPEL SÁEZ, H.; LÓPEZ PIÑERO, J. M. i J. PARDO TOMÁS (eds.), *Ciencia e ideología en la Ciudad. I Coloquio interdepartamental*, vol. II, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports, València, pp. 249-262.
- (1996): “La modernització demogràfica valenciana: segles XIX i XX”, dins AZAGRA, J.; MATEU, E. i J. VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna: estudios de economía valenciana*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 77-100.
- (2005): “Pego davant la grip de 1918 (nota d'investigació)”, dins *Llibre de Festes de Pego*, Ajuntament de Pego, Pego, pp. 41-43.
- BERNABEU-MESTRE, J. i M. PASCUAL ARTIAGA (2014): “Epidemic Disease, Local Government and Social Control. The Example of

- City of Alicante, Spain”, dins PORRAS GALLO, M. i A. D. RYAN, *The Spanish Influenza Pandemic of 1918-1919. Perspectives from the Iberian Peninsula and the Americas*, University of Rochester Press, Rochester, pp. 215-229.
- BORDERA, T. F. i V. FRANCÉS I DOMÉNECH (2008): “La grip de 1918 a Ontinyent”, dins BERNABEU-MESTRE, J.; ESPLUGUES PELLICER, J. X.; PASCUAL ARTIAGA, M. i V. TEROL I REIG (eds.), *Salut i societat als municipis valencians: una perspectiva històrica* (Seminari d’Estudis sobre la Ciència), Ajuntament d’Ontinyent, Ontinyent, pp. 91-125.
- CALVO MAS, C. (2015): “La gripe de 1918 en Castellón”, dins *Castellón hacia la modernidad. Salud, educación y debate científico, 1880-1918* [Tesi doctoral], Facultat de Ciències Humanes i Socials, Universitat Jaume I, Castelló de la Plana, pp. 459-522.
- ECHEVERRI, B. (1993): *La Gripe Española. La pandemia de 1918-1919*, Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid.
- HUERTAS, R. (2000): “Política sanitaria: de la Dictadura de Primo de Rivera a la Segunda República”, dins *Revista Española de Salud Pública*, 74, Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid, pp. 35-43.
- MARTÍNEZ GARCÍA, José Manuel (1999): *València al límit: la ciutat davant l’epidèmia de grip de 1918*, Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.
- PALAZÓN FERRANDO, S. (1991): “La pandemia de gripe de 1918-1920 y su repercusión en la provincia de Alicante”, dins BERNABEU-MESTRE, J. (coord.), *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana* (Seminari d’Estudis sobre la Població del País Valencià), Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 89-98.
- PERDIGUERO GIL, E. i J. BERNABEU-MESTRE (1998): “El descenso de la mortalidad: la transición sanitaria y epidemiológica de la población valenciana”, dins *La población valenciana. Pasado, presente y futuro*, vol. II, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 33-58.

OLIVA I LA GRIP DE 1918¹

FRANCESC DEVESEA I JORDÀ

ANTONI ARLANDIS PUIG

Metges

AGRAÏMENTS

Hem d'agrair profundament la informació i les fotografies facilitades pels familiars dels protagonistes sanitaris de 1918. Al mateix temps, fem constar el nostre reconeixement a totes aquelles persones majors, i no tant majors, que ens han aportat records de la tradició oral sobre La Cucaracha, pistes per a localitzar els personatges clau d'Oliva o fonts d'informació sobre el paisatge i el paisanatge de la nostra ciutat en 1918. També valorem molt positivament la bona acollida a la investigació de la mortalitat d'Oliva de 1917 a 1920 per part dels rectors de Sant Roc, En Javier Català, i de Santa Maria, En Fernando Cremades. Les facilitats en la consulta dels respectius arxius i l'assessorament de l'amic Juan Canet Cañamás ens ha permès la recollida de dades que ha fet possible el treball. Finalment, ens ha estat de gran ajuda la confecció, l'ajust i el maneigament de la base de dades per part de Francesc Devesa Peiró.

1. INTRODUCCIÓ

La pandèmia de grip de 1918 ha generat molts estudis arreu del món amb la intenció de conèixer millor les causes, la repercussió social i la

1. **Nota prèvia:** Per a les citacions bibliogràfiques utilitzem, en la majoria dels casos, la referència bàsica següent: “(primer cognom de l'autor o autors, any de publicació, pàgina)”. Si el nom de l'autor ix en el text, ha estat suprimit dins del parèntesi.

La referència completa es pot consultar en la bibliografia final.

Per a les cites documentals de la premsa de l'època, usem les abreviatures següents:

CV *La Correspondencia de Valencia*

DA *Diario de Alicante*

DV *Diario de Valencia*

EMV *El Mercantil Valenciano*

EP *El Pueblo*

LP *Las Provincias*

RG *Revista de Gandia*

pròpia morbimortalitat de la malaltia. En el marc espanyol, aquests darrers aspectes han donat lloc a publicacions d'àmbit estatal, autonòmic o local, adquirint especial rellevància aquells que s'han ocupat de grans àrees urbanes com Barcelona, València o Alacant. Al País Valencià, a banda de les dues ciutats esmentades, ben estudiades per Manuel Martínez (1999) i Josep Bernabeu (1991), podem trobar algunes poblacions que han estat objecte de treballs amb enfocament i profunditat variable, però que ajuden sempre a completar la visió d'aquell episodi dramàtic, del qual cal aprendre encara lliçons mèdiques i polítiques. A la Marina, la nostra comarca veïna, distintes investigacions ens aporten dades generals de localitats concretes com Dénia i Pego.² És, però, un referent ineludible la publicació primerenca sobre Benissa de Juan José Cardona (1973), entre altres aspectes perquè l'autor encara va poder escoltar testimonis directes de *La Cucaracha*, cosa que a hores d'ara és ja impossible.³ Al contrari, la Safor no ha estat focus d'atenció investigadora, tret d'algunes informacions puntuals en el context de la historiografia local o d'alguna topografia mèdica, com la de Tavernes de la Vallidigna. És per això que amb l'estudi d'Oliva pretenem començar a omplir aquest buit, conscients que les dades seran parcials i sotmeses sempre a noves aportacions que les matisen o les completen.

L'orientació de la recerca és epidemiològica i social. El principal objectiu és conèixer les alteracions que va ocasionar l'epidèmia en la mortalitat habitual de la població. Però també ens interessen tots els "agents sanitaris" que van intervindre o estaven presents a Oliva (metges, farmacèutics, veterinaris, practicants, comares, etc.) i el comportament social derivat de l'episodi en el context de la vida quotidiana de la nostra població. A falta de l'arxiu municipal, la pèrdua del qual és lamentablement irreversible, hem utilitzat els arxius parroquials de Santa Maria i Sant Roc com a fonts bàsiques per a l'estudi de la mortalitat, a partir dels llibres de registre de les defuncions. Per als aspectes socials, hem consultat la bibliografia local i les referències a Oliva de publicacions

2. De Dénia coneixem el treballs de M. Y. Frasés *et al.* (1990) i de V. Balaguer (1997) i, de Pego, el de J. Bernabeu-Mestre (2005).

3. Es poden trobar altres publicacions menors de distintes localitats del País Valencià, com, per exemple, Ondara (Frasés *et al.*, 1989), Vila-real (Patuel, 1981) i Onda (Clavell), disponibles a:

<<https://estudisfondeguillers.files.wordpress.com/.../la-gran-epidemia-de-grip-de-19..>> [consulta: 13 agost 2018]

comarcals o generals. Al mateix temps, hem analitzat la premsa històrica, majoritàriament accessible per la xarxa, buidant sistemàticament totes les notícies d'Oliva des de gener de 1918 a març de 1919.⁴ També ha estat una font d'impagable valor la informació oral, documental i fotogràfica de familiars dels “sanitaris” de l'època, així com d'altres persones que, sense ser descendents directes, ens han aportat dades sobre l'epidèmia o els protagonistes del moment.⁵ Finalment, hem de destacar que Oliva és una de les poques poblacions que gaudeix d'un testimoni escrit que analitza el brot epidèmic. Es tracta de l'informe que el Dr. J. Perrón va publicar en acabar la seua missió de reforç, encarregada per la Inspecció Provincial de Sanitat. El seu article, que titula “Acerca de la última epidèmia gripal en Oliva” i apareix en *La Crónica Medica*, poc després del brot epidèmic (10 de febrer de 1919), és d'un valor extraordinari que ens ha servit de base per a diversos comentaris.⁶

2. SOCIETAT I SALUT A PRINCIPIS DEL SEGLE XX

Són imprescindibles unes línies que permeten al lector fer-se una idea del paisatge físic i humà d'Oliva al començament del segle xx i, de forma especial, de les condicions higièniques o de salubritat i de les persones que s'ocupaven de la salut. Només en aquest aspecte últim podem escriure amb un mínim coneixement de causa, encara que sols pretenem aportar una pinzellada que permeta a altres completar

4. La majoria dels grans diaris valencians de l'època es poden consultar al web del Ministeri de Cultura (<<http://prensahistorica.mcu.es/ca/consulta/busqueda.cmd>>) amb algunes excepcions com *El Mercantil Valenciano*, del qual hem consultat les notícies relacionades amb la grip de l'any 1918 i primers mesos de 1919 en la versió digital disponible a l'Hemeroteca Municipal de València.

5. El conjunt de dades i documents facilitats per les persones d'Oliva són d'un valor impagable. La majoria de les fotografies han estat restaurades per Antoni Arlandis.

6. Per la seua excepcionalitat, el reproduïm íntegrament en l'“Apèndix documental I”. L'article apareix el 10 de febrer de 1919. Devem la notícia de la seua existència a Manuel Martínez (1999, 168), que no sols l'esmenta sinó que fa un comentari extens. *La Crónica Médica*, de periodicitat quinzenal, era una de les principals revistes mèdiques de València a l'època de la pandèmia gripal. Compartia àmbit i competia amb altres com el *Boletín del Instituto Médico Valenciano*, *La Medicina Valenciana*, *Policlínica* i *Revista de Higiene y Tuberculosis*.

el panorama de la sanitat olivera d'aquell primer i mogut terç del mil nou-cents.⁷

2.1. El paisatge i la gent

Fa cent anys, el paisatge d'Oliva havia experimentat alguns canvis respecte al que va descriure Cavanilles, però la ciutat seguia una expansió tranquil·la i estava lluny del creixement frenètic de la segona meitat del segle xx. És clar que la població havia augmentat, arribant a 9.619 habitants en el cens del 1910, però minvant posteriorment de forma que en 1920 es situava en 8.995, pèrdua atribuïda a l'emigració.⁸ La trama urbana estava majoritàriament concentrada, però hi havia una sèrie de nuclis dispersos que calia tindre en compte.⁹ El litoral vora mar continuava intacte, tret d'un petit nucli de magatzems i algun xalet a la zona coneguda hui com platja de Pau Pi. El secà seguia predominant al terme, mentre que, a la part baixa, el canyamelar antic i la morera posterior havien deixat pas a hortalisses i tarongerars que s'expandien en detriment de la pansa i l'arròs, encara que aquest continuava produint-se a la marjal, zona humida compartida amb Pego més coneguda a Oliva com el Pla. Fora del regadiu històric procedent del riu d'Alcoi comencen a instal·lar-se les bombes d'extracció mecànica que primer van ser de vapor, cap a finals del segle xix, com a les finques La Barra-

7. En la reconstrucció d'aquest "paisatge sanitari", trobem fonamental l'aportació de Joan R. Morell (2011) sobre l'Hospital Infantil Frithjof Nansen, que va funcionar a Oliva durant la guerra del 36-39.

8. A finals del segle xviii, Cavanilles situava la població d'Oliva al voltant dels 5.500 h. (corresponent a les 1.206 cases que assenyala) (Lacarra *et al.*, 1995). La minva de població del 1910 a 1920 és un fenomen bastant comú a altres municipis del País Valencià i és atribuït a diversos factors com l'emigració, la crisi econòmica, la guerra mundial i la mateixa pandèmia de grip de 1918, causes totes òbviament relacionades entre elles. Un fet ben significatiu és que, entre 1914 i 1918, van eixir del port de Gandia cap a Amèrica o Barcelona 391 persones. Des d'Oliva, hi ha un flux migratori cap a Amèrica del Nord, que comença el 1913 i culmina el 1920, any en què marxen al voltant de tres-cents olivers. Vegeu Pons Fuster (1979), Carnero Arbat (1988), Alcázar Garrido (1988), Soler (1988), Alonso (2011) i Canyamàs (2018).

9. Joan Francesc Pi (2017) assenyala, en una relació de 1940, fins a vint-i-quatre d'aquestes entitats poblacionals singulars, moltes de les quals estarien habitades a principis del segle xx.

ca, del Plebà o de Coloma i després elèctriques (veg. foto 1).¹⁰ Aquests sistemes moderns convivien amb la tracció animal de les sèries i la força ancestral de l'home aplicada a tècniques tan primitives com el rec a taona i a carabassí, practicades on l'aigua estava quasi a flor de terra. A pesar que els jornalers començaven a tindre accés a xicotetes parcel·les arrendades o comprades, la propietat majoritària seguia en mans d'unes poques famílies (veg. foto 2). La "ruralitat" d'Oliva era omnipresent a pesar de la recent declaració de ciutat.¹¹ Per altra banda, però, hi havia fabricació de rajoles i teules. Aquesta tradició terrissera d'arrels profundes evolucionarà a finals del segle XIX i a principis del XX, conformant un veritable polígon industrial que tindrà a partir de 1945 els anys de màxim esplendor, adquirint un aire manchesterià en enlairar-se les xemeneies altes (veg. foto 3).¹² Almàsseres, molins d'arròs i de blat, forns de calç, conformarien la resta del sector industrial amb l'afegit dels usuals ferrers, fusters, mestres d'aixa i resta de tallers artesanals, sense oblidar les dues "fàbriques d'oli" d'instal·lació recent.¹³ A més a més, Oliva posseïa una instal·lació sanitarioturística, el Balneari del Molinell, obert des de 1893, amb parada de tren i autobusos. El balneari aprofitava un brollador d'aigües sulfuroses descobertes en fer els fonaments del pont de la carretera sobre el riu Racons. Estava explotat per la Sociedad Baños del Molinell, en mans de la família Corts, vinculada a Pego, i tenia metge propi. Era focus d'estances per a malalts que prenién les aigües, turistes que gaudién de la proximitat de la platja i de gent de les poblacions i nuclis propers (Pego, Oliva, les Deveses, etc.). Uns i altres aprofitaven les instal·lacions, que incloïen jardí, capella, sala de

10. L'any 1881 s'instal·lava a la finca La Barraca, d'Empar Vives, la primera bomba de vapor de la comarca, que amb una potència de dos cavalls extreia mil litres per minut. Vegeu Morell (inèdit 1) i Alonso (2011).

11. El títol fou concedit, a instàncies de Federico Loygorri de la Torre, el 10 de desembre de 1907 per un reial decret signat pel president del Govern, Antoni Maura. Vegeu Canet (2008, 11-14) i Font (2016).

12. En instal·lar-se els forns Hoffman, es muntaran les xemeneies altes que marquen aquest paisatge singular, però els rajolars ja hi eren prèviament. Per la zona del Salt-camí de les Covatelles hi ha encara vestigis de forns antics de tipus morú. Vegeu Morell (inèdit 2), Llopis (2009) i Novell i Sorribes (2017, II, 248-250).

13. Les dues fàbriques d'oli, a partir de la pinyolada d'olives, daten probablement de principis del segle XX i són: la d'Ochoa, vora la carretera de Pego, i la de Veses, pel camí vell de Dènia. De les dues encara es conserven les xemeneies altes. Vegeu Morell (inèdit 1).

jocs i ràdio gramola, per a escoltar música o ballar.¹⁴ Respecte a l'esport de la pilota, cal recordar que el trinquet vell ja hi era, atés que la seua construcció data de finals del segle XIX, amb reforma de 1915, que va comportar la incorporació de vestidors i l'espai conegut de l'entrada.¹⁵

2.2. Política i societat

No coneixem massa aspectes de la història d'Oliva a principis del segle XX, però és clar que es troba inserida en el règim de la restauració, amb eleccions periòdiques de vot masculí i pugna entre el bloc conservador-catòlic i el liberal-republicà. La inestabilitat política queda reflectida en el llistat d'alcaldes que ocupen la direcció del consistori entre 1900 i 1920, que en total és un nombre no inferior a deu, la qual cosa ens situa a una mitjana de dos anys per alcaldia.¹⁶ Precisament, un alcalde que no figura en aquest llistat s'estrenava el 1918; era José Ramón García Ferrando que havia eixit en les eleccions de finals de 1917.¹⁷ És evident que en aquell primer terç del segle XX el sistema de partits funcionava a Oliva i se suposa que, tant els moviments socials internacionals com el context espanyol i mundial (Primera Guerra Mundial, Revolució Russa, etc.), tindrien alguna repercussió. Conservadors i liberals, dretes i esquerres, tindrien les seues organitzacions i els seus lideratges. Com a senzill exemple, citem dues notícies que emergeixen en la premsa. Pel 1914, un president del Círculo Catòlico de Oliva, entre altres entitats i personatges, dona suport al govern d'Espanya davant la neutralitat en la guerra mundial.¹⁸ És molt probable que l'esmentada entitat olivera corresponga als cercles catòlics impulsats pel jesuïta alcoià Antonio Vicent, que tingueren la seua màxima expansió entre

14. El balneari, del qual encara queden unes ruïnes visibles, va restar obert fins a 1961. Vegeu J. Bernabeu-Mestre (2007; 2008).

15. Devem aquesta informació a Vicent Malonda Mestre.

16. En l'"Apèndix documental" del llibre *Iniciación a la historia de Oliva* (1978, 422-433), figuren deu alcaldes entre 1901 i 1920, dels quals sols Juan Sancho Ibiza va repetir el seu manament (1907 i 1912). Probablement, el llistat és encara incomplet atés que es tracta d'una reconstrucció amb papers dispersos recollits per particulars i memòria oral.

17. En el capítol següent ("L'any de *La Cucaracha*"), expliquem més detalls sobre l'alcalde i la constitució de la corporació municipal a principis de 1918.

18. Vegeu CV (10/09/1914).

1917 i 1923.¹⁹ Per l'altre costat, cap al final de la dècada, el setmanari republicà de Gandia, *Germinal*, informa de la realització d'un míting en el Centre Obrer Instructiu d'Oliva. Els membres de les joventuts republicanes de Gandia van ser rebuts pel president, Vicent Frasset. L'orador principal va ser José Aranda, vicepresident de les joventuts republicanes de Gandia, després del qual va parlar, en valencià, Diego Mestre, d'Oliva.²⁰ Esperem que, algun dia proper, els nostres historiadors ens puguen oferir amb més detalls i profunditat el panorama social i polític d'Oliva en aquest interessant període.

El clero era, en aquells anys, nombrós i influent. Oliva el 1918 tenia les dues parròquies històriques, Santa Maria i Sant Roc, un convent de monges clarisses situat a la carretera, actual tram de Poeta Querol, i un exconvent de franciscans amb l'Església del Rebollet, gestionat per carmelites. La nòmina de capellans, poc dalt o baix, era la següent: de Sant Roc, el rector Trinitario Vidal Faraig i els coadjutors Bolufer i Cardona; de Santa Maria, el plebà Salvador Campos, els coadjutors España i Aparicio, un beneficiat, Mestre, i un adscrit a la parròquia, Abad, a més del capellà de l'asil, Molió.²¹ Durant els dos mesos de l'epidèmia de 1918, el clergat oliver va desenvolupar una tasca de suport als malalts, que va anar més enllà de les funcions religioses pròpies. Segons José Castell (1996), una de les figures més destacades en aquest paper caritatiu va ser el coadjutor José Aparicio Sanz, a qui coneixien com *el Santet*, que durant *La Cucaracha* va manar que sa casa estigués oberta dia i nit per a poder assistir els empestats a qualsevol hora.

2.3. La situació sanitària

La manca d'arxiu a Oliva és tan desoladora que contestar la simple pregunta de quants i quins metges hi havia a Oliva el 1918 haja estat un

19. No tenia res a veure amb el conegut Catòlic, sala d'espectacles i teatre que hi hagué al carrer Major, de propietat particular (el Metge Garcia), que primer fou la Sala Rialto i que després fou llogat per l'Església de Santa Maria. Per altra banda, J. E. Alonso (1998) assenyala la persistència a la Safor dels cercles catòlics d'Oliva, impulsat pel rector Salvador Campos, i de Tavernes, aquest darrer fundat el 1913.

20. Vegeu *Germinal* (10/05/1919).

21. Vegeu RG (17/10/1918); l'"Apèndix documental III" del llibre *Iniciación a la historia de Oliva* (1978, 419-423); Castell (1996); i Domínguez i Pons Moncho (1989). Sobre el plebà Campos i els seus sermons en valencià, Manuel Martí (2017) fa un interessant article.

autèntic repte. Oliva no va ser objecte de cap Topografia Sanitària, un tipus de recerca que l'Institut Mèdic Valencià propiciava i que suposava una "radiografia" de la salut i la societat de les poblacions estudiades. Així ho demostren les publicacions corresponents a localitats properes, com Alzira, Tavernes o Ròtova. Les dites topografies eren efectuades per metges locals que coneixien bé l'àmbit on exercien la seua professió deixant un testimoni impagable d'aquella realitat.

2.3.1. Malalties i salubritat

En el període que abasta les darreres dècades del segle XIX i primera meitat del XX, la societat valenciana experimentarà canvis importants demogràfics i sanitaris, passant d'una morbiditat i mortalitat amb fort impacte de les malalties infeccioses, amb especial incidència en les edats infantil i juvenil, a una altra amb reducció important de la mortalitat, augment espectacular de l'esperança de vida i predomini de les malalties cròniques i degeneratives. És l'etapa coneguda com a transició sanitària amb tres vessants: epidemiològica, d'atenció sanitària i de riscs.²²

Durant la primera part d'aquesta època, que arriba a les primeres dècades del segle XX, la població valenciana encara estava sotmesa al gran impacte de les malalties infeccioses. Cal suposar que Oliva participaria dels trets comuns al País Valencià respecte a les causes de la malaltia i la mort. Segons comenta Concepción Domingo (1991), a principis del segle XX la mortalitat general presenta unes taxes relativament baixes al nostre territori, de forma que a la província de València és del 23,3‰ i a la d'Alacant del 22,9‰. Tanmateix, la mortalitat infantil era relativament alta per al País Valencià, especialment en els trams d'edat d'1-5 anys, de 10-15 i 15-25 (veg. foto 4). També hi ha, en aquesta època, una incidència marcada de les malalties següents: pallola, pigota, disenteria, grip, tuberculosi i broncopneumònia. Les tercianes, tipus de febres habituals del paludisme, estaven en regressió provocant poca mortalitat, però bastant morbiditat. Dit d'una altra forma, aquestes febres cícliques causaven pocs morts però molts malalts a Oliva, atés que la ciutat s'ubicava en zona endèmica, tant per presentar aiguamolls propers, com pels

22. Els estudis locals aporten dades valuoses per a l'anàlisi d'aquesta transició. Vegeu Bernabeu i Perdiguero (1996).

segadors temporals que anaven a la Ribera. Cal recordar també que, de tant en tant, feien acte de presència, entre altres infeccions, alguns brots de tifus o l'encara més temible còlera. De la darrera malaltia, encara es guardaria un trist record aquells anys, per la forta pandèmia que va sacsejar el País Valencià el 1885, que a Oliva va causar 592 morts i a Pego 338.²³ Les autoritats polítiques i sanitàries del món occidental, coneixedores del fet que aquestes i altres malalties es relacionaven amb l'aigua o es trametien directament per via hídrica, van engegar una sèrie d'estratègies encaminades a millorar les infraestructures d'abastiment d'aigües de consum i eliminació de les residuals. En la pràctica, però, sols algunes ciutats començaven a tindre una xarxa amb mínimes garanties de potabilitat. Així, pel 1924, l'inspector municipal de Sabadell informava que en els darrers vint-i-cinc anys a Amèrica del Nord una política potabilitzadora havia aconseguit disminuir les infeccions tífiques a la meitat. A Espanya, però, sols la Corunya, Madrid i València practicaven una certa depuració d'aigües i Barcelona començava a entrar en la qüestió. Tanmateix, els sistemes, a base de filtres, eren encara deficientes i no havien aconseguit frenar l'esmentada pandèmia colèrica del 1885. Per això, el Dr. Villarrubias proposava la cloració, mètode que suposaria un control sanitari rigorós de les aigües potables.²⁴ Oliva, a primeries del segle xx, no gaudia d'una xarxa eficient de clavegueram ni d'aigua potable. La majoria de cases tenia corral, on es solia situar l'excusat que anava a un pou cec o que es buidava periòdicament. En alguns habitatges, hi havia pou o cisterna, infraestructura de vegades compartida amb el veïnat, però la manca d'impermeabilitat de les fosses sèptiques i dels corrals facilitava la contaminació de l'aigua de consum humà, circumstància que predisposava a la difusió de diverses infeccions (tifus, còlera, diarrees, etc.). L'aigua potable tardaria, encara deu anys, a començar a donar servei a la nostra població, atés que la primera concessió data de 1928.

La roba es rentava en distints punts al voltant de la Séquia Mare o a les Fonts, ullals situats on està l'actual edifici de la Creu Roja, lloc on

23. Vegeu Pons Fuster (1979) i Bernabeu-Mestre (2006).

24. La ponència que redacta l'inspector de sanitat de Sabadell, Dr. Felio Villarrubias, és una bona prova de l'interés en la millora de l'abastiment i el començament de la cloració de les aigües. Vegeu Villarrubias (1924), Alcázar (1988) i Lloret i Barona (2002).

després (1932) es construirà l'edifici dels Llavadors. També s'aprofitaven els barrancs pròxims, quan baixava aigua, com el riu Alfadali o el riuet dels Frares (Morell, inèdit 1). L'escorxador, el popular Matadero, estava situat a l'avinguda del Port (actualment, carrer de Vicente Parra), on després es va instal·lar la central telefònica. Aquesta ubicació data de 1888 i va prestar servei fins a 1959, passant les instal·lacions on es situa actualment l'edifici central de la Creu Roja. El mercat es muntava a la plaça de Joan Baptista Escrivà, en casetes de fusta i sota l'ombra de plataners. L'edifici actual, entre la dita plaça i el passeig de Lluís Vives, encara no hi era. El cementeri municipal era el conegut com el Sequer de Franco, ubicat al sud de la població, vora la llima de Santa Ana, on està actualment el carrer Centelles.²⁵

2.3.2. Centres assistencials

L'hospital d'Oliva estava situat al carrer del mateix nom, a l'edifici que actualment ocupa el Jutjat de Pau. Aquesta ubicació datava del segle XVII i era un centre destinat majoritàriament a l'assistència de transeünts i pobres amb una infraestructura precària.²⁶

L'Asil dels Desemparats estava situat en la Casa dels Pasqual (actual Llar de Jubilats i Museu Arqueològic). Fou fundat per donació testamentària de Dolors Pasqual i Maians el 1876 amb caràcter d'asil de beneficència per a ancians i pobres desvalguts.²⁷ Les monges Hermanitas

25. L'edifici del mercat actual data de 1952, segons Juan Blay Navarro (1960, 71-72). El solar per a la construcció del cementeri vell va ser donat per Manuel Franco, personatge nat a finals del segle XVIII, llicenciat en Dret, que va arribar a diputat i a governador d'Alacant. Blay Navarro diu textualment que els terrenys de Franco eren quatre fanecades “de un secadero que poseía al pie de la montaña de Santa Ana” i que el poble humorísticament es referia per a nomenar el cementeri com “el secano de Franco”. Pensem, però, que la traducció al castellà de Blay desvirtua la terminologia, atès que aquella partida és coneguda des de fa molt temps com els Sequers (llocs per a assecar la pansa). Per això, l'expressió normal seria ‘el sequer de Franco’, la ironia de la qual en referir-se al cementeri no necessita més explicacions. En traslladar el cementeri a l'Almoixic, l'antic va passar a dir-se cementeri vell i l'edifici de pisos bastit al seu solar encara és conegut com a Finca del Cementeri.

26. Segons Doménech Morell (inèdit 1), amb data anterior al 1609, l'hospital estava al carrer Major, on després es situaria el convent de Santa Clara.

27. Dolors Pasqual i Maians va faltar el 18 d'abril de 1874, deixant en donació la seua casa d'Oliva i una important suma dinerària per a les despeses d'instal·lació. Els

de los Pobres foren les encarregades de la seua administració des de la seua obertura.

2.4. L'estament sanitari

Quan pensem en els professionals de la salut, ens venen al cap els homes i les dones amb titulació oficial de Medicina, Farmàcia, Infermeria, etc. Cal que considerem, però, que la cura de la salut estava i està, encara hui, molt més dispersa, participant també una sèrie de persones que amb títol o sense, amb major o menor experiència, lucrativament o desinteressadament, aportaven els seus coneixements de medicina popular o alternativa contribuint a la salut. A principis del segle XX, tot aquest univers sanitari no oficial estava molt present al món occidental i també a Oliva. Cal pensar que, al costat del metge que acudia a visitar el malalt o de la comare que assistia el part, hi era la veïna que trencava l'enfit, el quiropràctic que curava un braç desconcertat i la mateixa àvia o la mare que feien una infusió d'herbes per a curar el mal de ventre. Era un funció social que, errors a banda, jugava el seu paper i que la medicina oficial encara va tardar a estudiar rigorosament i a valorar de forma equitativa.

2.4.1. Metges

Casimir Guillermodi Roig

Encara que no va viure l'any de *La Cucaracha*, cal recordar-lo com un metge immediatament anterior. El 1918, feia dos anys que havia faltat i la seua figura ompli tot el principi del segle XX. Francesc Mestre Pons (2001) ens aporta les dades suficients per a bastir una síntesi biogràfica. Nat prop de 1860 a Ador i va morir a Oliva el 1916. Havia heretat del seu avi matern el nom i l'afició a l'arqueologia.²⁸ Finalitzada la carrera de Medicina, es casa amb Carme Sastre Cortés a Vilallonga,

---

marmessors foren els rectors de Santa Maria i Sant Roc, Onofre Sastre i Josep Giner, respectivament, l'alcalde Gabriel Coloma, Blai Antoni Canyamàs i Joan Sanxo. Vegeu Blay (1960).

28. El metge Guillermodi era fill de Vicent Guillermodi Fuster, natural de Xàtiva, i de Carme Roig Mascarell, filla del jutge municipal d'Ador, Casimir Roig. Vegeu Mestre Pons (2001).

instal·lant-se el matrimoni a Oliva. Guillermmotti exerceix de metge titular fins a la seua mort, el 20 de febrer de 1916. A banda de la professió, la seua sensibilitat cultural va deixar petjada com fa constar Carles Sarthou Carreres (1919-1927). El dit autor assenyala un estudi de la rica heràldica d'Oliva, així com diverses troballes arqueològiques, com la làpida romana trobada el 1905 a la partida de Sant Josep i una altra el 1906 a una finca d'Ador, propietat de Tàrsila Guillermmotti.²⁹ Casimir Guillermmotti representa una línia de metges cultes, vinculats a Oliva i reconeguts socialment, com ho demostra el carrer que la població li va dedicar, però que fou ràpidament substituït en acabar-se la guerra del 1936 en represàlia a la fidelitat republicana del seu fill major, Vicente Guillermmotti Sastre, també metge.³⁰

Jenaro Enrique Garcia Sanchis (veg. fotos 5, 6 i 7)

Naix el 9 d'octubre de 1885 a Almoines i mor el 23 de novembre de 1965 a Oliva, on va exercir sempre la seua professió.³¹ Es va llicenciar a València el dia 23 d'agost de 1910. El 20 de febrer de 1916 consta com a metge titular d'Oliva i, cinc anys abans, com a metge de l'hospital de la dita ciutat. El 9 de març de 1916 va ingressar en el cos de metges d'Asistencia Pública Domiciliaria. Col·legiat a València amb el núm. 1.135 des del 30 d'abril de 1919, havia fet un curset d'inspecció sanitària, la qual cosa fa pensar que podria haver exercit a Oliva d'inspector local de sanitat.³² Es tracta d'un personatge molt inserit en la societat olivera, pertanyent a una família local acomodada i conegut per tots com el Metge Garcia. Així, pel 1912, la *Revista de Gandia* del mes de setembre anuncia la celebració propera de l'aniversari de Jenaro E. Gar-

29. Vegeu LP (16/07/1906).

30. El matrimoni Guillermmotti-Sastre tingué cinc fills: Vicente (1899), Casimiro (1900), Eduardo (1902), Ernesto (1909) i Ángela (1911). El fill major, Vicente Guillermmotti Sastre, també metge, va ser un dels fundadors del Partit Republicà Radical Socialista i després d'Izquierda Republicana. Va participar en la guerra defensant la República amb el grau de capità metge. Perseguit després per la dictadura, fou exiliat al Racó d'Ademús. El carrer que son pare tenia dedicat a Oliva es va canviar per Martínez Anido. Vegeu Mestre Pons (2001).

31. Dades i fotografies facilitades pel seu net, Enrique Garcia Garcia.

32. Dades procedents de l'Arxiu del Col·legi de Metges de València.

cia Sanchis, “médico reputado de Oliva”.³³ El 1916 apareix el seu nom en un llistat de “médicos de Gandia y su distrito” que s’adhereixen, entre altres professionals i entitats, al Comité Pro-Alegre, demanant que se li commute la pena al dit metge.³⁴

Per aquell temps, el dramàtic cas del doctor Alegre estava commovent la societat valenciana i espanyola. El 1915, Alfredo Alegre Jarque, metge valencià de la Vall d’Uixó (1869-1929) que exercia de titular a El Pobo (Guadalajara), va disparar uns trets de revòlver a l’alcalde de la dita localitat, després que aquest es negara a pagar-li el sou que el metge li reclamava i en el curs d’una acalorada discussió en què l’alcalde havia tret a relluir una arma blanca. Les tres ferides de bala de l’alcalde no afectaven òrgans vitals, però, en infectar-se posteriorment, li van causar la mort. Alegre fou condemnat a catorze anys, vuit mesos i un dia de presó, mentre la seua esposa malalta moria als tres mesos de la violenta topada amb l’alcalde. Aquell succeït va desencadenar una continuada campanya de solidaritat amb recollida de fons per al suport econòmic dels tres fills i petició d’indult per a Alfredo Alegre. Al mateix temps, una onada reivindicativa denunciava les condicions dolentes dels metges rurals i el caciquisme regnant (Fresquet, 2015). És, en aquest context, on cal emmarcar la petició solidària i corporativa dels metges de la Safor. Cal destacar el fet que la relació de facultatius siga important, divuit en total, i que Enrique Garcia figure en segon lloc encapçalant el triumvirat d’Oliva.³⁵

Segundo Boscà Seytre (veg. fotos 7 i 8)

Va nàixer a Ciudad Real on son pare, Eduard Boscà Casanoves, personatge rellevant del món científic valencià, era catedràtic d’institut

33. Vegeu RG (14/09/1912).

34. Els metges que apareixen en el llistat són: José María Melis, Enrique Garcia, Segundo Boscà, A. [Andrés] Cardona, Francisco Moliner, José Melis Morell, Santiago Adrover, Luis Burguera, Fernando Pérez Martí, Ramón Álvarez, Vicente Bañuls, Francisco Jiménez Aleixandre, Facundo E. Torres, Fernando Pérez Abad, José Daràs, Emilio Ferrer, Eugenio Sancho y Juan Martínez Pons. Vegeu EP i CV (25/11/1916).

35. Malgrat el suport d’estudiants, col·legis de metges (encapçalats pels de Madrid i València), associacions, sindicats i personalitats diverses, Alfredo Alegre no aconseguirà eixir en llibertat provisional de la presó de Sant Miquel dels Reis fins al 1924, durant la dictadura de Primo de Rivera, després de nou anys i dèsset governs distints. Vegeu Fresquet (2015).

(veg. foto 9).³⁶ Després es va traslladar amb la família a València; allí, Segundo va estudiar i es va llicenciar en Medicina. El 1918 era metge titular d'Oliva i estava col·legiat a València amb el núm. 1.132.³⁷ A la premsa, la primera notícia del personatge la trobem en el llistat de *Nuevos socios escolares del Ateneo Científico*, institució amb un total de cent vuitanta socis, segons informa la premsa.³⁸ El mateix any, uns mesos més tard, apareix inscrit en obstetrícia i ginecologia en la relació d'estudiants de Medicina.³⁹ El 1915 ja era metge d'Oliva, atès que contribueix, juntament amb Casimir Guillermodi, Enrique Garcia i Andrés Cardona, a la campanya per a erigir un monument al Dr. Moliner.⁴⁰ Per l'estiu de 1917, Segundo Boscà va salvar una banyista de morir ofegada en la mar. La xica, Francisca Arnal Peyró, de vint anys, en perdre peu mentre prenia el bany va ser arrossegada mar endins. Als crits d'auxili, va acudir gent que intentava arribar a la seua vora amb una barca. El metge, que es trobava prop, va nadar cap a ella i la va traure cap a la

36. Eduard Boscà Casanoves (València, 1843 — València, 1924) era fill del metge i professor de la facultat, Josep Boscà Blasco. Un germà d'Eduard, Josep Maria, era també metge i va ser regidor republicà de l'Ajuntament del Grau de València. Eduard Boscà, després de llicenciar-se en Medicina i doctorar-se en Ciències Naturals, va ser jardiner major del Botànic (1883-1892) i catedràtic de la Universitat de València des de 1892 fins a la seua jubilació el 1913. Autor de nombrosos treballs, va aplicar a la seua obra les idees evolucionistes en sintonia amb la línia darwinista radical que professava, contribuint al prestigi de València com a principal focus darwinista d'Espanya, malgrat tots el entrebancs que el centralisme extremat havia introduït. A més a més, Eduard Boscà va tindre una relació especial amb la Safor i amb Oliva. Va acompanyar de jove en la descoberta de la cova del Parpalló a Joan Vilanova i Piera, naturalista i responsable de les primeres investigacions arqueològiques de la Safor. Posteriorment, va realitzar diversos sondejos paleontològics per la comarca des de 1867. En els seus escrits (1901, 1916), dona detalls de les coves de les Malladetes i de les Meravelles, així com del jaciment mesolític del Collado d'Oliva i d'un altre entre la Font d'en Carròs i Potries. Vegeu López Piñero (2008) i Miret (2018). Atès que Segundo Boscà pertanyia també a la Reial Societat Espanyola d'Història Natural, és probable que pare i fill circularen per Oliva i la Safor en visites o excursions científiques.

37. L'Arxiu del Col·legi de Metges de València ens ha facilitat algunes dades valuoses. Hem d'agrair, de forma especial, les fotos i diversos detalls biogràfics facilitats per Eduardo Boscà Sanchis, net de Segundo, que conserva importants records tramesos per la seua àvia, Herminia Albert, amb la qual va viatjar de xiquet a Oliva, comprovant que la memòria del seu avi encara estava present.

38. Vegeu LP (20/01/1903).

39. Vegeu CV (01/10/1903).

40. Tots quatre aporten un donatiu de 5 pessetes. Vegeu EP (25/08/1915).

vora amb considerable esforç.⁴¹ Aquest fet li va suposar la concessió de la Cruz de Beneficencia amb distintiu blanc i negre, de la qual es dona notícia el 1920.⁴² Boscà s'adhereix a l'Asamblea Médica Regional Valenciana que promovia l'Institut Mèdic Valencià i que es va celebrar pel març de 1918.⁴³

Segundo Boscà es va casar amb una cosina seua, Herminia Albert Seytre, filla del metge d'Oliva, Vicent Albert Vela. El matrimoni va tindre dos fills, Vicente que va morir de xiquet, i Eduardo, que va viure fins a 1963. Segundo va morir el dia 11 de setembre de 1922, víctima d'un ictus que es va sumar al que ja havia sofert dos anys abans.⁴⁴ La Reial Societat Espanyola d'Història Natural, a la qual pertanyia com son pare i el seu germà Antimo, va acordar trametre els condols a la família, notícia de què els principals diaris valencians se'n fan ressò.⁴⁵

Andrés Cardona Morant (veg. fotos 8 i 9)

Va nàixer a Piles el 10 d'abril de 1887 i va morir a Oliva el 2 de desembre de 1939. Era fill de Salvador Cardona Femenia, de Piles, i Maria Asunción Morant Castelló, de Gandia. Andrés Cardona es va casar amb Enriqueta Mestre Miralles, d'Oliva. Va tindre tres fills Maria, Alejandro i Enriqueta.⁴⁶ Llicenciat en Medicina per la Universitat de València el 8 de juny de 1911, estava col·legiat a València des del 30 d'abril de 1919 amb el núm. 1.133.⁴⁷ Era metge titular d'Oliva i pel 1912 tenia consulta oberta a la carretera del Convent, núm. 13, segons publica l'anunci penjat en la *Revista de Gandia* (veg. foto 10). El requadre detalla que la

41. Vegeu CV (02/081917). No és tanta coincidència com pot semblar el fet que el metge presenciara aquella emergència, si considerem que Boscà posseïa un xalet a la platja que, junt amb el de Martí de Veses i el de Soler, fou dels primers a Oliva. Vegeu Blay (1960, 651).

42. Vegeu CV (30/04/1920) i EP (01/05/1920).

43. Vegeu LP (09/03/1918) i EP (11/03/1918).

44. Vegeu LP (12/08/1922). El metge Vicent Albert té un carrer dedicat a Oliva. Segons informació d'Eduardo Boscà Sanchis, Segundo i Herminia eren fills de dues germanes que portaven el cognom Seytre, per ser descendents d'un militar francès que es va quedar a Espanya després de la guerra del Francès.

45. Vegeu DV (30/09/1922), LP (30/09/1922) i EP (30/09/1922).

46. Devem aquestes dades i les fotografies d'Andrés Cardona a l'amabilitat de la seua neta, Enriqueta Gascó Cardona.

47. Dades procedents de l'Arxiu del Col·legi de Metges de València.

consulta és de “enfermedades secretas y Cirugía general”, la qual cosa ens informa de les principals dedicacions o especialitzacions d’Andrés Cardona. A més a més, la publicitat anuncia en primer terme que el 606 s’aplicava per via venosa a la seua clínica.⁴⁸

¿Quina era aquella medicina que ofería Cardona? El 606 era, ni més ni menys, un dels primers compostos químics antimicrobians. Conegut també com Salvarsán, era un medicament arsenical descobert per Paul Ehrlich i Sahachiro Hata el 1910. El seu ús es difongué ràpidament per tot Europa, atesa l’efectivitat en la curació de la sífilis, principal malaltia de les “secretas”.⁴⁹ En aquell moment, sols feia cinc anys que Fritz Schaudinn (1871-1906) havia descobert al microscopi una espiroqueta diminuta i mòbil en la sang dels sifílits, troballa corroborada per Eric Achille Hoffmann (1868-1959) en mostres de teixits. El microbi fou batejat com a *Treponema pallidum* i el seu aïllament facilitava la provatura de nous agents terapèutics. El Salvarsán tingué una ràpida expansió de forma que, sols uns mesos després del seu descobriment, es provava a Madrid en malalts de l’Hospital Militar de Carabanchel i del San Juan de Dios. Diversos metges espanyols van viatjar a Alemanya per a aprendre la tècnica d’administració directament d’Ehrlich.⁵⁰ El fet que, dos anys després de la troballa terapèutica, Cardona oferira el 606 en la seua consulta d’Oliva, ens parla a favor d’un professional molt al dia de les novetats mèdiques. És evident que el 1918 es degué trobar amb la temible *Cucaracha*, com ho demostra una certificació mèdica manuscrita que justificava la impossibilitat de viatjar, per afecció gripal, d’un jove cridat a files.⁵¹ En la dècada de 1920 a 1930, el trobem en diverses notícies a la premsa. Així, assisteix un traumatisme a l’hospital de Gandia, participa, amb altres metges, en un judici per assassinat o col·labora amb donatius en una campanya del Col·legi de Metges de

48. L’anunci apareix durant tot l’any 2012, la qual cosa fa pensar que pot ser fora l’any del començament de la seua activitat professional. RG (20/01/1912).

49. El Salvarsán (“arsenic que salva”) era conegut també com a 606, per ser el número del compost químic de la molècula nomenada *diamidoarsenobenzol*, una de les moltes que havia provat Ehrlich en els seus treballs experimentals abans d’arribar al producte exitós.

50. Els metges valencians José i Vicente Garcia Donato van deixar testimoni escrit del seu viatge a Frankfurt i París en el diari *Las Provincias*. Vegeu Fresquet (2011).

51. Certificat mèdic signat per Andrés Cardona, datat el 15 d’abril de 1919 (Arxiu General Fotogràfic de la Diputació de València, B.1.8, caixa 1629).

València destinada a les colònies escolars d'orfes de metges (Sanatori de la Malva-rosa).⁵²

Alejandro Cardona Morant (veg. fotos 11, 12 i 13)

Germà d'Andrés Cardona, Alejandro va nèixer a Piles el 3 de maig de 1891. El suposem vinculat a Oliva durant la joventut pel trasllat de la seua família. Estudià Medicina a València i es llicencià el 1917. A continuació, potser, obtindria el títol d'Odontologia, probablement a l'Escola de Madrid, però no hi ha dades segures al respecte. Encara que no era metge titular d'Oliva, pensem que es presentaria voluntari per a ajudar en l'onada epidèmica. De qualsevol forma, la seua actuació exemplar durant la grip de 1918 va merèixer l'agraïment i l'homenatge posterior de la població. Alejandro es va casar amb Ramona Miralles Sancho, celebrant-se el matrimoni el 24 de novembre de 1922 a l'Església de Santa Maria. El matrimoni tingué tres fills: Maria Julia, Salvador, qui després serà alcalde d'Oliva, i Alejandro, fill pòstum. El metge i dentista va obrir consulta d'Odontologia a Oliva, a la carretera del Convent (probablement era la mateixa que la del seu germà Andrés), consulta que compaginava amb la de València, situada al carrer de la Pau, núm. 36. Allí va faltar el 4 d'octubre de 1929, víctima d'un coma diabètic.⁵³

Jorge Perrón Zurlinden (veg. fotos 14 i 15)

El Dr. Perrón va arribar a Oliva per a reforçar l'assistència sanitària en moments dramàtics per la força de l'epidèmia. Dos dels tres titulars estaven malalts i l'inspector provincial el va enviar acceptant una oferta prèvia seua. ¿Qui era aquest metge de cognoms poc comuns en aquestes contrades? Jorge Perrón Zurlinden va nèixer a Ginebra (Suïssa) el 22 de maig de 1871, obtenint la llicenciatura i el doctorat de Medicina en la dita ciutat el 1896 i 1899. Col·legiat a València el 1900 amb el núm. 527, de 1902 a 1907 va ser titular de Nuévalos (Saragossa) i metge del

52. En el judici per assassinat, compareixen els metges Enrique Garcia, Andrés Cardona, Emeterio (*sic*) Pi (seria Demetrio Pi), Rafael Perelló i José Nadal. Vegeu CV (10/10/1925), CV (20/09/1926) i LP (08/11/1929).

53. Devem aquestes dades i les fotos corresponents a l'amable col·laboració del seu net, Alejandro Cardona Ballester.

monestir de Pedra. Ja, a terres valencianes, va ocupar plaça de titular en distintes poblacions: de 1907 a 1909, a Albalat dels Tarongers; de 1907 a 1911, a Massanassa; el 1922, a Alboraiç; i de 1911 a 1922, actuava com a metge lliure de València amb l'especialitat d'afeccions del pit. Va ser redactor en cap de la revista *La Crónica Médica* des de 1912 fins a la mort del director (Dr. Candela). A més dels articles publicats en la dita revista i de conferències a l'Institut Mèdic Valencià (IMV), va presentar una comunicació en el Congreso de Higiene y Demografía de 1897, celebrat a Madrid.⁵⁴

L'escorcoll en la premsa històrica confirma les valuoses dades que consten en l'Arxiu del Col·legi de Metges de València, afegint alguns detalls més. L'any 1908 apareix com a metge de Sueca, sent elegit un dels representants dels metges titulars.⁵⁵ Els diaris del període 1910 a 1919 informen sovint de les seues publicacions en la revista *La Crónica Médica*, així com de conferències o intervenció en debats científics organitzats per l'IMV, al qual sembla molt vinculat.⁵⁶ El 1910, el seu nom apareix en un grup, considerat com a "l'elit de la joventut mèdica de València", que es compromet a exposar els seus treballs científics durant el proper curs acadèmic.⁵⁷ El 1919 forma part, com a secretari, del comitè de propaganda que l'IMV va constituir per a preparar el I Congreso Nacional de Higiene y Saneamiento de la Habitación, que es celebrava pel juny d'aquell any a Barcelona.⁵⁸ El 1924 apareix com a principal promotor d'unes obres de sanejament a la població d'Albo-

54. Dades i foto 14 procedents de l'Arxiu del Col·legi de Metges de València. Foto 15 cedida amablement per Jorge Escrivà Rubio, familiar descendent de Jorge Perrón Zurlinden.

55. Vegeu CV (19/05/1908).

56. En aquest període, apareixen més de vint articles publicats en *La Crónica Médica*, a banda de conferències i debats celebrats a l'IMV. Atés que el llistat de citacions dels diaris seria excessiu, hem renunciat a presentar-lo. En qualsevol cas, aquesta informació és fàcilment accessible a través de la pàgina del ministeri de cultura:

<<http://prensahistorica.mcu.es/es/estaticos/contenido.cmd?pagina=estaticos/presentacion>>

57. L'empenta inconformista havia estat iniciada en un discurs d'aniversari pronunciat per José Chabàs Bordehore, el 19 d'octubre de 1909, on reivindicava una major activitat de l'Institut Mèdic Valencià sota unes propostes societàries, científiques i valencianes. Vegeu Fresquet (2017, 146-149).

58. Vegeu EP (23/03/1919).

raig.⁵⁹ El 1931 és donat d'alta en el Col·legi de Metges de Castelló com a metge d'Altura. Prèviament, la premsa es feia ressò d'un interessant article sobre mortalitat infantil, publicat per Perrón en el darrer número de *La Crónica Médica*.⁶⁰ A partir d'aquesta data, li perdem la pista al nostre personatge. A Oliva estigué, segons les seues paraules, “des dels primers dies de la invasió”, la qual cosa ens situa com a molt tard en la segona setmana de setembre de 1918, perllongant la seua estada fins a finals d'octubre, atés que el 29 d'aquest mes era nomenat metge de Tavernes Blanques, població on es va traslladar immediatament.⁶¹ Malgrat els grans buits biogràfics d'aquest professional, és evident que estem davant d'un metge rellevant que combina la seua trajectòria de titular en diferents poblacions amb una vocació científica, que el vincula amb revistes i institucions valencianes de reconegut prestigi.

Demetrio Pi Pons (veg. fotos 16, 17 i 18)

Naix el 30 de març de 1891 i mor el 30 de novembre de 1962. El 1918 era ja metge, malgrat no estar a Oliva durant l'epidèmia gripal. Es va llicenciar el 1917 i es va casar amb Isabel Ballester Arnal (1894-1942) el 9 d'octubre de 1920, oficiant la cerimònia el seu cosí, el plebà Salvador Campos Pons. Va exercir la seua primera destinació a Guadalest. Després, va passar a la Font d'en Carròs i, finalment, a Oliva fins a la seua jubilació el 1961.⁶² Figura com a col·legiat a València des del 20 de novembre de 1919 amb el núm. 1.267.⁶³ El Metge Pi, com era conegut a Oliva, va ser un professional de reconegut prestigi, del qual la memòria popular ha conservat un variat anecdotari que, com a complement del seu perfil biogràfic, algun dia caldria recollir.

59. La iniciativa del “filàntropo doctor Jorge Perrón”, com diu la nota de premsa, fou molt ben acollida i l'acte inaugural va comptar amb la presència de diverses autoritats, entre les quals estava l'inspector provincial de sanitat, Arturo Cubells. Vegeu CV (09/09/1924).

60. Vegeu *Heraldo de Castellón* (14/08/1931). L'article en qüestió era: “Consideraciones acerca de la mortalidad infantil en Valencia y su provincia”, aparegut en *La Crónica Médica*, núm. 43. La notícia apareix en: LP (06/08/1931) i CV i *Heraldo de Castellón* (07/08/1931).

61. Vegeu Perrón (1919) i EP (29/10/1918).

62. El seu net Joan Francesc Pi i Aparici ens ha facilitat les dades fonamentals de la biografia. Les imatges pertanyen al fons fotogràfic d'Isabel Pi Aparici.

63. Dades procedents de l'Arxiu del Col·legi de Metges de València.

2.4.2. Farmacèutics

Oliva té una llarga tradició farmacèutica. Comenta Doménec Morrell (inèdit 1) que una ordenança del 1381 permet als apotecaris vendre cada diumenge i que hi ha hagut farmàcies, almenys en quatre llocs del nucli urbà antic: al carrer Major, l'any 1602; a la plaça d'Avall o del Pou, l'any 1623 (hui, plaça de l'Ajuntament); a la plaça de l'Església, l'any 1791; i la que va donar nom al carrer de l'Apotecari, l'any 1679 (hui, carrer de Gómez Ferrer).⁶⁴

Borràs, una nissaga d'apotecaris

Des del segle XVIII apareix a Oliva una família lligada a l'activitat farmacèutica. El patriarca és Vicent Borràs, nat al llogaret de Benumea (terme de Pego), de la diòcesi de València. Adquireix el títol d'apotecari el 1785 i ostenta la creu de "cavaller cobert davant el Rei" per haver participat en un salvament de naufrags. Casat amb Vicenta Sòria, un fill del matrimoni serà Josep Borràs Sòria (Oliva, 1813 — Oliva, 1881), també apotecari amb el grau de doctor i farmàcia heretada de son pare, situada al carrer de les Tendes, cantonada amb Sant Josep. Aquest Doctor Borràs, amb carrer actual dedicat, es casa amb Francesca Segarra i Güell, de Vilanova i la Geltrú, i deixa l'establiment a un fill, Justo Borràs Segarra (1862-1930) (veg. fotos 19 i 20).⁶⁵ Justo es casarà amb Teresa Malonda. Un fill del matrimoni, Eduardo Borràs Malonda, seguirà el negoci familiar, però en la branca d'adroguer amb tenda al carrer Major.

Camilo Tormo Guerola (veg. fotos 21 i 22)

Un apotecari que estava a Oliva l'any 1918 era Camilo Tormo Guerola (1883-1962). Natural de Benissoda, es va casar amb Adela Martí

64. Aquesta darrera, potser, coincideix amb la que Josep Sendra (2008) data al segle XVII i situa a la plaça de la Bassa, que era coneguda com a plaça de l'Apotecari.

65. De Josep Borràs són uns versets a la Mare de Déu del Rebollet datats en 1855: "Sempre és d'Oliva estimada / d'arrabal, vila i pinet, / i en San Francés conservada / la imache del Rebollet." Vegeu Martí (2017). Segons testament datat en 1881, deixa com a regents de la farmàcia, fins que algun dels fills acabe els estudis i se'n puga fer càrrec, a dos farmacèutics de València: Mariano Ramos i Francisco San Jorge. Devem totes aquestes dades al testimoni i documents que ens han permès amablement consultar els descendents de la família: Maruja Borràs Nadal, Vicent Mena Borràs i Emi Girau Borràs.

de Veses Vives. El matrimoni va tindre un fill, Leopoldo, i quatre filles, Irene, Anita, Adela i Maria. Aquestes dues últimes van morir joves. Va obrir la seua farmàcia el 1903 al carrer Major, passant el 1915 a l'actual local de la plaça de l'Ajuntament.⁶⁶ El 1923 apareix en un llistat de benefactors del sanatori de leprosos, enviant set quilos de cotó-en-pèl esterilitzat.⁶⁷ Va ser alcalde d'Oliva en la postguerra.⁶⁸ El fill, Leopoldo, ajudava son pare i va morir sense descendència. La farmàcia passarà després al seu net, Alfonso Ronda Tormo, i aquest, a la seua jubilació, la traspasarà a Maria Vicenta Català Salort, actual farmacèutica que segueix al front de l'establiment.

2.4.3. Comares, practicants, infermeres i auxiliars de farmàcia

A la segona meitat del segle XIX, comencen a reglamentar-se a Espanya les titulacions de matrona i practicant. La primera era la única possibilitat que tenien les dones d'exercir una professió independent dins l'àmbit sanitari.⁶⁹ Més difusa serà encara la dedicació d'auxiliar

66. Aquestes dades i les fotografies han estat facilitades pels familiars: els germans Ana Fe i Alfonso Ronda Tormo i els germans Irene i Ramon Gilabert Tormo. També, Fernando Arnal, dependent molts anys a la farmàcia de Camilo Tormo, ens ha passat informació. L'establiment ha acumulat un fons documental que està per classificar i estudiar. Gràcies a l'amabilitat de l'actual farmacèutica, Maria Vicenta Català Salort, hem pogut comprovar l'existència d'uns llibres de registre, on figuren les dispensacions diàries, que van des de 1910 fins als anys seixanta. Aquesta col·lecció és per si mateix una font valuosíssima per a ulteriors treballs d'investigació.

67. Vegeu *Fontilles* (03/1923).

68. Oficialment, el període de la seua alcaldia abasta des del 2 de juny de 1941 fins al 3 de febrer de 1944, però en la pràctica fou substituït a causa de "malaltia perllongada", successivament, per Evaristo Ballester Arnal, Blas Mestre Torres i Miguel Barber Garcia. Vegeu *Iniciación a la historia de Oliva* (1978, 433). És evident que Camilo Tormo no estava massa a gust en aquest càrrec.

69. Encara que la història de les comares es remunta a la de la mateixa humanitat, la regulació moderna de la professió comença al segle XIX, a principis del qual (1804) hom estableix dues formes d'adquirir el títol de "matrona": per cursos regulars o per examen. L'anomenada *Ley Moyano* (09/09/1857) creava la titulació de Matrona i la de Practicant. Posteriors disposicions legislatives van normativitzant aquestes professions. La titulació d'Infermeria és femenina i està separada de la de Practicant, establint-se el primer programa per a la seua formació el 1904. Les guerres, i en concret la del 1914-18, impulsen aquesta professió. Caldria esperar a 1916 perquè es crearen legalment les primeres escoles de matrones i a 1924-25 perquè esquera la primera promoció de l'es-

en farmàcia, encara que sembla que alguns practicants tenien també aquesta dedicació. A les primeres dècades del segle XX, a banda de metges i apotecaris, Oliva disposaria d'aquest segon i molt important nivell de personal sanitari, que completaria la nòmina dels homes i les dones dedicades a cuidar la salut de les persones.

Pocs pobles tenen, com Oliva, un carrer amb el nom de la Comare. Aquest fet indica la importància que li se va donar a alguna dona determinada que realitzava aquesta important funció. Des d'antic, l'assistència al part estava en mans femenines, de forma que els metges rarament intervenien, però les coses van anar canviant de forma que a Espanya, a partir del 1888, les matrones sols estaven autoritzades a assistir el part "natural", és a dir, no complicat (Almudéver, 2016). És fàcil que el 1918 actuara més d'una partera a la nostra població, però desconeixem si tenien titulació oficial. Suposem que, com en altres llocs, les comares d'Oliva haurien après l'art de l'assistència al part d'altres dones experimentades, coneixements pràctics que molt sovint passaven de mares a filles, atés que les escoles regulars encara no hi eren.

Francisca Escrivà Marí (veg. fotos 23 i 24)

A falta d'un escorcoll més profund d'aquest important segment sanitari, tenim notícia d'una família amb dues generacions de comares, com a mínim. Hem confirmat que Francisca Escrivà Marí (la Font d'en Carròs, 1894 — Oliva, 1961) era comare, però és dubtós que practicara la professió el 1918, si considerem que en aquell moment tenia vint-i-quatre anys. De qualsevol forma, exercirà molts anys a Oliva, com a mínim des de pocs anys després de l'epidèmia gripal. Hi ha constància d'assistir al part d'Emília Gisbert Fuster el 1927 i el 1934.⁷⁰ La filla, dita *Paquita la Comare*, també va exercir com a tal fins als anys vuitanta.⁷¹

---

cola de La Casa de Salud de Santa Cristina (Madrid). Vegeu Fernando Conde (2011), Catalina Fajardo (2013), Javier Manrique *et al.* (2014) i Laura Almudéver (2016).

70. Emilia Gisbert era esposa de José Borràs Malonda. El part de 1927, assistit pel metge Bernardino León i la comare Francisca Escrivà, va precisar fòrceps i va nàixer una xiqueta que va morir a la mitja hora. En el de 1934, José Borràs comenta que la seua filla Emilia Borràs Gisbert va nàixer assistida per "Dª Francisca Escrivà 'Comadrona', sin necesidad de aplicación de forceps". Dades extretes de la llibreta manuscrita de José Borràs Malonda (Fons familiar d'Emi Girau Borràs).

71. Devem aquesta informació i fotos corresponents a la neta, Francisca Collado Benedito.

La família Borràs aporta probablement diversos auxiliars de farmàcia. Hi ha una tradició oral que situa Flora Borràs Segarra (veg. fotos 25 i 26) i el seu germà Justo al front de l'establiment heretat de son pare, el Dr. Borràs, últim a obtindre la titulació oficial. També el germà d'ambdós, José María, era ajudant de farmàcia, però va morir jove (abans de 1933). És, però, José Borràs Malonda, fill de Justo, qui consta per escrit com a "auxiliar de farmàcia" en dos certificats emesos al gener de 1939. Un és signat pel metge Demetrio Pi (veg. foto 27) i, l'altre, pel farmacèutic Camilo Tormo (veg. foto 28).⁷²

Respecte als practicants, el Dr. J. Perrón (1919), en el seu informe sobre la grip a Oliva, conta que va precisar l'ajut d'un practicante, sense referir el nom de la persona. Tanmateix, en el llibret d'anotacions de les incidències familiars sobre salut, escrit per José Borràs Malonda, apareixen tres cognoms de practicants administrant injeccions o realitzant procediments de cirurgia menor: Montilla (1939), Latorre (1947) i Muñoz (1951). Potser, algun d'ells hi era el 1918.⁷³ Caldria, però, disposar de més dades per tal d'assegurar aquesta probabilitat.

2.4.4. Veterinaris

Els veterinaris o manescals han format part de l'estament "sanitari" habitual als pobles i ciutats, cuidant dels animals i evitant o curant les seues malalties, cosa que redundava en la millora de la salut humana, en previndre la transmissió a les persones. A més a més, solien estar al càrrec dels escorxadors municipals i formaven part de la Junta Local de Sanitat. Es tracta de professionals que cal tindre sempre en compte a l'hora de revisar aquest grup d'homes i dones que s'ocupaven de la salut. A Oliva, en aquell moment, casa sí i casa no tenia alguna bestia de càrrega que els seus propietaris cuidaven, atesa la seua importància com a element de transport i "motors" de les faenes agrícoles, fins al punt que la mort d'aquests animals era una contrarietat per a les cases riques i un

72. El primer certificat està datat el dia 15, amb paper oficial d'època encara republicana, i es centra en una malaltia que patia José Borràs. El segon, datat el 29, és una nota mecanografiada que acredita l'aptitud, basada en anys d'experiència, com a "auxiliar de farmàcia" (Fons documental familiar d'Emi Girau Borràs).

73. Cal descartar Muñoz per constar el seu exercici a Oliva en època posterior, com el cas de Sendra. Aquest darrer, Fernando Sendra Soria, va adquirir el títol el 1928, segons testimoni aportat pel fill Josep Sendra i Molió.

vertader drama per a les famílies modestes. El manescal era cridat per a evitar-ho. També, els ramats d'ovelles i cabres suposaven font d'ingressos per a diverses famílies i la seua salut era vigilada pel veterinari.

Francisco Cabrera Giner (veg. fotos 29 i 30)

Va nàixer a Benissa el 1882 i va morir a Oliva el 1962. Es va casar amb Irene Orellana Pi i, en morir aquesta el 1936, va tornar a casar-se amb la germana de la primera dona, Ana Orellana Pi, viuda de Gabriel Ayos Orellana des de 1934.⁷⁴ Dos diaris publiquen el 1911 la notícia següent: “Se ha recibido en la sección de Instrucción Pública y Bellas Artes, de la provincia, el título de veterinario expedido a favor de D. Francisco Cabrera, vecino de Benisa, para su entrega al interesado”.⁷⁵ Es confirma, per tant, que a la segona dècada del segle xx Francisco Cabrera era manescal titulat. El 1918 tenia trenta-sis anys i el suposem instal·lat ja a Oliva i exercint la seua funció.

2.5. Els metges d'Oliva i la “brigada danesa”

En els anys posteriors a *La Cucaracha*, es generen uns documents valuosos que fan referència a tres metges d'Oliva i un farmacèutic. Es tracta de les cartes d'Egil Fischer i Vilhem Lauritzen, danesos ocupats en la compra del palau dels Centelles, que pretenien desmuntar per a reconstruir-ne una part al seu país (veg. fotos 31 i 32). El 1919, Fischer havia marxat a Dinamarca i Lauritzen es quedava a Oliva intentant resoldre els conflictes derivats de l'operació. Durant les faenes de desmuntatge d'elements arquitectònics, un obrer sofreix un accident important. El xicot, aprenent de fuster, semblava tan greu que els metges advertien d'una mort pròxima.⁷⁶ Els seus pares no van acceptar traure'l del palau per a portar-lo a casa, com a estratègia per a reivindicar les indemnitzacions corresponents. El pacient, atès per Segundo Boscà i Andrés Cardona,

74. Devem les dades biogràfiques i les fotografies a l'amabilitat del seu net, Vicent Salabert Cabrera.

75. *Heraldo de Alicante* (02/09/1911) i *La Defensa: Diario Católico de Avisos y Noticias* (Alcoi) (04/09/1911).

76. Carta de V. Lauritzen a E. Fischer, Oliva 25 de setembre de 1919, Museu Arqueològic d'Oliva (MADO), Col·lecció Egil Fischer, Documents i correspondència (CEF-DC), doc. n.º inv. 20.

continuà vivint mentre els mesos passaven i les minutes anaven pujant, per a desesperació dels danesos i de Vicente Arnal, dit *el Pereviso*, en el seu paper de procurador al servei dels arquitectes. Lauritzen comenta:

L'altre dia, l'apotecari va enviar la seua factura de 111'70 pesetes i, com no es va pagar en l'acte, no va tardar a dirigir-se a Vicente [Arnal] a qui va preguntar si ens havíem anat [...]. Després vaig pagar el compte de l'apotecari [...] per fi el fuster ha eixit del palau.⁷⁷

La factura grossa, però, era la dels metges. Els danesos, animats per Vicente Arnal, es resistien a pagar-la, però els pares del fuster lesionat exigien les indemnitzacions per a fer front a les despeses. Lauritzen, fart del vesper d'Oliva, per fi aconsegueix fer les maletes i, des de Barcelona, li comunica a Fischer les darreres negociacions: havia anat a parlar amb l'advocat de València que els aconsellava esperar, però després havia comentat el cas amb Pepe Veses, “el barbut que viu prop del carrer Sant Vicent”, que es va oferir a fer d'intermediari per la seua experiència en aquests tuactes, atés que “D. Pepe té la carrera de dret, és advocat i propietari d'una fàbrica d'oli, on sovint hi ha accidents”.⁷⁸ Pepe Veses es va entrevistar amb la família de l'accidentat i amb els metges, oferint un pacte com a la millor solució. Entre altres coses, es proposava que, en lloc de dos metges, es quedara sols un a l'atenció del malalt. Boscà apuntava la possibilitat d'alternar-se, ell i Cardona, amb la qual cosa els honoraris baixarien a la meitat. La factura dels metges pujava en aquell moment a 1.040 pessetes. Lauritzen continua comentant:

Vaig anar després a Cardona per a dir-li que el dit compte no el podíem pagar; calia abans enviar-li-ho a vosté [Fischer] per tal que ens donara la seua opinió [...]. Vicente [Arnal] continua treballant; diumenge a la vesprada va arribar a Oliva el germà [d'Andrés Cardona], el dentista [Alejandro]. Vicente creu que podria convèncer-lo perquè influïra [...]. Vaig aconseguir que

77. La traducció és nostra a partir de la versió castellana de l'original danés. Suposem que l'apotecari seria Camilo Tormo, però no hi ha constància documental (Carta de V. Lauritzen a E. Fischer, Oliva 3 de maig de 1920, MADO, CEF-DC, doc. n° inv. 22).

78. La “fàbrica d'oli” és probablement la de Veses, situada al camí vell de Dénia, amb la qual aquesta notícia confirmaria la seua existència el 1918.

Cardona anara a parlar amb D. Segundo. Van convindre que Cardona es retirara i que D. Segundo seguiria visitant el xic.⁷⁹

El text relaciona tres dels metges que van actuar durant l'epidèmia de grip de 1918 i és un dels pocs documents escrits que parla d'Alejandro Cardona. És evident que “el dentista” actuava d'home bo per a convèncer el germà Andrés, que representava la posició més ferma del tàndem Boscà-Cardona. Vicente Arnal degué aprofitar la relació d'amistat que tenia amb Alejandro. Els bons oficis d'aquest i la mediació de Pepe Veses sembla que finalment van triomfar, arribant a un acord satisfactori per a totes les parts.⁸⁰

Amb la “brigada danesa” fora d'Oliva, Vicente Arnal serà qui defensarà els seus interessos, donant lloc a una intensa correspondència centrada bàsicament en el negoci del palau, que anirà de mal en pitjor per als seus representats.⁸¹ El problema del xicot encara cuejarà i Arnal, a finals d'any, discuteix una factura menor de Boscà, recomanant a Fischer que la pague. Aquest, en carta posterior, es queixa de la manca d'agilitat en la correspondència i li conta els greus problemes de salut que recentment ha tingut en la seua família.⁸²

79. El text i els fragments anteriors pertanyen a la mateixa carta. La traducció és nostra (Carta de V. Lauritzen a E. Fischer, Barcelona 17 de maig de 1920, MADO: CEF-DC, doc. n° inv. 24).

80. Un document manuscrit i signat per tres testimonis (Alejandro Vives, Celestino Mas i José Martí de Veses dona fe de l'acord, mitjançant el qual es fa efectiu el pagament de 900 pessetes per part d'Egil Fischer a Bautista Masquefa Molió, pare del xic accidentat, en concepte d'indemnització. També s'entreguen tots els jornals des de la data de l'accident, el 4 de març, fins a la data actual, el 20 de maig de 1920 (Rebut de pagament original [escrit en castellà] i datat prop del 10 de maig de 1920, MADO: CEF-DC, doc. n° inv. 23).

81. És coneguda la dissortada història del palau dels Centelles amb la declaració de Monument Nacional el 1920, intent d'adquisició per les administracions públiques, esfondrament de la coberta i degradació i demolició final. La col·lecció epistolar de Fischer permet seguir gran part d'aquest procés. Vegeu el treball d'Elena Canto (2017).

82. Des del punt de mira de la salut, la carta no té preu. Fischer conta a Arnal totes les penes passades recentment: Apendicitis de la dona que després ha tingut tumors “maliciosos” i dolorosos a les orelles, similars al d'un fill a les galtes. Ell mateix ha estat molt temps mal de l'estómac i molt feble. El pitjor, però, ha estat la pneumònia greu amb febre alta (de 41,3°) del fill menut, que quasi es mor (Dinamarca [?], Carta d'Egil Fischer a Vicente Arnal, 22 de juny de 1921, MADO: CEF-DC, doc. n° inv. 44).

Foto 1. Dones i xiquets al costat d'un canal de reg, Oliva, 1919 (Arxiu Municipal d'Oliva).

Foto 2. Família de llauradors benestants en una casa de camp, Oliva, 1919 (Arxiu Municipal d'Oliva).

Foto 3. Treballadors i xiquets a un rajolar d'Oliva, 1927 (Col·lecció familiar Devesa-Peiró).

Foto 4. Xiquets d'Oliva, 1919. La mortalitat era molt alta en aquestes edats (Arxiu Municipal d'Oliva).

Foto 5. J. Enrique Garcia Sanchis (1885-1965), metge titular d'Oliva (Col·lecció familiar d'Enrique Garcia Garcia).

Foto 6. J. Enrique Garcia Sanchis (1885-1965), metge titular d'Oliva (Col·lecció familiar d'Enrique Garcia Garcia).

Foto 7. Segundo Boscà Seytre (ca. 1879-1922), metge titular d'Oliva (Col·lecció familiar d'Eduardo Boscà Sanchis).

Foto 8. Segundo Boscà Seytre i la seua esposa Herminia Albert Seytre (Col·lecció familiar d'Eduardo Boscà Sanchis).

Foto 9. Eduard Boscà Casanoves (1843-1924), pare de Segundo Boscà, metge i naturalista (Col·lecció familiar d'Eduardo Boscà Sanchis).

Foto 10. Andrés Cardona Morant (1887-1939), metge titular d'Oliva (Col·lecció familiar d'Enriqueta Gas-có Cardona)

Foto 11. Andrés Cardona Morant (1887-1939) i la seua filla Enriqueta vers el 1925 (Col·lecció familiar d'Enriqueta Gascó Cardona).

Foto 12. Alejandro Cardona Morant (1891-1929). Foto de 1917 per a l'orla de llicenciatura (Arxiu familiar d'Alejandro Cardona Ballester).

Foto 13. Alejandro Cardona Morant (1891-1929). Foto dels anys 20 del segle xx (Col·lecció familiar d'Alejandro Cardona Ballester).

Foto 14. Jorge Perrón Zurlinden (Foto de l'Arxiu del Col·legi de Metges de València).

Foto 15. Jorge Perrón Zurlinden (Col·lecció particular de Jorge Escrivà Rubio).

Foto 16. Demetrio Pi Pons (1891-1962). Foto de jove amb dedicatòria (Fons fotogràfic d'Isabel Pi Aparici).

Foto 17. Demetrio Pi Pons (1891-1962). Foto amb l'esposa Isabel Ballester Arnal i la filla Maria (Fons fotogràfic d'Isabel Pi Aparici).

Foto 18. Demetrio Pi Pons (1891-1962). Foto de major (Fons fotogràfic d'Isabel Pi Aparici).

Foto 19. Justo Borràs Segarra (1862-1930)
(Col·lecció familiar d'Emi Girau Borràs).

Foto 20. Calendari de 1906 amb publicitat d'un medicament, pertanyent a la Farmàcia Borràs
(Col·lecció familiar d'Emi Girau Borràs).

Foto 21. Camilo Tormo Guerola (1883-1962). Foto de jove (Col·lecció familiar d'Irene i Ramón Gilabert Tormo).

Foto 22. Camilo Tormo Guerola (1883-1962). Foto de major (Col·lecció familiar d'Ana Fe i Alfonso Ronda Tormo).

Foto 23. Francisca Escrivà Marí (1894-1961), comare d'Oliva. Foto de jove (Col·lecció familiar de Francisca Collado Benedito).

Foto 24. Francisca Escrivà Marí (1894-1961), comare d'Oliva. Foto de major (Col·lecció familiar de Francisca Collado Benedito).

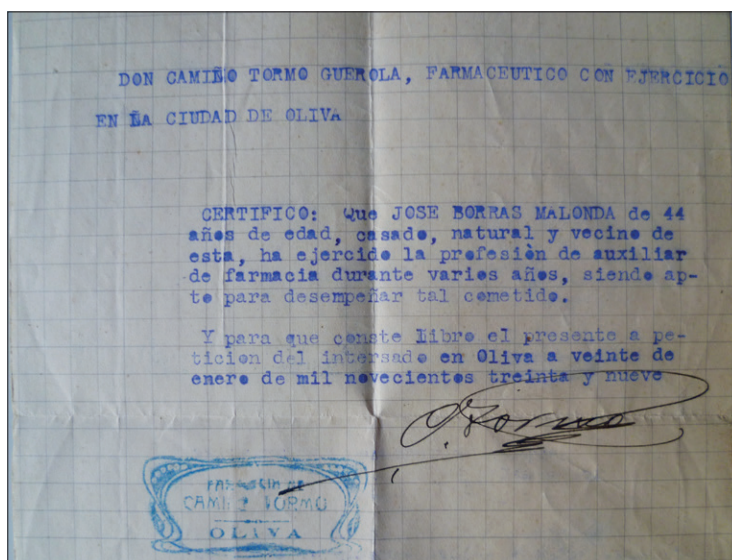
Foto 25. Flora Borràs Segarra (ca. 1851-1930?). Foto de jove amb el seu espòs, José Carpi Grimalt (Col·lecció familiar d'Emi Girau Borràs).

Foto 26. Flora Borràs Segarra (ca. 1851-1930?). Foto de principis del segle XX (Col·lecció familiar de Flora Mansanet Fuster).

Foto 27. Certificat del metge Demetrio Pi Pons a favor de José Borrás Malonda, acreditant la seua dedicació com a auxiliar de farmàcia, 15 de gener de 1939 (Col·lecció familiar d'Emi Girau Borràs).

Foto 28. Certificat del farmacèutic Camilo Tormo Guerola a favor de José Borrás Malonda, acreditant la seua dedicació com a auxiliar de farmàcia, 20 de gener de 1939 (Col·lecció familiar d'Emi Girau Borràs).

Foto 29. Francisco Cabrera Giner (1882-1962), veterinari natural de Benissa i instal·lat a Oliva (Col·lecció familiar de Vicent Salabert Cabrera).

Foto 30. Francisco Cabrera Giner (1882-1962). Foto dels anys cinquanta del segle xx. Cabrera i la seua esposa a l'esquerra; a la dreta, Vicente Arnal i esposa (Col·lecció familiar de Vicent Salabert Cabrera).

Foto 31. La “brigada danesa” descansant en una terrassa amb accés al palau. A la dreta, Egil Fischer; i de front, Vilhem Lauritzen (Museu Arqueològic d’Oliva-MADO, Col·lecció Egil Fischer, Documents i correspondència, Negatius positivats 056, CEF-DC).

Foto 32. Egil Fischer amb dama jove i senyor [d’Oliva?] (MADO, Àlbum minut 010, CEF-DC).

Foto 33. Federico Loygorri Vives pronunciant un parlament el 23 de gener de 1921 al Casino Gandiense, passeig de les Germanies (Fons familiar d'Alejandro Cardona Ballester).

Foto 34. Marsella, anys 20 del segle xx. A l'esquerra de la foto, magatzem de fruites obert per la família Nadal d'Oliva; dempeus, Vicente Nadal Garcia, i al seu costat, asseguts, els fills Vicente i Francisco Nadal Girau (Fons familiar de Maruja Borràs Nadal, Informació de Jeanette Nadal)

Foto 35. Membres assistents a l'Assemblea Mèdica Regional, celebrada a València el 1918. Cap al centre de la foto, amb ulleres, el president Vicente Peset Aleixandre (Cortesia de José L. Fresquet, Foto publicada en la portada del seu llibre *El Instituto Médico Valenciano (1898-1930)*).

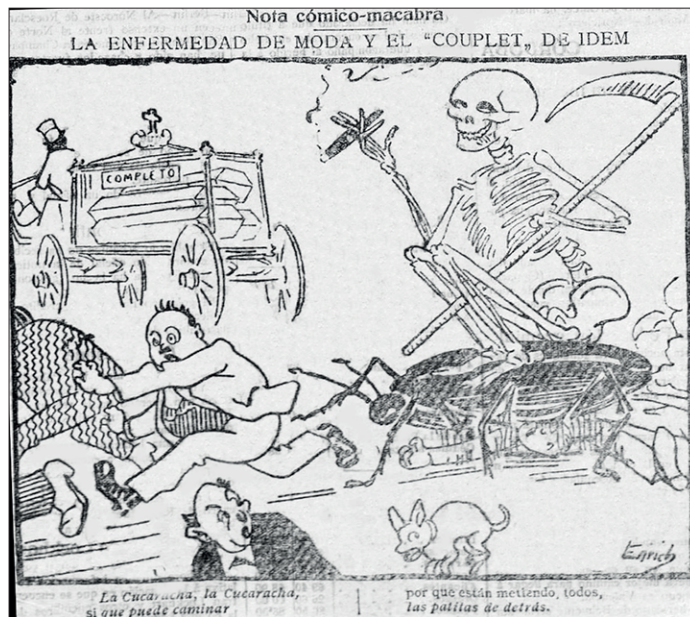

Foto 36. Estació del tren a Oliva, cap a finals del segle XIX (Museu Municipal de Xàbia, Arxiu Antonio Chorro, Foto publicada per Manel Arcos en *Cabdells*, 12, 2014).

Los hermanos Salabert y Morell después de la muerte de María Salabert Espasa

Foto 37. Oliva 1918, famílies Morell i Salabert dies després de la mort de Maria Salabert Espasa el 28 de setembre (Fons personal de la família Salabert, Foto restaurada per Salvador Mañó).

Foto 38. Vinyeta satírica sobre *La Cucaracha*, publicada en el diari *La Correspondencia de Valencia*, 4 d'octubre de 1918.

Foto 39. Anunci d'un producte farmacèutic inserit a la Revista de Gandia durant l'epidèmia gripal (Arxiu Històric de Gandia).

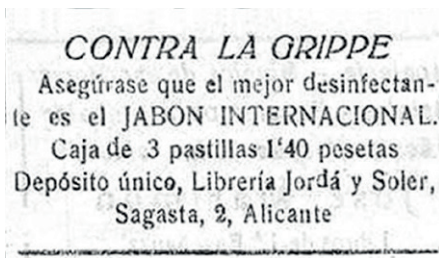

Foto 40. Anunci de sabó al diari La Provincia (Canàries), 24 d'octubre de 1918.

El iodo en la gripe

:: LA FORMA ÓPTIMA ::

En la gran prensa circula estos días como un descubrimiento sensacional la aplicación del iodo para curar la gripe. El descubrimiento no es nuevo. El doctor Bascuñana publicó hace ocho años un folleto del cual recortamos algunos párrafos que comprueban la eficacia del citado metalodo para curar la temible epidemia; y que la forma óptima para emplearlo es la BACTERICIDINA, que es una solución hipertónica al uno por ciento de IODO LÁBIL, EN TAL ESTADO DE SUCROSO MOLECULAR, que BASTA EL CONTACTO DE LOS TENDONES PARA QUE SE OJO SE PONGA EN LIBERTAD Y EJERZA SU TOTAL ACCIÓN FISIOLÓGICA Y TERAPÉUTICA EN EL ORGANISMO.

El sabio doctor Ventin, catadrático de enfermedades de la infancia, decía ya entonces, dirigiéndose al doctor Bascuñana: «Mi distinguido amigo: De antiguo sabe que la preparación inventada por usted, y denominada BACTERICIDINA, la tengo y respeto por una feliz medicación que salvó a mi hija de una TERIBLE Y ENORME ACCIÓN OPERADA en todas las infecciones generales y

SIMPLEMENTE EN LA CASADA POR EL ADICULO DE PEPPER EN LA GRIPPE Y EN LA ORIGINAL POR LOS ESTREPTOCOCOS EN LA FIEBRE EN ESTACIONAL.

En atestiguo tiene mucho honor su buen amigo, etc.

El doctor don Pedro Sáez, de Terrence (Terre), nos dice: «He empleado su preparado BACTERICIDINA en casos de GRIPPE GRAVE, los que evolucionaban con fiebres de 40° sin poder disminuir esta TEMPERATURA, con GRANDES OJOS DE QUININA Y ANTIPYRETA, habiendo cedido rápidamente al tercer día de emplear su preparado.

Igual afirmación hacen cuarenta y cuatro médicos más, todos muy conocidos en España, entre los cuales figuran el actual inspector general de Sanidad, Ilmo. Sr. D. Manuel Martín Salazar y su ilustre compañero don Jerónimo Durán, gloriosas figuras de la Medicina patria.

Iluminaremos esta información publicando el siguiente cliché de una carta muy reciente, que el doctor Bascuñana nos remite.

THOMAS ARJONA
MÉDICO
TRANSACCION DE LA MANCHA 22 Octubre 1918
(BARCELONA)

Dr. D. Isidro Bascuñana

Muy buen y respetable compañero.

Recibiendo de este localidad desde hace unos 6. años una epidemia de gripe y habiendo desde eso con particular de su específica Bactericidina con maravillosos resultados, la tengo altamente recomendada con especialidad a la solución de la infancia, y por cosas de ser yo padre, tres veces de dicho producto para con particular, por la experiencia que he tenido a mi familia, para de este localidad, he venido con particular y mucho de un mismo producto de emplearlo en los de mi familia.

Desearía que me lo desee el favor remitirle solo de mi familia.

Dándole los gracias correspondientes en forma del 22 de octubre de 1918, como

Thomas Arjona

Foto 41. Anunci de Iode (El Correo de Cádiz, 28 d'octubre de 1918).

LA SALUD PÚBLICA

AUMENTA LA EPIDEMIA EN TODA ESPAÑA CONTRA LA MEDICINA DE "ACABACASES"

El subsecretario de la Gobernación, al recibir esta madrugada a los periodistas, les ha manifestado que le ha visitado una comisión de vecinos de Puebla de Montalbán (Toledo), acompañada por los senadores señores Benayas y Tarazona y por el diputado señor Leyrán, que fué a decirle que sea reforzada la Guardia civil de aquel pueblo. Así lo prometió

Nuevas invasiones
Según los partes recibidos en el Gobierno civil, la epidemia ha hecho su presentación en los pueblos de Chivella, Nájera y Alcedia de Car. Rta.

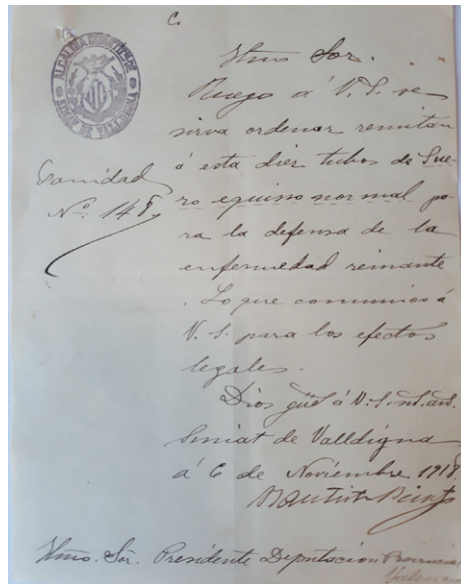
Pabellones Doker
El inspector provincial de Sanidad y el subinspector municipal han exa-

ta que nos fué remitida por el doctor don Pablo Colvée Reig:

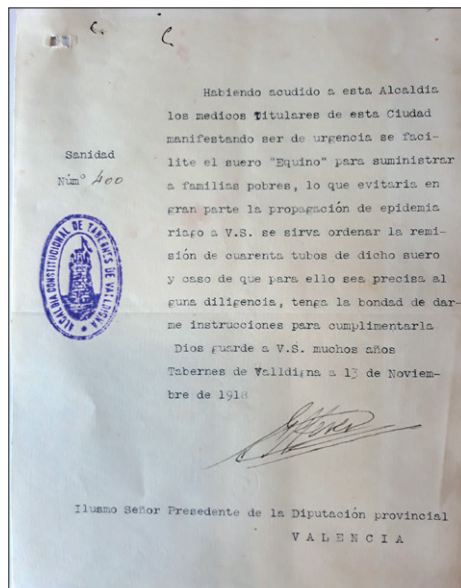
Señor Director de
La Correspondencia de València

Muy señor mío: En el número del periódico que tan dignamente dirige, correspondiente al día 16, al tratar de la cuestión sanitaria se ocupa de mis modestos trabajos, haciendo de

Foto 42. Article sobre la sanció a la medicina d'Acabacases (La Correspondencia de València, 22 d'octubre de 1918).

Foto 43. Ofici de l'Ajuntament de Simat de la Vall d'Urga demanant sèrum equí, signat el 6 de novembre de 1918 (AGFDV, D.2.2, caixa 175).

Foto 44. Ofici de l'Ajuntament de Tavernes de la Vall d'Urga demanant sèrum equí, signat el 13 de novembre de 1918 (AGFDV, D.2.2, caixa 175).

Foto 45. Processó rogativa celebrada a Oliva el diumenge, dia 13 d'octubre de 1918, amb la Mare de Déu del Rebollet al fons (Foto publicada per J. Castell Bomboí, 2000).

Foto 46. Capçalera de *La Crónica Médica* (núm. 716, 10 de febrer de 1919), amb l'article de Jorge Perrón sobre l'epidèmia gripal a Oliva.

Foto 47. Família al pati de sa casa, Oliva, 1919 (Arxiu Municipal d'Oliva).

Foto 48. Xiques i xiquets disfressats en carro fester, Oliva, anys 20 del segle xx? (Arxiu Municipal d'Oli-va).

¡Después de la GRIPPE!
El mejor reconstituyente es
UN APARATO PARLANTE
:: CON ESCOGIDA COLECCIÓN DE DISCOS ::

SOLO PUEDE
por unos adquirirlo
CÉNTIMOS HOY
diarios MISMO

CUPLET DE MODA :: ÚLTIMO FOX-TROT
Siempre las últimas NOVEDADES EN DISCOS
Los hay desde 0'85 pts. pieza

LA CONDÉE • Conde Azaltó, 101
TELÉFONO 3.2814

Vinos "LA PAZ"
Pasaje Iglesia de la Concepción, n.º 1.—Teléfono 113-G
BARCELONA

VIDAN LAS MARCAN:

TINTOS
Tarragona Claret
Cepa Medoc (Alambrada)

BLANCOS
Tarragona Blanco
Cepa Sauternes (Alambrada)

Foto 49. Publicitat de gramòfon, extret de *Teatro Cómico: Temporada Teatral 1919* (Barcelona) (Museu Etnològic de Dènia, Arxiu de Memòria Gràfica, Llegat Tenor Cortis).

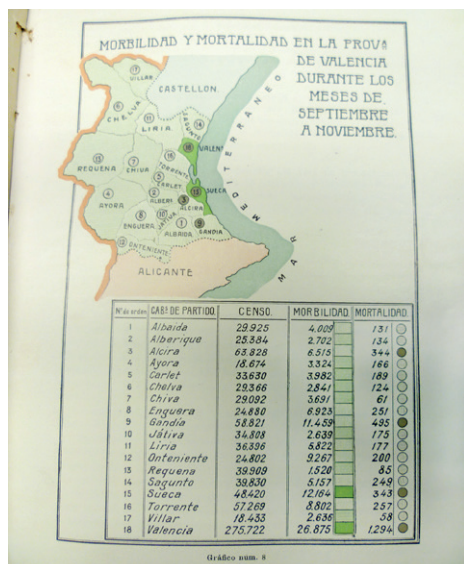

Foto 50. Mapa il·lustratiu de la morbiditat i mortalitat gripal a la província de València. Conferència del doctor Fernando Rodríguez Fornos, publicada en *Policlínica*, 7 (75).

NUMERO DE LA RECETA	Facultativo prescriptor	PRESCRIPCIÓN
51465		Año 1918
51466	Envera	
51467		
51468		1 bot. leche
51469	Cardona	Recet. n.º 51441
51470	Cardona	Recet. n.º 51408
51471	Moliner	Recet. n.º 46434
51472		1 caja bicarbonato
51473		1 macerada hierba
51474	Cabrera	China Calicaya 10. Sulf. sosa 30. Bicarb. sosa 15. 2
51475	Bosch	Clorhidrato cobaina 0'40. Gluc. adrenal. X. Agua 1
51476		1/2 Agua oxigenada
51477	Cabrera	Picp. h. sosa 5. Agua 5
51478	Cabrera	Recet. n.º 934
51479	Cabrera	Recet. n.º 50266?
51480	Moliner	Aq. ulmarifor. satur. 120
51481	Ballot	Alum. sosa 10. Bicarb. sosa 10. 20
51482	Cabrera	Alum. sosa 10. Bicarb. sosa 10. 20
51483	Cabrera	Alum. sosa 10. 20
51484	Moliner	Prot. s. of. 100. 10. 20
51485	Cardona	Criogénica 1 gr. en 1 sello n.º 4
51486		1 tubo de comprimidos lactobacilina
51487	Cabrera	Cloruro hexonid 0'40. Iopina 2. Bicarb. sosa 2
51488	Sanquedol	1/2 g. digestivo
51489	Cardona	Aq. lactuc. 2. Agua gom. 100. 25
51490	Bosch	Clorhidrato qq 0'20. 10. 1. sello n.º 4

Foto 51. Llibre de prescripcions de la Farmàcia Tormo corresponent a 1918 (Fons documental de la farmàcia, Cortesia de la família Ronda Tormo [Alfonso i Ana Fe] i de Maria Vicenta Català Salort).

Foto 52. Placa commemorativa de l'Ajuntament d'Oliva, en agraïment a Alejandro Cardona Morant pel seu treball durant l'epidèmia. Col·locada a la façana de la casa materna d'Oliva al desembre de 1919 (Foto d'Alejandro Cardona Ballester).

Foto 53. Capella de Sant Sebastià a la població de Sort (Pallars Sobirà), amb inscripció d'agraïment del barri del Raval per haver-lo lliurat de la grip de 1918.

3. L'ANY DE 'LA CUCARACHA'

3.1. Un principi d'any ple d'esperances

“Aquest any no li se veu mala cara”, anotava Gaietà Garcia pel mes de gener de 1918. El pronòstic del farmacèutic de Gandia fou climatològicament encertat, ateses les temperatures moderades i les pluges normals que trencaven un cicle de sequera, suportat a la comarca des de feia cinc anys.⁸³

A principis de gener, la política olivera estava moguda. Les eleccions municipals s'havien celebrat l'onze de novembre anterior, però el resultat no semblava acceptat per tots. L'alcalde recentment elegit, José R. Garcia Ferrando, del bloc conservador, no s'atrevia a constituir l'ajuntament per por d'algun aldarull i la poca disponibilitat de la Guàrdia Civil, que estava concentrada, circumstàncies que la primera autoritat va comunicar a València.⁸⁴ El governador Sánchez Anido degué pressionar, perquè tot seguit, amb data 8 de gener, es va constituir la corporació d'Oliva que, junt amb les de Catarroja i Silla, era de les més endarrerides de la província.⁸⁵ L'oposició no va acudir a la sessió inaugural, posant de manifest la seua protesta. Uns i altres estaven pendents de la validació o anulació dels comicis, segons la resolució dels recursos presentats.

Les dretes locals pesaven políticament. Així, una carta al director enviada pel Partit Conservador d'Oliva al diari *Las Provincias* anunciava el suport incondicional al candidat Loygorri. L'escrit anava signat per Teodoro Garcia Lorente, al qual suposem líder del grup.⁸⁶ La candidatura tingué èxit, atés que Federico Loygorri Vives fou elegit diputat a

83. Gaietà Garcia anotava cada dia, des de 1915, les dades meteorològiques. Al maig de 1915, escriu: “Hem passat diversos anys de sequera, especialment els dos darrers”. El 1915, el total acumulat de pluja foren 659 l/m²; el 1916, 556; i el 1917, 648. El 1918 augmentà als 858; i el 1919, a 1.112. Vegeu G. Garcia (2006).

84. Vegeu CV (07/01/1918) i DV, EP i LP (08/01/1918). José R. Garcia Ferrando no figura en el llistat d'alcaldes de 1901 a 1937, reconstruït per Salvador Cardona a partir de documents dispersos i testimonis particulars, ni tampoc a la galeria de fotos de l'ajuntament. Vegeu *Iniciación a la historia de Oliva*, “Apèndice documental” (1978, 431-432).

85. Vegeu DV i LP (09/01/1918).

86. Vegeu LP (05/02/1918). Hem inclòs l'escrit complet en l'“Apèndix documental II”. Les eleccions a diputats foren el 24 de febrer. Vegeu Martínez (1999, 56).

Corts pel districte de Gandia (veg. foto 33).⁸⁷ També podem constatar com, pel mes de març, davant la mort de Manuel Polo y Peyrolón, president de la comissió regional organitzadora del Partit Legitimista de València, apareix a la premsa una nota necrològica amb les condolences d'una sèrie de personatges, entre els quals figuren Salvador Ibiza, d'Oliva, i Salvador Loygorri, de Gandia.⁸⁸

Les conseqüències de la guerra mundial es deixaven sentir a tot arreu, influint negativament en els productes agrícoles que no eren de primera necessitat.⁸⁹ Així, a primeries d'any s'havia reunit a València la Junta Naranjera, amb assistència de representants de distintes poblacions, entre les que hi eren Oliva, Gandia i Tavernes. Distribuïdes les proporcions de càrrega, es notifica que els vaixells viatjaran en comboi per a millorar la seua protecció. Però, malgrat un cert reviscolament dels mercats anglesos, la depreciació de la taronja i la dificultat d'introducció de la fruita a França estaven causant efectes negatius a la Safor i altres comarques (veg. foto 34).⁹⁰ Al contrari, els productes bàsics anaven

87. El 1918, Oliva té 3.091 electors (Gandia, 2.497; i Tavernes, 3.541). LP-Val. (24/02/1918). Els Loygorri són una nissaga de militars i polítics d'origen basc relacionats amb Oliva a partir del matrimoni de Federico Loygorri de la Torre (1849-1915) amb Joaquina Vives i Ciscar, neta de l'almirall Gabriel Ciscar. Aquest patriarca va ingressar a l'escola naval, participant en la campanya del Pacífic (1862-1871). Posteriorment, fou membre del Partit Liberal a l'època de la Restauració borbònica, ocupant seients tant al Congrés com al Senat i exercint de governador en distintes províncies. Aprofitant la seua bona relació amb Alfons XIII, va aconseguir del monarca la concessió del títol de ciutat per a Oliva el 1907. L'ajuntament li va dedicar un carrer important de la població, el nom del qual, avinguda de Loygorri, ha persistit fins a l'actualitat. Un fill del primer personatge, Federico Loygorri Vives (València, 1881 — Madrid, 1947), fou també militar de terra i després polític, aconseguint l'acta de diputat per primera vegada el 1918, representació que revalidaria el 1919 i 1920, sempre pel districte de Gandia i adscrit al Partit Conservador, dins de la línia "ciervista". Vegeu Canyamàs (2018).

88. Vegeu DV (30/03/1918). El *Diario de Valencia* era portaveu del Partit Jauemista i es va convertir en òrgan de la Lliga Catòlica. A partir de 1912, el director va ser Lluís Lúcia, president de la Joventut Legitimista i futur líder de la Dreta Regional Valenciana.

89. La guerra va suposar un colp molt fort per a l'economia saforenca, especialment per a la taronja. Per contra, la dacsà, l'arròs, el blat i la creïlla prenién un impuls momentani. Vegeu Alonso (1998).

90. Vegeu LP (27/01/1918). La *Memoria* de 1918 de la Diputació Provincial de València assenyala la crisi agrícola per la dificultat d'arribada dels productes als mercats i la manca d'adobs químics (DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA, *Memoria*, 1918, p. 60).

cars i estaven molt controlats. Del Grau de Gandia, ixen cap a València uns 25.000 quilos de creïlles; i d'Oliva, 9.000. El mateix dia, la Guàrdia Civil d'aquesta població confisca i diposita a l'alcaldia uns lots de verdures i hortalisses destinades a la província d'Alacant.⁹¹ No cal dir que els estrats humils sofrien especialment els efectes d'una crisi econòmica important, amb manca de jornals i carestia de productes bàsics, cosa que ja havia estat denunciada el desembre anterior per l'alcalde d'Oliva.⁹² Així, el 3 de febrer una gran manifestació de treballadors omplia els carrers de la ciutat demanant l'abaratiment de les subsistències i de la taxa del pa, així com la construcció de la carretera d'Oliva al Grau de Gandia per a facilitar l'eixida de mercaderies i augmentar la demanda de mà d'obra.⁹³ En altres poblacions veïnes, l'ambient també estava enrarinat, com assenyalava una comissió d'Alacant que es dirigia per escrit a la Diputació de València, avisant del malestar social a les poblacions dels districtes de Dénia i Pego.⁹⁴ Plovia sobre banyat. L'any anterior havia hagut una vaga general revolucionària per tot Espanya i els esdeveniments de Rússia eren seguits amb interès per la classe obrera més polititzada.⁹⁵ Mentrestant, cadascú es defenia com podia. A les seccions d'anuncis apareixien dos reclams ben distints de persones d'Oliva: un electricista venia una bomba d'extracció i una xica de vint-i-cinc anys s'anunciava com a mare de llet.⁹⁶ L'electricista pretenia recuperar

91. En concret, la requisita va ser de 50 quilos de segó, 57 dotzenes de florícols, 10 arroves de naps, 14 de creïlles, 5 de fesols, 2 de tramussos i 1 de dacsa. Per les quantitats i el tipus de producte, suposem que serien produccions familiars que s'intentarien vendre a la Marina. En qualsevol cas, ens serveix per a il·lustrar sobre aquesta mena de cultius al terme d'Oliva en aquelles primeres dècades del segle xx. Vegeu CV i EP (30/01/1918) i LP (31/01/1918).

92. Vegeu DV (11/12/1917). L'alcalde era, en eixe moment, Salvador Garcia [Lorente?]. Reproduïm la seua nota en l'"Apèndix documental III".

93. Vegeu CV, DV i EP (04/02/1918).

94. DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA, *Memoria*, 1918, p. 61.

95. Per causa de la vaga general, Gadea i Bernabeu, dirigents socialistes de Gandia, van estar uns dos mesos tancats a València. El 1918, les treballadores de la fàbrica Lombard (Almoines) es declaraven en vaga per les dolentes condicions laborals, aconseguint reduir la jornada (treballaven onze hores diàries) i doblar el jornal. Vegeu Alonso (1998).

96. Vegeu LP (27/01/1918) i DV (02/02/1918). L'anunci era de Vicente Morató, electricista d'Oliva, que venia una bomba d'extracció amb divuit metres de canonada i capacitat de 250 l/minut a 22 m., marca Lens, tipus Sunzes. La tecnologia avançada estava present ja a l'agricultura del regadiu d'Oliva.

diners. La jove oferia la llet perquè, potser, li'n sobrava o perquè, tal vegada, el seu fillet havia mort. Pura subsistència en definitiva.⁹⁷

A banda de la greu crisi social i econòmica, hi havia també unes reivindicacions territorials que qüestionaven el centralisme descompassat de l'Estat espanyol. Al País Valencià, les elits intel·lectuals començaven a moure's proposant una descentralització que, fins i tot, arribava a una autonomia municipal i regional inspirada en la capdavantera Mancomunitat Catalana.⁹⁸ Així, la Diputació de València li prestava atenció especial al tema, incitant a sol·licitar les corresponents reformes legislatives al poder central.⁹⁹ En aquesta línia, l'Institut Mèdic Valencià va organitzar una Asambleu Médica Regional Valenciana, que es va celebrar al mes de març a la capital i a la qual es van adherir molts metges de totes les comarques de l'antic Regne (veg. foto 35). La premsa publicava els llargs llistats d'adhesions, en un dels quals figurava Segundo Boscà, d'Oliva.¹⁰⁰ Pel vessant més cultural, també hi havia iniciatives i actes, com la conferència sobre "Literatura catalana" organitzada a l'Acadèmia Valencianista del Centre Escolar i Mercantil. El ponent, Luis Forés, va parlar sobre els orígens de la llengua, els trobadors i alguns clàssics com Muntaner, Desclot i Lluill. El seu discurs va ser molt aplaudit.¹⁰¹

97. Pot ser que la xica poguera alimentar una altra criatura a banda de la seua, però en aquell moment la mortalitat infantil i neonatal era molt alta. Sense anar més lluny, a Oliva, el dia 17 de gener, faltava un xiquet de sis dies i, el dia 18, un altre d'un dia, per mencionar senzillament unes dates que coincideixen perfectament amb la llet "de vint dies" que anunciava la xica.

98. La Mancomunitat Catalana va funcionar des de 1914 a 1925. El 1918 estava presidida per Josep Puig i Cadafalch, que va substituir Enric Prat de la Riba (1914-1917). Els dos polítics pertanyien a la Lliga Regionalista, partit conservador i monàrquic, impulsor d'un catalanisme creixent que va fer de la Mancomunitat Catalana un òrgan polític i modernitzador, lluny del paper de descentralització administrativa a què inicialment s'havia acollit.

99. En la *Memoria* de la Diputació de València dels anys 1918 i 1919, apareix una secció dedicada a l'"Autonomía Administrativa". La del 1919 inclou una sèrie d'estudis i treballs. Un dels textos ve a ser una mena de bases o embrió d'un autèntic Estatut d'Autonomia. Vegeu DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA, *Memoria*, 1918, pp. 143-149; *Memoria*, 1919, pp. 171-183.

100. Vegeu CV (06/03/1918), LP (09/03/1918), DV (10/03/1918), EP (11/03/1918) i CV (18/03/1918).

101. Vegeu LP (23/04/1918).

No sabem si aquella primavera cultural deixava alguna empremta a Oliva, però la meteorològica sí que ho feia. Pel març i l'abril, les pluges visitaven la Safor i deixaven al voltant de cinquanta litres acumulats.¹⁰² Si el caràcter de la pluja va ser moderat, no va ser així el comportament d'alguns olivers. A principis d'abril, un fet terrible va commoure la població i el país sencer. A la caseta del guardaagulles del tren Carcaixent-Dénia, km. 50 del terme d'Oliva, es produí la mort violenta del matrimoni que custodiava la via fèrria. L'autor del doble assassinat, acusat de crim passional, va ser detingut i tota la premsa informava del fet luctuós.¹⁰³ Però la desgràcia arribava acompanyada i associada al camí de ferro: uns quants dies després, un vellet era atropellat pel tren, que va causar la mort de l'home i de l'ase que muntava.¹⁰⁴ Per a rematar els successos violents, a mitjan mes una discussió que enfrontava, per antics ressentiments, dues famílies, va acabar en "bronca fenomenal", segons titulava *La Correspondencia de Valencia*. Els fets van començar en un bar del carrer de Sant Pere i van acabar, a colp de puny, entre el Moreno i tres fills que lluitaven contra Trena i el seu fill Lluna. L'aldarull al carrer va ser tan extrem que va requerir la intervenció de la Guàrdia Civil, amb la qual cosa es va aconseguir finalment que el saldo es quedara en algunes ferides i contusions.¹⁰⁵ Aquell clima de violència, potser, va fer extremar el control de la força pública que, a final de mes, confiscava diverses armes sense llicència.¹⁰⁶

Pel mes de maig, l'ambient semblava més calmat, encara que els problemes agrícoles i d'escassetesa de productes bàsics persistien. Per a pal·liar la manca de forment, el governador de Barcelona anunciava que d'aquell port eixien cap a València quaranta mil quilos de farina.

102. Del 8 al 10 de març, es registren les quantitats següents de pluja: 33 litres a Benissa, 32 a Oliva i 29 a Gandia, entre altres poblacions. Vegeu LP (13/03/1918). Del 7 al 8 d'abril, les quantitats recollides foren de 16,1 a Oliva, 17,5 a Gandia i 20 a Pego. Vegeu DV (11/04/1918).

103. Vegeu CV, DA, DV, EP i LP (10/04/1918).

104. La víctima va ser Carlos Mollà Fuster, de setanta anys, i l'accident ferroviari es va produir al km. 46, prop de la població. Vegeu CV i EP (11/04/1918) i DV (12/04/1918).

105. El Moreno era Antonio Llopis Escrivà i els seus fills, Fermín, Vicente i Salvador Llopis Sendra. Trena era Vicente Gomar Mateu i el seu fill, de malnom Lluna, Vicente Gomar Malonda. Vegeu CV (11/04/1918).

106. Vegeu CV (30/04/1918) i EP (01/05/1918).

El nom del vapor no podia ser més emblemàtic: *Ausiàs March*. Per la seua banda, el flamant diputat Federico Loygorri parlava en el Congrés sobre el transport d'hortalisses des de les estacions d'Oliva, Gandia i Tavernes a Carcaixent, reclamava l'augment dels serveis i anunciava una interpel·lació sobre la construcció del ferrocarril Gandia-Alcoi.¹⁰⁷ Al mes següent, Loygorri insistirà davant Cambó a millorar l'eixida de les hortalisses d'Oliva i de la Safor, a la qual cosa el ministre respondrà favorablement (veg. foto 36).¹⁰⁸ La pèrdua continuada de collites feia també aixecar el sector de la taronja valenciana, adherint-se a la protesta diferents localitats de la Safor, entre les quals hi era Oliva.¹⁰⁹ Una pluja moderada va acomiadar maig amb mitja saó.¹¹⁰

3.2. Les taconades llunyanes del Soldat de Nàpols

Per la primavera de 1918, va començar la primera onada de la grip, però les notícies alarmants venien de Madrid, on l'afectació fou més intensa. Allí van batejar l'epidèmia amb el nom de Soldat de Nàpols, tonada que es repetia en *La canción del olvido*, sarsuela del mestre Ser-rano de moda en aquell moment.¹¹¹ *El Tío Cuc*, setmanari satíric d'Alacant, en feia burla: “¿Coneixen vostens al soldat? Pues este individuo fill de pares desconeguts (En España no el coneixen ni els meches) es un mal de cap.”¹¹² A la premsa valenciana, la primera notícia la va donar el diari *Las Provincias* el 23 de maig, en recollir una nota de l'alcaldia de Madrid.¹¹³ Al País Valencià hi havia casos, però no molt abundants ni massa greus. La *Revista de Gandia* reflectia bastant normalitat a la comarca. Pel mes de juny, a banda de comunions i novenaris, el corres-ponsal d'Oliva comenta l'abundància de la collita de garrofa, la pro-

107. Vegeu CV i LP (14/05/1918).

108. En aquell moment, Francesc Cambó, de la catalana Lliga Regionalista, era ministre de Foment en el gabinet presidit per Antoni Maura. Vegeu CV (26/06/1918) i DV i LP (27/06/1918).

109. Vegeu CV (13/05/1918).

110. L'informe pluviomètric dels dies 26 i 27 parla de 33,4 litres a Oliva i de 36,4 a l'Orxa. Vegeu DV i LP (31/05/1918).

111. Vegeu Martínez (1999, 88).

112. El fragment pertany a *El Tío Cuc* (08/06/1918) i forma part d'un text que inclou Bernabeu (1991, 104-105).

113. Vegeu Martínez (1999, 85)

bable mitja anyada d'olives i les optimistes previsions del blat que es començava a segar.¹¹⁴ Pel que fa a la política, hi perdurava una certa rebolica postelectoral, atès que uns esperaven la nul·litat i altres la confirmació dels resultats. Mentrestant, el “simpático y pundonoroso” alcalde José R. Garcia Ferrando anava a casar-se amb la, per suposat, “bella y simpática” senyoreta Isabel Fuster Garcia.¹¹⁵ El setmanari, d'acord amb la seua línia conservadora i catòlica, continua comentant distints ecos socials: a la seua finca de l'Elca, arribaven Domingo Mascarós, major-dom de setmana reial, junt amb sa mare, Jesusa Abargues; també es deixava caure per Oliva el diputat Federico Loygorri i Vives; de València venia, per a quedar-se definitivament, Pepita Coloma Cardona, viuda de Ferrando i el seu fill Álvaro, afectat de la “malaltia de moda”, és a dir la grip.¹¹⁶ Era, però, una anècdota mentre la vida social de “la crème de la crème” olivera seguia el seu curs normal. El rector de Sant Roc, Trinitario Vidal Faraig, es va tòrcer el turmell quan eixia el Santíssim Sagrament a la processó del Corpus, impedint-li continuar al seguici.¹¹⁷ Els estudiants Bernardino León Fuster, Fernando Peris Morell i Diego Mestre obtenien magnífiques qualificacions als exàmens.¹¹⁸ També, les masses de jornalers anònimes continuaven acatxant el llom, de sol a sol, i seguien la seua tasca feixugament quotidiana. Això, però, no era notícia en les revistes pietoses ni en els diaris més populars. El mes de juny es tancava amb una novetat inquietant que arribava de les terres llunyanes de Rússia: el possible assassinat del tsar Nicolau II.¹¹⁹

A l'estiu, s'instal·lava la calma sanitària i la grip, vista des de terres valencianes, semblava una cosa llunyana i passada. La *Revista de Gandia* continuava donant notícia d'actes religiosos i narrant la desfilada de les elits socials oliveres. Mentre la tercera orde de Sant Francesc anunciava els exercicis mensuals, les famílies benestants iniciaven l'estiueig ocupant les seues cases de camp: a la finca del Reg Nou arribava Juan Sancho Ibiza amb la seua família; i a les respectives propietats, l'exdiputat Martí de Vesés i el secretari del jutjat municipal, Vicente Llorca.

114. Vegeu RG (06/06/1918) i RG (13/06/1918).

115. Vegeu RG (13/06/1918).

116. Vegeu RG (20/06/1918).

117. Vegeu RG (06/06/1918).

118. Vegeu RG (13/06/1918) i RG (20/06/1918).

119. Vegeu DV (27/06/1918). En realitat, l'assassinat del tsar i la seua família va ser el 17 de juliol següent.

L'alcalde José R. Garcia Ferrando i la seua esposa feien uns dies que havien tornat de viatge de noces.¹²⁰ Hi havia gent que no era rica de naixença, però volia acumular fortuna per la via ràpida, habitualment il·legal. En aquells dies de juliol, es celebrava un juí per la mort de Garau, un contrabandista mallorquí assassinat a punyalades per diferències al si de la banda. El contraban era de tabac i sembla que la ruta clandestina anava de Mallorca a la costa de València amb desembarcaments a Sagunt, Oliva, Dénia i Xàbia. Els carrabiners de Xàbia van intervindre la mercaderia. Entre els implicats, hi havia cognoms com Darder, Planells i March. Un advocat demanà interrogar en valencià un testimoni, cosa que va autoritzar el jutge. Els metges Juan Peset i Jesús Bartrina declaraven com a experts de l'autòpsia.¹²¹ Pel juliol, la notícia de la platja d'Oliva no era el contraban, sinó els nombrosos banyistes que hi acudien des del dia de Sant Cristòfol.¹²² Poc després, el 16, es celebrava la Mare de Déu del Carme, predicant José Sanchis, rector de Guadalest. La desfilada social seguia. Arribava al seu xalet el capità d'artilleria, Antonio Galbis, amb l'esposa María Loygorri Vives i família. Ingressava a l'escola d'enginyers de camins, canals i ports J. Pompilio Alcaraz Pavia, fill de Juan Alcaraz Vallcanera, mestre nacional, etc.¹²³ El juliol dia adeu amb pluges que deixaven 40 litres a Oliva, 94 a Sueca i 97 a Xàbia.¹²⁴ Per l'agost, el preu del blat arribava a xifres altes i la collita de l'arròs es presentava abundant. A l'asil d'ancians, es celebrava la festa de la patrona Santa Marta, amb missa cantada pel capellà Fernando Molió. Una excursió al Molinell, amb la clàssica paella, era protagonitzada per un grup de joves senyoretetes: Maria March Cañamás i la seua cosina Anita, Ramona i Josefina Miralles Sancho i Pepita Morera Boix. Acompanyades de les respectables mares, foren obsequiades per una representació del "sexo feo" de la nostra societat i la de Pego.¹²⁵ El corresponsal d'Oliva, acostumat a la delicadesa dels ambients que reflectia en les seues cròniques rosa, tenia la pell molt fina per a suportar el llenguatge rústic i els crits del poble baix que escoltaria pel carrer, a

120. Vegeu RG (11/07/1918).

121. Vegeu CV (12/07/1918) i DV i LP (13/02/1918).

122. El dia de Sant Cristòfol era el 10 de juliol. Vegeu RG (18/07/1918).

123. Vegeu RG (24/07/1918).

124. Vegeu DV (01/08/1918).

125. Vegeu RG (08/08/1918).

les tavernes o al trinquet. Així, en un article anterior, blasrava contra la “asquerosa peste de la blasfèmia”, i feia una crida per tal que les autoritats feren alguna cosa i continuaren la campanya mampresa la quaresma passada.¹²⁶ Tanmateix, era aquest poble poc o gens instruït, pobre o de mitja capa, malparlat o respectuós, religiós o anticlerical el qui mantenia el tresor de la llengua que va escoltar mossén Antoni Maria Alcover i Sureda al seu pas per Oliva i que ara lloava en un discurs a València.¹²⁷ Eren moments de reviscolament del valencià-català que es movia en un ambient on el domini del castellà-espanyol era aclaparador en tots els àmbits culturals. És precisament aquell 1918 quan Pompeu Fabra va publicar la *Gramàtica Catalana*, que l'ICE va fer seua, i Bernat Ortín la *Gramàtica Valenciana*, seguint la línia fabriana.¹²⁸ També a València, l'alcalde Faustí Valentín i Torrejón, del partit Unió Republicana Autonomista, era favorable a l'ensenyament del valencià i va engegar iniciatives al respecte.¹²⁹

Per l'agost, si fem cas al cronista d'Oliva, el poble està en contínues festes, totes amb advocació religiosa, és clar. Unes són les dels carrers de Marqués de González, Sant Doménec i Sant Antoni, altres les del carrer de Santa Ana amb cavalcada, música i danses. Les misses i els

126. Vegeu RG (01/08/1918).

127. Antoni Maria Alcover i Sureda va fer un discurs de lloança a la llengua valenciana a la seu de Lo Rat Penat, on va nomenar Oliva entre els nombrosos pobles que havia trepitjat per a escoltar la parla i prendre notes per al seu diccionari. El diari *Las Provincias* oferia als seus lectors el discurs complet. Vegeu LP (08/08/1918). Mossén Alcover, dit l'*Apòstol de la Llengua*, va recórrer tots els territoris de parla catalana abans de culminar el monumental *Diccionari català-valencià-balear*, conegut com el *Diccionari Alcover-Moll* pel seu principal col·laborador, el gramàtic Francesc de Borja Moll i Casanovas. Tots dos eren balears.

128. Fabra havia redactat les normes el 1913 i publicat el seu diccionari ortogràfic el 1917. L'obra fabriana tindrà gran repercussió als ambients valencianistes i va influir en personalitats com Almela i Vives, A. Pizcueta, Sánchez Gozalbo o Carles Salvador. Vegeu V. Pitarch (2018) i EMV (09/03/2018).

129. El 9 d'agost de 1918, la corporació municipal va aprovar un decret, segons el qual “en todas las escuelas y centros de enseñanza no técnicos de facultades, artes y oficios, se enseñase a leer y escribir el valenciano [...]”. Aquella proposta, però, ocasionà una forta controvèrsia en el mateix partit Unió Republicana Autonomista, de forma que alguns correigionaris, amb el diari *El Pueblo* al capdavant, van desautoritzar l'alcalde, en contra de l'opinió d'altres membres que sí que eren favorables. El conflicte va provocar l'amenaça de dimissió de l'alcalde, que finalment no es va materialitzar. Vegeu Martínez (1999, 57-58) i Mesa (2018).

sermons van tocar-se. Al raval, prediquen el coadjutor Andrés Bolufer celebrant Sant Antoni de Pàdua i Trinitario Vidal commemorant Santa Anna. A la vila, pren la paraula el plebà Salvador Campos festejant els sants Abdó i Senent. Els Sants de la Pedra havien protegit el camp i la collita de pebreres portava bones perspectives, però la fruita en general escassejava, encara que començaven a collir-se les primeres figues.¹³⁰ Les tandes de reg es respectaven rigorosament, però, de tant en tant, algun espavilat o desesperat alçava trestelladors i obria boqueres fora de torn amb la corresponent denúncia si el pillaven.¹³¹ A Vilallonga, comencen a arribar en grans grups els obrers que havien anat a França. Venien, cansats i amb fam, contant la penúria dels països en guerra.¹³² Si als pobles veïns arribaven uns, se suposa que uns altres ho farien a Oliva, com ocorria a molts llocs del País Valencià. L'eixida a l'estranger era una de les escapatòries que els treballadors tenien quan havien de buscar-se la vida per manca de faena. El pitjor, però, estava encara per vindre i no anava a tardar molt. L'estiu anava acabant i les famílies benestants d'Oliva tornaven de les seues cases de la platja o de les finques de l'Elca, el Marxucal o els Sequers. El diputat Federico Loygorri anava i venia de Gandia, on conversava amb els seus companys de partit, principalment amb el senador marquès González de Quirós. Es preparaven novament eleccions municipals i el corresponsal d'Oliva, en una proclama que encara hui molts subscriuríem, feia vots perquè cada partit triara les persones més aptes i honestes.¹³³ Hi havia poca ametla i anava barata. Al contrari, la collita de garrofa era abundant i mantenia bons preus, mentre el pebre “morrongo” tenia poca acceptació.¹³⁴

3.3. L'atac violent de *La Cucaracha*

Cap a finals d'agost, la salut semblava encara normal al País Valencià, si per normalitat entenem les habituals diarrees estivals, els brots de tifus ací i allà o la desfilada intermitent d'albats per infeccions i di-

130. Vegeu RG (08/08/1918) i RG (14/08/1918).

131. A mitjan agost, la “benemérita” d'Oliva denunciava diversos agricultors per furta aigua. Vegeu CV i LP (19/08/1918).

132. Vegeu RG (08/08/1918).

133. Vegeu RG (05/09/1918).

134. L'ametla es pagava a 4 pessetes el doble decalitre; i la garrofa, a 10 quinzets l'arrova. Vegeu RG (12/09/1918).

ferents xacres aparellades a la deficient salubritat o a la misèria. Però, en començar el mes de setembre, aquell Soldat de Nàpols, que havia sembrat la por a la primavera madrilenya, va perdre la seua elegància distant esdevenint una *Cucaracha* pròxima, una panerola repugnant i temible.¹³⁵ Al principi, els governants li treien importància, però ben prompte l'epidèmia entrà a tot i a totes. Les autoritats sanitàries estaven desbordades i desorientades. Es dictaven mesures higienistes preventives, s'evitaven aglomeracions, es suspenien espectacles, es retardava el començament del curs als centres docents, es fumigaven cases i trens, etc. Per altra banda, s'instava als metges bacteriòlegs a investigar amb rapidesa per a trobar solucions. Mentrestant, el seguici de malalts i difunts augmentava vertiginosament. Per a més alarma social, *La Cucaracha*, a diferència d'altres epidèmies gripals, afectava especialment homes i dones entre vint i quaranta anys, la gent jove i forta que, per complexos raons immunitàries encara discutides, presentava complicacions greus i, sovint, mortals. Encara que les classes desfavorides eren més vulnerables, ningú no estava segur de lliurar-se'n. El mateix rei Alfons XIII va emmalaltir i una filla d'Antoni Maura moria per grip, per citar exemples ben notoris. A València ciutat, els sis diaris de diferents ideologies, informaven i pressionaven autoritats i metges. *El Mercantil Valenciano* va obrir una secció titulada “La cuestión sanitaria”.

Què passava a la Safor? El 12 de setembre, la *Revista de Gandia*, a banda de les habituals cròniques sobre collites i festivitats, comenta que la “imprescindible” *Cucaracha* va en augment i molts jornalers tornen malalts de la Ribera. A Oliva, la mort de la senyora Irene Pi Belamí, viuda de Jenaro Orellana, el dia 13, semblava marcar també l'inici d'una tragèdia que no anava a fer distinció de classes socials.¹³⁶ A

135. Encara que *La Cucaracha* va ser el nom més popular a les terres valencianes, l'epidèmia va ser batejada de formes molt distintes segons el lloc. A Madrid, *Soldado de Nápoles*; a Alacant, *La razón social de la Compañía Ferroviaria del Mediodía*; a Barcelona, el Tibidabo o la Anilina; a Sevilla, *El tanque de la asaura*; a Sant Sebastià, *El treinta y cuarenta*; a Bilbao, *La naviera de Artigorriagorritilpendilendi*; i al Ministeri d'Estat, *La incautación*. Tot açò ho contava Santiago Navarro en una columna satírica que titulava “En broma. Vocabulario epidémico”. Navarro, però, no esgotaria tot el llistat de malnoms que va rebre l'epidèmia, com ara el Malson, com també es conegué a Catalunya. Vegeu CV (05/11/1918) i Pinilla (2009).

136. Irene Pi tenia setanta anys i portava malalta com a mínim des de principis de mes. La *Revista de Gandia* (05/09/1918) informava que el procés era “d'alguna gra-

la segona meitat de setembre, l'inspector provincial de sanitat, Dr. Juan Torres Babí, convalescent de la grip, visitava diverses poblacions properes i informava que, mentre a Tavernes l'epidèmia semblava minvar, a Oliva la situació era alarmant, amb molts malalts, dolentes condicions higièniques i escassetat d'aigua, especialment als barris pobres.¹³⁷ La *Revista de Gandia* del dia 17 corrobora l'informe de l'inspector i comenta que la població estava espantada i que un sol metge assistia cent dèssset pacients. Aquell mes havia començat malament i acabava pitjor. El dia 30, una xica del poble moria atropellada pel tren. *Las Provincias* parla d'acte voluntari. Tenia vint-i-sis anys. Tingué alguna cosa a veure la grip? No ho podem afirmar, però els malalts de vegades es desesperaven de pur pànic o sofrien afectació neurològica pel mateix virus. Sense anar més lluny, la premsa informava que un veí del Grau de Gandia, en notificar-li el metge que patia el mal, es va tirar a una bassa morint ofegat; també, el secretari de l'Ajuntament de Favara, jove de vint-i-vuit anys i angoixat per la malaltia, va morir en precipitant-se des del pis on vivia.¹³⁸

L'epidèmia va posar a prova la qualitat de les persones, com sol ocórrer en les situacions extremes. Uns fugien vergonyosament i altres lluitaven contra la passa fins a la mateixa mort. Entre els diversos metges valencians que es va endur l'epidèmia figuren José Torres Mengual, metge de Benissa; Rodolfo Pastor Garcia, de Pego; José Andrés Monreal, d'Algemesí; i José Sanz Artigues, d'Algar. Aquest darrer va morir als vint-i-vuit anys, després de substituir els dos metges que acabaven de faltar. A València ciutat, el Dr. Mariano Serrano Sáez moria també víctima de la grip, quan exercia la seua tasca a la Posta Sanitària de Russafa. L'ajuntament li va dedicar un carrer, al temps que reprovava i cessava aquells facultatius que no van acudir quan van ser requerits. A tot Espanya, uns dos-cents metges es van deixar la vida atenent els

---

vetat", però a la nota parroquial de defunció no figura el diagnòstic, per tant no queda clar si va morir o no de grip. Tant la *Revista de Gandia* com el setmanari *Fontilles* lamenten la notícia luctuosa. Aquest darrer explica el llarg període de Jenaro Orellana com a membre de la Junta de Govern de la Leprosèria, al temps que remarca el gran amor del matrimoni a la institució. Vegeu RG (19/09/1918) i *Fontilles* (08/10/1918).

137. Segons *El Mercantil Valenciano* (25/09/1918), eixe mateix dia l'inspector, procedent de Sueca i Sollana, visitava Tavernes i Oliva.

138. Vegeu EMV (19/10/1918).

malalts.¹³⁹ A la nostra comarca, no van faltar els bons exemples. Així, el doctor Víctor Fenollosa, engripat i amb febre, no va parar d'assistir pacients a Piles i Miramar; fins i tot, va ensenyar al capellà de la darrera població a administrar injeccions (Soler, 2009). A la població general hi havia de tot. Qui podia es refugiava a cases de camp intentant aïllar-se del mal. Altres prestaven la seua ajuda i conhort als familiars o veïns malalts.

En aquella tardor fatídica, la situació d'Oliva esdevingué crítica. Dels tres metges titulars (Enrique Garcia, Andrés Cardona i Segundo Boscà), dos van emmalaltir de grip al principi del brot epidèmic, cosa que va motivar l'enviament urgent de Jorge Perrón per part de la Inspecció Provincial de Sanitat.¹⁴⁰ Potser fou en eixe moment quan Alejandro Cardona, un jove metge dentista acabat de llicenciar i germà d'Andrés, es degué presentar també voluntari atenent la demanda de les autoritats i posant-se a treballar a ple rendiment.¹⁴¹ En aquells dies dramàtics, els professionals que quedaven en peu devien estalviar els minuts per a poder-los dedicar als pacients greus (Perrón, 1919). Eren tants els malalts que, segons la memòria popular, les famílies deixaven una cadira a la porta de la casa on n'hi havia per atendre. Els metges, però, es veurien impotents davant l'agressivitat de la pesta que matava sense pietat. Diu que, alguns dies, els cadàvers eren dipositats a la porta del cementeri per a soterrar-los l'endemà, per manca de temps o per si, com havia passat en ocasions, algú despertava per no estar realment mort. La suma de baixes anava creixent. Darrere de cada víctima, hi havia un drama personal i familiar. Així, a mitjan mes, Francisco Tomàs Cañamàs tornava malalt de la Ribera. Era un llaurador jove del carrer de Bram que havia anat amb una colla de segadors d'Oliva a fer

139. La xifra la donava la revista científica *La Medicina Valenciana*, 1918, 18 (213), pp. 489-494. Un article titulat "Los héroes de la epidemia" fa una crònica a la memòria del jove metge de Xàtiva, José Sanz Artigues, mort a Algar. Després, publica un llistat de metges víctimes de la passa. Vegeu també Cardona (1973), Martínez (1999) i Bernabeu-Mestre (2005).

140. La premsa es fa ressò de la situació crítica, per la duresa de l'epidèmia i les baixes de l'equip mèdic, cosa que el mateix J. Perrón confirma. Vegeu CV i LP (22/09/1918), EP (23/09/1918) i J. Perrón (1919).

141. En el llibre de prescripcions de Camilo Tormo, la primera recepta d'Alejandro Cardona apareix el 15 de setembre i la de Perrón el 25, però és possible que en els dos casos els metges començaren a actuar uns quants dies abans.

la campanya de l'arròs. Com altres anys, portava l'haca negra que tots li demanaven per a batre. Era un animal trotador que feia honor al seu nom, la Batedora, per la seua eficàcia trepitjant les garbes. El dia 22, Francisco moria de broncopneumònia gripal i deixava viuda Maria Borràs Tercero i òrfena de pare una xiqueta de catorze mesos. Poc després, el 28 de setembre, faltava també de grip una dona de trenta-vuit anys, Maria Salabert Espasa, ama de casa amb domicili a la carretera de Gabriel Ciscar. L'espòs, José Morell Fuster, havia fet diners aquells anys de la Guerra Gran. Els Salabert i els Morell, famílies benestants de la vila, es van reunir per a donar conhort al viudo i empara als tres xiquets que s'havien quedat sense mare. D'aquell dol, van deixar constància fotogràfica (veg. foto 37).¹⁴² El dia anterior a la mort de Maria, *El Mercantil Valenciano* afirmava, en la secció "La cuestión sanitaria", que la malaltia a Oliva "es presentava amb caràcter alarmant pel gran nombre de malalts, manca de condicions higièniques de la població i escassetat d'aigua, especialment als barris pobres".¹⁴³ Cap a finals de setembre, *La Correspondencia de Valencia* i *Las Provincias* parlen de normalitat en l'atenció mèdica després de la visita de l'inspector provincial. En aquell moment, hi havia cinc metges treballant a la població.¹⁴⁴ No ens ha d'estranyar aquestes incorporacions, que reafirmen la gravetat epidèmica i els problemes assistencials a la ciutat saforenca. De fet, a diverses localitats es demanaven facultatius per a reforçar o per cobrir llocs vacants per malaltia, mort o fugida del titular. Fins i tot, es van reclutar estudiants de Medicina dels darrers cursos, com José López, que ajudava el metge de Piles (Soler, 2009). A les grans ciutats, les coses tampoc no marxaven bé. A Barcelona, Lluís Companys clamava contra l'empresa funerària pel mal servei i la manca de taüts.¹⁴⁵ A València, alguns diaris reclamaven una "dictadura sanitària", que Alacant ja havia engegat en tombar un barri sencer per males condicions higièniques.¹⁴⁶ Hi sorgien crítiques obertes a les autoritats mèdiques i sanitàries, que en els millors dels casos tenien caràcter satíric (veg. foto 38). Davant la

142. Hem reconstruït aquestes dues defuncions gràcies als testimonis aportats, respectivament, per Vicent Roig Tomàs i Joan Ramon Morell Gregori.

143. La traducció és nostra. Vegeu EMV (27/09/1918).

144. Vegeu CV (26/09/1918) i LP (27/09/1918)

145. Vegeu Xavier Granero (1981).

146. Vegeu Bernabeu (1991) i Martínez (1999).

fallida terapèutica, hi sovintejaven els remeis “màgics” que pretenien curar la malaltia i que anaven des dels fàrmacs meravellosos al simple conyac (veg. fotos 39, 40 i 41). Algunes medicines arribaven a preus astronòmics, aixecant-se les corresponents protestes. Qualsevol proposta era bona per als negocis dels espavilats. Així, a València es va arribar a sancionar amb una multa de 500 pessetes el fabricant de Pulmonal Grimalt, conegut com *la medicina d'Acabacases*, un medicament que no sols no curava la grip sinó que havia demostrat ser perillós per a la salut (veg. foto 42).¹⁴⁷ També la Safor estava cul per amunt. Segons informa *El Mercantil Valenciano* del dia 1 d'octubre, Bellreguard tenia dos-cents malalts inclòs el metge.¹⁴⁸ La setmana següent, en un tren procedent de Barcelona que portava treballadors de França, arribaven a València, amb grip i quaranta graus de febre, els tres germans Puig de la Font d'en Carròs.¹⁴⁹ Una malalta de Ròtova informava el metge que a França, d'on venia, l'epidèmia causava estralls.¹⁵⁰ Dies després, l'alcalde del poble demanava clausurar el cementeri per estar massa prop de les cases.¹⁵¹ Altres alcaldes, demanaven desesperats sèrum equí que alguns metges proposaven per a frenar la malaltia (veg. fotos 43 i 44).¹⁵² A mitjan mes, moria de grip el rector de Rafelcofer, Salvador Ferrer Albiñana. Eren moments terribles en què la gent assistia atemorida al soterrament continu d'homes i dones que sols uns dies abans estaven plens de vida. Jorge Perrón (1919) relata el cas d'una xica jove i bella que de matí a penes presentava símptomes, a la vesprada tenia pneu-

147. El sancionat va ser Vicente Cutanda Garcés. Sembla que Acabacases era el malnom amb què es coneixia els Cutanda, que regentaven o havien regentat una taverna al carrer de Guillen de Castro. Vegeu LP (19/12/1914), CV (22/10/1918) i Martínez (1999, 84-142). Curiosament, el nom Acabacases va persistir, de forma que alguns testimonis asseguren que, pels anys seixanta del segle XX, en certs bars d'Oliva s'anomenava així el licor Fernet.

148. Vegeu EMV (01/10/1918).

149. Vegeu EMV (09/10/1918).

150. Vegeu EMV (08/10/1918).

151. Vegeu EMV (28/10/1918).

152. Per tal d'evitar l'excessiu consum del sèrum antidiftèric, que altres proposaven, el Ministeri de la Governació va disposar que els laboratoris oficials prepararen sèrum equí, cosa que el laboratori provincial de València va fer ràpidament. Molts pobles valencians el van sol·licitar i les seues peticions foren ateses. Vegeu DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA, *Anuario*, 1918 (Arxiu General Fotogràfic de la Diputació de València, A-3.1.12-vol 16-1918, pp. 104-113).

mònia doble amb signes de mal pronòstic i a la nit moria sense remei. Certs casos no sols colpejaven la sensibilitat dels metges, acostumats a la crueltat de la mort, també la dels escriptors. Josep Pla (1977), rememorant aquella tardor tràgica, dirà:

Del carrer, se sentien els plors. Plors a la casa i l'escala del pis. Impressionant espectacle, que contrasta amb l'aire mudat de la gent — un aire que en sentir els plors s'encongeix automàticament, es torna pansit i enfonsat.¹⁵³

Fou en eixos dies quan a Oliva es va convocar tot el poble en processó rogativa (veg. foto 45). El corresponal de la *Revista de Gandia* fa una crònica detallada i emotiva. El diumenge, dia 13 d'octubre, es va traure la Mare de Déu del Rebollet i el Santíssim Crist de Sant Roc. Les dues imatges eren acompanyades per més de tres mil homes i un nombrós grup del “sexo devoto”. Tot el clero i la corporació municipal, amb l'alcalde al cap, assistiren.¹⁵⁴ Sembla que no hi hagué conflicte, com sí que es va produir a la capital, on l'autoritat civil recomanava evitar les concentracions de gent per pura prevenció i atenent les directrius sanitàries, cosa que enutjà la jerarquia catòlica. També Gandia havia tret en processó les imatges del beatet Hibernón, del Sant Duc i de la Mare de Déu dels Desemparats, amb multitud de fidels assistents i nodrida representació dels jesuïtes, escolapis i resta del clero. Ací, però, el cronista critica que en passar la comitiva pels casinos, aquests estaven plens de “desgraciados” que, indiferents, seguien amb les seues frívoles converses o prenent una insignificant tassa de Moka.¹⁵⁵ És clar que no tots pensaven igual. *El Pueblo*, fent honor al seu anticlericalisme i atesa la freqüència de rogatives a les esglésies de la capital, deia: “O los que cantan no estan bien de voz o el cielo se hace el sueco”. Com que la mortalitat augmentava d'un dia a l'altre, el diari es preguntava si no seria la mateixa concentració de fidels la que contribuïa a la difusió de la malaltia, i proposava, en conseqüència, el tancament de les esglésies (Martínez, 1999). L'absèn-

153. Josep Pla comença *El quadern gris* quan ell i el germà tornen a casa, per haver-se tancat la Universitat de Barcelona a causa de la grip. El fragment correspon al dia 18 d'octubre. Vegeu-lo complet en l'“Apèndix documental IV”.

154. Vegeu RG (17/10/1918). Pel seu interès, reproduïm el text complet de la crònica en l'“Apèndix documental V”.

155. Vegeu RG (17/10/1918).

cia d'arxiu municipal ens impedeix conèixer les mesures adoptades per l'Ajuntament d'Oliva davant la pesta, encara que suposem que intentaria seguir les directrius marcades per les autoritats provincials.

3.4. Després del malson

Fou cap a finals d'octubre quan l'epidèmia començà a minvar. En un article en *La Crònica Mèdica*, Jorge Perrón (1919) contarà la seua experiència a Oliva, on parla de cent setanta-vuit morts entre el 7 de setembre i el 28 d'octubre, davant els trenta-dos que, poc dalt o baix, es produïen habitualment pel mateix període (veg. foto 46). Del 21 al 23, un temporal de pluges netejava l'atmosfera de la Safor i regava la terra assedegada. Pel novembre, les nuvolades seguirien descarregant aigua abundant.¹⁵⁶ Meteorologia a banda, a Oliva, com a altres poblacions, el predomini informatiu sobre la passa era quasi absolut, però altres esdeveniments començaven novament a sorgir. Per trasllat de Fernando Sinés, apareix una plaça de notari en el concurs per a provisió de vacants.¹⁵⁷ La senyoreta Pepita Paredes prenia possessió com a mestra d'escola. La Guàrdia Civil havia practicat denúncies per ús il·legal d'armes, pastura abusiva i caça sense permís.¹⁵⁸ La premsa donava una aparença de normalitat que encara no existia. L'any que acabava havia estat un bon any per al camp, en considerar que les pluges havien caigut amb més ganes i no van aparèixer les temudes gelades, que sí que ho havien fet el 1915 i el 1917. Però l'adversitat de l'epidèmia va enfosquir els bons auguris climàtics de Gaietà Garcia que a, finals de desembre, confessava decebut: “Tanquem el 1918, un any molt trist”. La salut era més important que les collites.¹⁵⁹

Uns quants mesos després, la gent recuperava les seues ocupacions i lleures habituals. Als pobles, els treballs i les festes seguien el seu ritme ancestral (veg. fotos 47 i 48). Les ciutats reprenien la marxa frenètica i tornaven a obrir-se teatres i espectacles. Els comerciants aprofitaven el període postgripal per a llançar noves ofertes que ajudaren a allunyar

156. Del 21 al 23 d'octubre, a Oliva es registraven 103 l/m². El total acumulat entre octubre i novembre va ser de 452 l/m². Vegeu LP (27/10/1918) i LP (13/12/1918).

157. Vegeu LP (19/09/1918).

158. Vegeu CV (22/09/1918).

159. Vegeu G. Garcia (2006).

les penes (veg. foto 49). A l'àmbit sanitari, era bon moment per a fer balanços. El catedràtic de Patologia Mèdica, Fernando Rodríguez Fornos (1919), pronunciava, a l'Institut Mèdic Valencià, dues conferències sobre la passada grip, on assenyalava una alta incidència de la malaltia als partits costaners de la província de València, que es corresponen amb les comarques del Camp de Morvedre, l'Horta, la Ribera i la Safor, i atribuïa el fet al trajecte ferroviari que aniria semblant la llavor de la malaltia, amb més dificultat d'arribada a l'interior (veg. foto 50). Altres metges significats de València, que havien treballat incansablement als laboratoris, aportaven també la seua opinió. Tres prestigiosos bacteriòlegs, Pablo Colvée, Juan Peset i Adolfo Rincón de Arellano, havien preparat una vacuna que ells mateixos s'havien inoculat per a provar llur eficàcia. Els investigadors, ajudats per Jaume Ferran, a qui l'ajuntament havia fet vindre, van treballar de valent, aïllant microbis propis de les complicacions gripals, però sense poder arribar al virus que no coneixien. Alguns van intuir aquell agent fugisser que no podien evidenciar al laboratori, com explicava el naturalista Antimo Boscà, i van avalar la hipòtesi dels francesos Nicole i Lebailli sobre la possibilitat d'un virus ultramicroscopi. Boscà, germà del titular d'Oliva, raonava lúcidament: "Lo del virus [...] los científicos no debemos ser fanáticos; puede ser una fase de la Ciencia." (Martínez, 1999).

Potser a Oliva, també els metges, les autoritats i el poble sencer farien balanç de pèrdues per a tornar després a la rutina quotidiana. Coneixem la valoració mèdica de la mà del Dr. Perrón. Suposem que els farmacèutics farien el seu resum encara que sol fora mentalment. Podem imaginar Camilo Tormo, home meticulós com era, donant una ullada als seus llibres de prescripcions (veg. foto 51). Probablement, comprovaria que durant els mesos de setembre i octubre de 1918 el volum de medicaments despatxats va ascendir a 3.585, una xifra més de tres voltes superior a l'habitual, cosa que dona idea de la magnitud de l'epidèmia.¹⁶⁰

Pel gener de 1919, la corporació presidida pel nou alcalde, Enrique Pons Arnal, signava l'acta d'allistament dels mossos.¹⁶¹ Era un senyal

160. En el mateix període de l'any 1917, la farmàcia va despatxar 1.055 receptes i des de l'1 de gener al 29 de febrer de 1919, fora de l'atac epidèmic, van eixir 1.112 receptes. Dades extretes dels llibres de registre de la Farmàcia Tormo.

161. Aquest alcalde no figura tampoc en el llistat publicat en *Iniciación a la historia de Oliva* (1978), ni a la galeria fotogràfica de l'ajuntament. Si atenem als signants

de normalitat que la desaparició de la guerra i de la pesta certificaven. Pel desembre de 1919, a l'any de la mortífera *Cucaracha*, l'ajuntament reconeixia públicament l'heroica tasca del metge odontòleg, Alejandro Cardona, i “pels rellevants serveis prestats al veïnat” li dedicava una placa, que es va col·locar a la façana de la casa materna, situada al tram de carretera que encara porta el seu nom (veg. foto 52). La pregunta és inevitable. Si, com sembla, tots els metges d'Oliva van treballar de valent, per què l'ajuntament reconeixia sols a un dels cinc que van actuar durant l'episodi gripal? En realitat, desconexim si es va produir algun tipus d'agraïment als altres facultatius, cosa ben probable, però la manca de documentació ens priva de saber-ho cert. Sols coneixem, de forma indirecta, un altre cas de valoració positiva. El Dr. J. Perrón “ha conseguido el beneplácito y aplauso del pueblo y autoridades, logrando dejar un recuerdo imperecedero”, manifesta el comentarista de *La Crónica Médica*, quan la passa encara cuejava.¹⁶² Potser, la diferència es troba en què els tres metges titulars estaven acomplint la seua obligació, com també el mateix Jorge Perrón que, a pesar del seu oferiment previ, rebia ordres de la inspecció provincial. Per contra, Alejandro Cardona no tenia cap responsabilitat, tret de la que li dictava la seua consciència. Alejandro, recent acabada la seua llicenciatura, podia haver optat per allunyar-se del perill, però es va cabussar a la faena voluntàriament i generosa. És aquest fet diferencial el que, tal volta, va decidir a les autoritats d'Oliva distingir de forma especial el més jove dels cinc metges presents en aquella tardor infausta de l'any de *La Cucaracha*.

---

de l'acta, els altres regidors que formaven la nova corporació, resultat de les darreres eleccions de finals de 1918, eren: Salvador Garcia Lorente, Manuel Núñez Arnal, Francisco Bañó Savall, Justo Borràs Segarra, Teodoro Garcia Lorente, Juan Bautista Arnal Ibiza, Román Pastor Terrades, José R. Garcia Ferrando, Miguel Gregori Ribera, Antonio Collado Cots, Vicente Nadal Garcia i Bernardino Roig Soria. Vegeu *Ayuntamiento de Oliva, Acta de alistamiento* (12/01/1919) (Arxiu General Fotogràfic de la Diputació de València, B.1.8, caixa 1.629). Entre març i abril del mateix any, trobem també certificats dels tres metges titulars d'Oliva, a favor de distints mossos amb problemes de salut, que els podria lliurar del servei militar. Vegeu dos certificats amb imprés oficial de reconeixement signats per Segundo Boscà (02/03/1919) i Enrique Garcia (07/03/1919) i un certificat manuscrit signat per Andrés Cardona (15/04/1919) (Arxiu General Fotogràfic de la Diputació de València, B.1.8, caixa 1.629).

162. Vegeu *La Crónica Médica*, 30 (710), 25 d'octubre de 1918, p. 244. Hem inclòs el comentari complet en l'“Apèndix documental VI”.

4. LA GRIP EN LA MORTALITAT DE 1917 A 1920

Amb l'objectiu de conèixer la mortalitat generada per la grip de 1918 a Oliva, hem consultat els llibres de defunció dels arxius parroquials de Santa Maria i de Sant Roc, les dues parròquies que abastaven la totalitat de la població d'aquell moment. Les dades han estat introduïdes directament a una base Excel, prèviament dissenyada, que contenia com a camps principals: data de defunció, sexe, edat, causa de la mort i parròquia de pertinença. Hem recollit totes les defuncions registrades entre 1917 i 1920 inclusivament. Per al càlcul de les taxes, hem tingut en compte els cens poblacional d'Oliva de 1910 i 1920, xifrats respectivament en 9.619 i 8.995 habitants, i hem extrapolat la proporció corresponent als tres anys previs a 1920.¹⁶³

4.1. La mortalitat general

La xifra total de defuncions trobada en els quatre anys estudiats (1917 a 1920) és de 1.041, amb una distribució desigual per anys atés que el 1918 presenta una xifra màxima que, amb 375 decessos, suposa un excés de mortalitat de 153 sobre la mitjana dels altres tres anys no epidèmics, situada en 222 (veg. figura 1). Aquest excés de mortalitat s'explica per la irrupció de la grip a la tardor de 1918, any que presenta un increment respecte a l'anterior de vora el 84%, augment que es situa en nivells alts similars als trobats en algunes poblacions de les comarques valencianes del sud, com Dénia (83%), Monòver (83%) i Oriola (86%), però lluny d'altres llocs, com ara Alzira, on les diferències foren mínimes.¹⁶⁴ Crida també l'atenció que en 1920 trobem una xifra de 262

163. Conscients que és un artifici, hem considerat com a lineal la tendència a la baixa entre els dos censos. El Dr. Perrón (1919) assenyalava que Oliva és un poble important "de 15.000 ànimes". Ignorem l'estimació en la qual es basa, però cal considerar-la errònia atés que, com assenyalava Pons Fuster (1979), aquesta xifra no arribaria fins a 1939.

164. Càlculs extrets del treball de Salvador Palazón (1991) en què ofereix l'evolució de les defuncions des de 1914 a 1925 per a nou poblacions de la província d'Alacant, inclosa la capital. En aquesta relació, la que sofreix el menor increment de 1917 a 1918 és Alcoi, amb un 22%; i la del major, Crevillent, amb un 128%, mentre que la ciutat d'Alacant es situa en una zona intermèdia amb el 67%. Per a les dades d'Alzira, vegeu l'estudi de Guillem Lera Perales i Guillem Lera Calatayud (2017).

morts, la qual cosa suposa un increment notable que es situa bastant per damunt dels comptabilitzats el 1917 i 1919 (204 i 200, respectivament). Per sexes, la proporció d'homes es lleugerament superior (52%) a la de les dones (48%) amb una distribució irregular per anys (figura 2), de forma que el 1917 hi ha una proporció pràcticament similar entre els dos sexes, el 1918 moren més dones i els altres dos anys predominen els homes. En els quatre anys estudiats, hem trobat més defuncions a Sant Roc que a Santa Maria amb uns percentatges globals del 53,7% i del 46,3% respectivament, sense poder explicar la causa d'aquesta diferència atés que no disposem de les xifres de població adscrites a cada part, cosa que impedeix el càlcul de les taxes corresponents (veg. figura 3). Els censos de població de 1910 i 1920 ens permeten un càlcul de les taxes brutes de mortalitat (morts anuals per cada mil habitants); en ells observem que, deixant a banda el 1918, Oliva presenta una taxa propera al 22‰ el 1917 i 1919, bastant similar a la de València el 1917 i a la dels anys no epidèmics d'Alacant, que oscil·lava entre el 20 i el 25‰. El 1920, però, la taxa d'Oliva puja considerablement i se situa propera a la de València de l'any anterior (veg. taula I). En la distribució de les defuncions per edat (veg. taula II), observem una acumulació en els extrems de forma que prop del 40% corresponen a xiquets menors de deu anys, dels quals vora la meitat morien el primer any de vida. Els majors de setanta anys també acumulen un percentatge elevat (23%), mentre que les dècades intermèdies es mouen en proporcions del 5 al 9%.

De què es moria la gent d'Oliva en aquell principi de segle? Per tal d'estudiar els diagnòstics, els investigadors solen utilitzar l'anomenada classificació de Bertillon que contempla trenta-vuit grups. La dita proposta, amb ampli consens durant molts anys, permet comparacions entre els distints treballs, però presenta també defectes importants com l'excés de representativitat de certes patologies, com la TBC, o la poca d'altres, com les malalties digestives, i, en general, poca capacitat d'adaptació a l'espectre diagnòstic de cada lloc geogràfic amb les seues particularitats. Tot açò comporta molts diagnòstics que no tenen ubicació i van a parar al grup "altres malalties", habitualment excessiu. Tot aquest conjunt de qüestions i altres fan que, per una banda, es cerquen altres propostes classificatòries o modificacions sobre el patró de Bertillon.¹⁶⁵

165. Vegeu Bernabeu-Mestre *et al.* (2003).

Nosaltres hem decidit presentar els resultats de les causes de mort en dos formats. El primer respon a la classificació de Bertillon estàndard; i el segon, el mateix, però adaptat a la realitat dels diagnòstics dels metges d'Oliva. Aquesta doble classificació ens permet comparar l'espectre diagnòstic del nostre estudi amb altres, al temps que podem analitzar també les particularitats locals.¹⁶⁶

Les dades d'Oliva en la classificació estàndard de Bertillon (veg. taula III) ens mostren, en primer lloc, com la mortalitat per grip es dispara al 36% del total de defuncions de 1918, altera les xifres habituals (1-2%) dels altres tres anys i trastoca l'espectre diagnòstic, cosa que ocorre en la majoria d'estudis que s'han ocupat de la pandèmia. Si considerem l'any 1917 com a "normal" i fem un llistat dels deu diagnòstics més freqüents, observarem que bàsicament són els mateixos que es troben en l'estudi de Josep Bernabeu (1991) a Alacant en els tres anys previs al de la grip (veg. taula IV). Sols hi ha dues variacions, de forma que en la capital del sud valencià apareixen el "suïcidi" i la "bronquitis aguda" (5 i 4% respectivament), que a Oliva ocupen percentatges insignificants, tant el 1917 com els altres anys, atés que sols hem constatat un cas de suïcidi en el període estudiat i un altre de bronquitis aguda. Cal advertir, però, que en tractar-se d'arxius parroquials i no municipals, el primer diagnòstic pot estar infrarepresentat. També es possible que la diferència siga real, pel diferent comportament social d'una àrea urbana com Alacant i altra més rural com Oliva. Respecte a la bronquitis aguda, hem de tindre en compte que hi havia alguns diagnòstics de "bronquitis" sense especificar si es tractava d'aguda o crònica, la qual cosa ens va portar a ubicar-los en "altres malalties respiratòries", cosa que pot haver comportat també biaix de selecció en obviar casos de bronquitis agudes reals. Per contra, a Oliva figuren dos diagnòstics, "debilitat congènita" i "malalties desconegudes", que no estan entre els deu més freqüents d'Alacant. El primer, amb 11,3%, és el grup proporcionalment més potent, després de l'anomenat "altres malalties". Crida l'atenció que, excepte el 1918, aquest pes es manté els altres anys, en contraposició a l'estudi d'Alacant, en què sol ocupar un 3%. Respecte a les "malalties desconegudes", grup dels casos sense diagnòstic o de

166. Altres treballs han utilitzat també adaptacions de la classificació de Bertillon, com és el cas de Manuel Martínez (1999), que per a València usa una taula de quinze diagnòstics.

transcripció confusa que tanca el llistat dels deu amb un 2,5%, la diferència amb l'estudi d'Alacant no és tant acusada, atès que allí es troba en una proporció de l'1%. El major pes a Oliva d'aquest grup pot explicar-se, en part, pel menor rigor dels registres parroquials respecte als civils, en els quals es basa l'estudi d'Alacant.

Deixant a banda la irrupció de la grip, el pes relatiu de les distintes causes de mort es comporta de forma prou regular en els anys posteriors a 1917. El 1920, però, presenta algunes particularitats que ajuden a explicar el major nombre de defuncions. Hi trobem en aquest any un increment notable de les morts de causa cerebral i de meningitis. A més a més, hi apareixen vint casos de pigota com a causa de mort, etiologia inexistent els altres tres anys anteriors. Probablement, estem davant d'un brot important d'aquesta malaltia a Oliva que va suposar un 10% del total de morts el 1920, proporció clarament superior a la d'Alacant, que es mou entre 1-3% en el període 1915-1919.¹⁶⁷

La classificació de Bertillon adaptada a Oliva ens aporta interessants novetats (veg. taula V). Per una banda, apareix un conjunt important de patologia digestiva, principalment gastrointestinal, que comptabilitza 156 casos, 59 dels quals formaven el grup de "diarrea en < 2 anys" de la classificació estàndard, mentre que la resta engrandia l'apartat "altres malalties". Aquest conjunt digestiu suposa vora un 15% del total dels quatre anys estudiats i inclou els grups de diagnòstic que reflecteixen òbviament els emesos pels metges de capçalera.

Una altra novetat que emergeix dels fons d'armari denominat "altres malalties" és el tètanus que, amb cinquanta casos i proporcions decreixents, però considerables al llarg dels quatre anys (6,4 al 4,8%), suposa una causa de mort que mereix una atenció més detallada. El tètanus es una malaltia greu, causada per un bacteri anomenat *Clostridium tetani*, descobert el 1884 per Nicolaier, que acabava amb la vida de quasi tots els que tenien la mala sort d'adquirir-la. La porta d'entrada sol ser una ferida per on penetra el germen que, en forma d'espores, pot persistir molts anys en el terra. En el cas dels nounats, el microorganisme penetraria a través del cordó umbilical i ocasionaria la mort en els primers

167. A principis del segle xx, la pigota causava més de cinc mil defuncions anuals a Espanya. A partir de 1903, es declara la vacunació obligatòria i la malaltia va minvant fins a l'eradicació el 1954. De 1918 a 1920, hi ha un increment notable de la mortalitat. Vegeu Navarro *et al.* (2002).

dies de vida. Actualment, el tètanus és una malaltia rara i en els xiquets es considera pràcticament eradicada, però durant les primeres dècades dels segle XX encara constituïa una causa important de mortalitat, especialment infantil.¹⁶⁸

En el cas d'Oliva, dels cinquanta casos, quaranta-vuit eren xiquets de dies (dels dos restants, un tenia un any; i l'altre, quinze). La majoria dels diagnòstics entrarien, per tant, en el concepte de tètanus neonatal. Els diagnòstics emesos pels metges d'Oliva parlen en la majoria de casos de "tètanus", "tètanus infantil" i sols en quatre ocasions de "trismo" (veg. taula VI). D'aquests quaranta-vuit casos, crida l'atenció que la parròquia de Sant Roc n'acumula trenta-quatre, davant els catorze de Santa Maria, proporció molt major que la diferència de defuncions absolutes. La distribució cronològica no sembla tampoc oferir un patró clar (veg. figura 4). És difícil arribar a saber la causa d'aquesta desproporcionada presència del tètanus neonatal a Oliva. Caben dues hipòtesis. La primera seria una errada diagnòstica en confondre el tètanus amb altres malalties causants de rigidesa del cos, com el "pasmè" o espasmè, de diferents causes possibles, encara que no hi ha cap diagnòstic semblant al nostre estudi. En el cas que el diagnòstic fora encertat, caldria pensar en una manipulació poc neta del cordó umbilical, com assenyala Enrique Badenes (2017) en la seua topografia mèdica d'Alzira de 1917. Costa pensar, però, en aquesta possibilitat, atesa la solvència de la majoria de comares en el seu ofici i la importància que en aquella època se li donava a la higiene en general que, lògicament, calia aplicar també a l'atenció de la mare i la criatura. Per altra banda, una manipulació poc neta del part sovint podria derivar en febres puerperals per infeccions, cosa que a Oliva no apareix com a causa de defuncions en cap cas durant els quatre anys estudiats.

168. A Mèxic, en el període 1922-1972, es registraren 106.523 defuncions per tètanus, de les quals el 60% eren en xiquets acabats de nàixer. A Espanya, a principis del segle XX, ocasionava unes nou-centes morts a l'any i, en el període 1917-1920, es registren 2.164 defuncions per aquesta causa. Durant la dècada dels anys 50, les xifres de morts per tètanus en xiquets menors d'un any encara superaven el centenar anual, però després van anar disminuint fins a desaparèixer a partir de 1982. La introducció de la seroteràpia el 1906 i la vacuna en els anys seixanta, junt amb la millora substancial de la salubritat i la antisèpsia marquen la davallada i la quasi desaparició de la malaltia. Vegeu Carrada (1975), Navarro *et al.* (2002) i Martín (2012).

4.2. La grip i el seu impacte

La majoria d'autors assenyala tres onades principals en la grip de 1918. La primera es va presentar a la primavera d'aquest any; la segona, la més letal, va esclatar per la tardor; i la tercera, més lleugera, s'esdevenia a l'hivern-primavera de 1919 amb un rebrot, o "quarta onada" per a alguns, pel gener-maig de 1920 (Erkoreka, 2006). Intentarem esbrinar alguna cosa d'aquesta seqüència cronològica en el cas d'Oliva.

A l'hora d'incloure el diagnòstic com a "grip" o malaltia "gripal" estricta hem tingut en compte totes aquelles expressions que portaven aquesta denominació de forma clara, segons indiquem a la taula VII. Les catorze formes referides a la malaltia que hem trobat a Oliva expressen una diversitat terminològica de la grip i les seues complicacions que en altres llocs també es constata, com a València, ciutat on els metges signen fins a cinquanta-vuit expressions distintes (Martínez, 1999). A Oliva, la forma més usual va ser la de "neumonía gripal", utilitzada en noranta-cinc ocasions. Si li afegim la "bronconeumonía gripal", que apareix en vint-i-un casos, tenim la gran majoria de diagnòstics gripals, que indiquen precisament la complicació més important i causa immediata de la letalitat epidèmica. El tercer grup, per ordre de freqüència, és el diagnòstic senzill de grip amb la seua doble denominació, "grippe" o "gripe".¹⁶⁹

Si ens atenem als diagnòstics de "grip" o aquells que porten el qualificatiu de "gripal", a Oliva és van produir 144 defuncions per aquesta causa, de les quals 135 van correspondre a l'any 1918 explicant la major part de l'excés de mortalitat en aquest any que, com hem esmentat anteriorment, va ser de 153. Cal considerar, però, que la grip podria descompensar malalties cròniques i altres patologies, i desencadenar la defunció d'homes i dones en què hi figura com a causa de la mort un altre diagnòstic. En trenta-dos casos, pensem que la causa pot ser relacionable amb la grip, pel diagnòstic i/o el moment de la defunció. També

169. Als arxius parroquials, la denominació de grip presenta una certa ambivalència, reflex del que es pot trobar en els mitjans informatius de l'època, i pren de vegades la forma "grippe" o "grippal". A la taula, hem mantingut per separat les dues formes "grippe" i "gripe", per fer patent aquesta duplicitat formal, però hem incorporat la forma de la doble "p" a les expressions que portaven el terme "gripal". La forma amb una sola "p" serà la que finalment s'imposarà.

hem observat que, en algunes ocasions, no figura la causa de la mort, cosa que en període epidèmic fa sospitar un “oblit” o mancança intencionada. Aquestes dues observacions fan que la xifra del 135 morts per causa “estrictament gripal”, de l’any 1918, pugua ser considerada inferior a la real. Així, Jorge Perrón (1919) assegura que el nombre de defuncions per grip des del 7 de setembre al 28 d’octubre va ser de 149.¹⁷⁰ En la figura 5, podem observar la gran diferència de proporcions entre els òbits produïts en els dos mesos fatídics de 1918, respecte al que era habitual els altres anys. Queda clar, per tant, que l’onada pandèmica va augmentar notablement la mortalitat a Oliva l’any 1918, cosa que es corrobora també en les taxes de mortalitat, observant que en aquest any arriba al 40,3%, duplicant gairebé les de l’any anterior i posterior (veg. taula I). Aquestes taxes es poden comparar amb les trobades a Pego i Alacant, situant-se més de deu punts percentuals per sobre de la mitjana del País Valencià (Palazón, 1991). Cronològicament, llevat d’alguns casos esporàdics al febrer, maig i juliol, el període agut de l’epidèmia i, per tant, de la mortalitat per grip es produeix a Oliva des del 8 de setembre al 5 de novembre, quedant algunes defuncions aïllades per aquesta causa fins a la resta de l’any (veg. figura 6), període que es correspon als cinquanta dies assenyalats per Perrón (1919). Els 135 òbits per grip a Oliva representen més d’una quarta part (27%) de les 495 defuncions ocasionades per la passa al districte de Gandia en aquest any. Hom estima que els malalts de grip a la comarca van ser 11.459, dels quals una bona proporció correspondrien també a la nostra ciutat.¹⁷¹

170. El mateix Perrón continua afirmant que el nombre de defuncions totals del mateix període va arribar a 179, mentre que la mitjana en aquest mateix tram temporal solia ser de 82.

171. Vegeu DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA, *Anuario*, 1918 (Arxiu General Fotogràfic de la Diputació de València, A-3.1.12-vol 16-1918, pp. 104-113). El cens del districte era de 58.821 h. No coneixem cap registre del nombre de malalts atacats per aquesta onada gripal a Oliva. El Dr. Perrón (1919) parla de “milers”. Si extrapolem la mateixa proporció que hem trobat, respecte a les defuncions comarcals, tindriem una xifra de 3.093 afectats, la qual suposaria vora un terç de la població olivera d’aquell any. Es tracta, però, d’un càlcul teòric, sotmés òbviament a biaixos importants. Cal tindre en compte, però, que les xifres de morbiditat estimades per a la comarca poden estar per baix de la realitat. Així, Vicente Grau (1983), en la seua *Topografía médica...*, assenyalava per a Tavernes de la Vallidigna una afectació del 75% de la població, amb un centenar de morts i set mil malalts, proporcions molt superiors a les calculades per al districte de Gandia, on el nombre d’afectats no arribava al 20% de la població, segons les xifres oficials.

A la taula VIII podem comparar les taxes específiques de mortalitat anual per grip, referents a distintes poblacions per a l'any 1918. Observem que Oliva, amb el 14,8%, presenta una proporció elevada, comparable a la de Pego i lluny de les calculades per a ciutats com Alacant, València o Barcelona. Cal advertir, però, que aquesta taxa depèn lògicament dels diagnòstics que figuren en els certificats de defunció i, per tant, del criteri dels metges corresponents que poden emetre o no el terme “grip” o els seus derivats amb major o menor facilitat. Així, pneumònies o bronquitis que no porten el qualificatiu de “gripal”, causants de defuncions en el període epidèmic a pesar de ser ubicades en grups distintes al de la grip, serien en realitat complicacions de la malaltia. Aquests diagnòstics estarien falsejant a la baixa les víctimes de la pandèmia. Això sense parlar d'altres malalties cròniques cardíques o respiratòries que la grip podria haver descompensat desencadenant l'evolució mortal. És, per això, que diversos investigadors estimen que les taxes basades en les xifres del diagnòstic oficial de grip són inferiors a les reals.¹⁷² En l'estudi d'Oliva, si sumàrem les trenta-dues defuncions “relacionables” amb la grip encara augmentaria més l'esmentada taxa.

Per sexes, en els 135 casos de 1918, hi ha una proporció lleugerament superior de dones (54%) respecte als homes (46%), al contrari de les diferències trobades per a la mortalitat general dels quatre anys estudiats que, com hem vist, era moderadament major en homes (veg. figura 7). En la distribució per edats (veg. taula IX), podem observar que els percentatges majors es troben entre els vint i els trenta-nou anys que, amb el 47%, acumulen prop de la meitat de les defuncions de causa gripal. Els percentatges en els menors d'un any i en el tram comprès entre un i nou anys disminueixen respecte a la proporció general de defuncions, mentre que el de la segona dècada es duplica. En qualsevol cas, aquestes freqüències en xiquets i adolescents no són tan insignificants, com sembla reflectir el testimoni de Jorge Perrón (1919), segons el qual el contagi no es va estendre, a banda de dues o tres excepcions, a menors de deu o dotze anys. Al contrari, l'informe del metge sí que concorda amb les nostres dades, quan refereix la poca mortalitat relativa de la grip en els vells, en els quals causava algunes defuncions en els ca-

172. És el cas de Xavier Granero (1981), autor de l'estudi de Barcelona que assenyala una xifra més real de 10.132 defuncions, en sumar les complicacions desencadenades per la grip, cosa que ens donaria una taxa específica de 15,8%.

tarrosos crònics, com altres anys. Aquest comportament de l'epidèmia a Oliva és el que es sol trobar a la majoria dels estudis. Paradoxalment, la grip matava preferentment les persones més fortes, homes i dones joves, i respectava els vells que, en principi, eren més vulnerables.

Hem vist que, al llarg dels quatre anys, es van produir més morts en Sant Roc que en Santa Maria. En les defuncions per grip, passa el contrari, de forma que el 1918 a Sant Roc trobem seixanta-tres morts i a Santa Maria setanta-dues, la qual cosa suposa el 31,6% i el 40,9%, respectivament, del total de defuncions d'aquest any per a cada parròquia (veg. taula X).¹⁷³ El fet, d'entrada, sembla contradictori, si assumim que la població més benestant i, per tant, amb millors condicions d'alimentació i salubritat es situava, en general, a l'àmbit de Santa Maria, mentre que a Sant Roc hi havia la població més pobra, amb pitjors condicions nutritives i d'habitatge, qüestions que poden determinar la major o menor resistència a les malalties infeccioses. Però l'epidèmia gripal es comportava de forma estranya o atípica. Aquest fet ja va cridar l'atenció de J. Perrón (1919), que en el seu informe, després de descriure les diferències socials i sanitàries entre la part "alta" i la part "baixa", acaba comentant un fet aparentment contradictori: mentre l'epidèmia va arribar a Oliva portada pels jornalers de la part alta, que havien arribat de fora, va afectar majorment i de forma més greu la zona baixa. És evident que encara que no siga exacta la correspondència entre les zones alta i baixa amb la divisió parroquial en Sant Roc i Santa Maria, bàsicament sí que reflecteix dues realitats diferents, sense que les diferències climàtiques a què al·ludia Perrón (zona alta, més ventilada i seca, en contraposició a la baixa, més humida i menys airejada) siguin suficients per a entendre el comportament diferent de l'epidèmia. Oliva, probablement, no és l'únic cas que presenta aquestes variacions geogràfiques difícils d'explicar. A la població de Sort (Pallars Sobirà, Catalunya), vam tindre ocasió d'observar recentment que el veïnat atribuïa a Sant Sebastià el fet miraculós d'haver lliurat el raval de la dita vila de la calamitosa pesta i la terrible mortaldat esdevinguda l'any 1918 (veg. foto 53). El raval és una zona perifèrica i pobra, com es pot comprovar encara hui, però no separada físicament de la resta del tram urbà. No coneixem dades que demostrin el comportament diferent de l'epidèmia entre aquest barri i

173. Aquestes diferències són estadísticament significatives, atès que hem aplicat la prova de χ^2 per a taules 2x2 amb el resultat de $\chi^2 = 3'469$, $p < 0,05$.

la resta de la població, però la memòria col·lectiva sembla indicar una relativa i sorprenent exclusió de la gravetat epidèmica.¹⁷⁴

No sabem si a Oliva es va presentar la tercera onada de l'hivern-primavera de 1919 i el rebrot de 1920, atès que l'escàs nombre de defuncions gripals en aquests períodes no permet cap hipòtesi.

Fins ací les xifres de la grip de 1918 a Oliva, però hi ha també alguns altres aspectes que el testimoni excepcional del Dr. Perrón ens permet comentar. El metge no dubta a qualificar Oliva com una de les poblacions “més castigades per la mortífera epidèmia”, el començament brusc de la qual relaciona amb els segadors que tornaven malalts de Dénia i Cullera, i atribueix a la “manca de combustible” el seu final.¹⁷⁵ Remata el seu raonament explicant que la majoria dels qui havien escapat del contagi recordava haver patit una infecció més o menys lleugera per la primavera; per tant, estarien immunitzats o protegits davant la nova invasió. És probable que també a Oliva, com s'ha descrit per a altres poblacions saforenques, hi haguera algun cas d'homes o dones que venien de treballar a França i arribaren amb la infecció al cos. De fet, està constatat que la grip a tot el País Valencià, i en general a la franja mediterrània, va viatjar amb tren de Nord a Sud, configurant la trajectòria Portbou-Almeria.¹⁷⁶

L'acabament de l'epidèmia té també el seu interès, especialment l'argument d'un contagi primaveral benigne observat per Perrón en aquells que van resistir l'atac tardorenc. En el nostre estudi, sols hem vist una defunció per grip al mes de maig, però no coneixem l'extensió i la distribució geogràfica de la primera onada a Oliva. Aquesta invasió primaveral més lleugera ha estat observada per distints autors i podria

174. Hi ha un estudi de les valls d'Àneu que descriu la pandèmia en aquells indrets pirinencs, prop de Sort, amb un comportament bastant similar al d'altres zones. El treball assenyala, però, alguns llogarets que no van ser afectats, probablement pel seu aïllament. No és el cas de Sort, situat en una ruta important. Vegeu Font (2003).

175. Suposem que Perrón voldria dir Sueca en lloc de Dénia, atès que aquesta població no importava mà d'obra sinó que, com tota la Marina, també exportava segadors. Eren els coneguts “blavets”, com descriu J. J. Cardona (1973), qui detalladament relata la tornada dels bracers de Benissa que, procedents de la Ribera, tornaven a casa atacats per la grip.

176. L'altra porta d'entrada, procedent també de França, va ser la d'Irun-Medina del Campo. Tant la franja nord com la ribera mediterrània van ser zones molt castigades per la segona onada epidèmica. Vegeu els treballs de Xavier Granero (1981) i de Beatriz Echevarri (1993).

ser un argument per a explicar la menor mortalitat relativa a la “zona alta” d’Oliva o parròquia de Sant Roc, caldria però constatar documentalment una major invasió primaveral en aquesta zona, cosa que a hores d’ara no podem fer.

Respecte a les formes de presentació, diu l’autor de l’informe d’Oliva que la broncopulmonar era l’habitual i la complicació més freqüent la broncopneumònica, cosa que concorda fidelment amb les nostres dades, com hem comentat més amunt. Però, segueix Perrón, al principi i al final de la invasió, sovint va adoptar aspecte abdominal, que usualment es barrejava amb la simptomatologia respiratòria, però que, de vegades, simulava infecció per tifus i ocasionalment causava la mort, com els cinc casos del nostre llistat en què el diagnòstic de grip va acompanyat de terminologia digestiva (enteritis i gastroenteritis gripal o grip abdominal), segons hem vist a la taula VII. Segueix comentant el nostre autor que la majoria de víctimes de l’epidèmia morien en els primers vuit dies de la infecció, però hi hagué algun cas d’evolució quasi fulminant. Per contra, els malalts amb broncopneumònia que superaven els vuit o deu dies solien salvar-se.

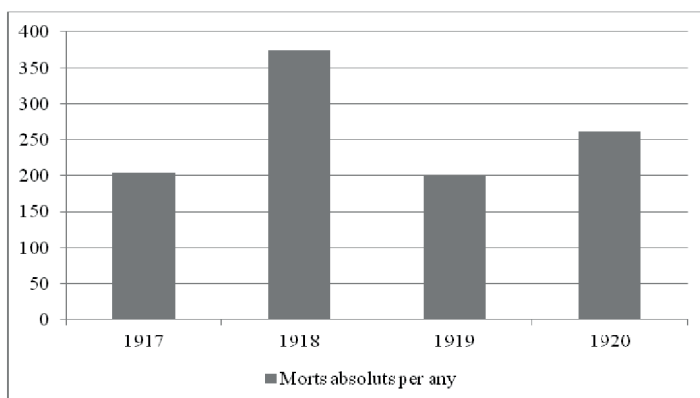
Finalment, Perrón comenta cinc casos que li van cridar l’atenció per la seua evolució inusual. Es tractava de pacients que situats ja en la fase convalescent, sense pràcticament febre, van presentar un marcat trastorn mental. Un d’ells creia estar en una fonda de València i demanava el trasllat a Oliva. Un altre culpava el metge d’haver-li introduït un motor elèctric al cos i exigia armes per a defensar-se, fins al punt que Perrón s’hagué d’amagar darrere d’una cortina per a visitar al malalt, cosa que feia amb l’ajut d’un practicant que seguia les seues instruccions. Aquest i altres dos pacients van recuperar la cordura entre el dia cinqué i el desé del començament de la crisi. El darrer cas va ser un sacerdot que va presentar convulsions i mania persecutòria, entre altres símptomes, i va tardar més d’un mes a curar-se del tot. Afirmar Perrón que els seus companys metges també van observar casos semblants, sense que els pacients presentaren alcoholisme o altres causes facilitadores de les alteracions psíquiques. Aquestes descripcions tenen un interès especial, atés que il·lustren una de les complicacions descrites en la pandèmia gripal, la neurològica. A banda de justificar els trastorns psíquics, l’afectació cerebral seria causant d’altres quadres com l’encefalitis letàrgica postgripal que en alguns llocs, com Barcelona (Granero,

1981), va causar estralls durant uns quants anys després de la grip de 1918. A Oliva, hem trobat dues defuncions amb aquest diagnòstic, corresponents a dones de trenta-quatre i vint-i-cinc anys que van faltar al febrer i març de 1920, respectivament.

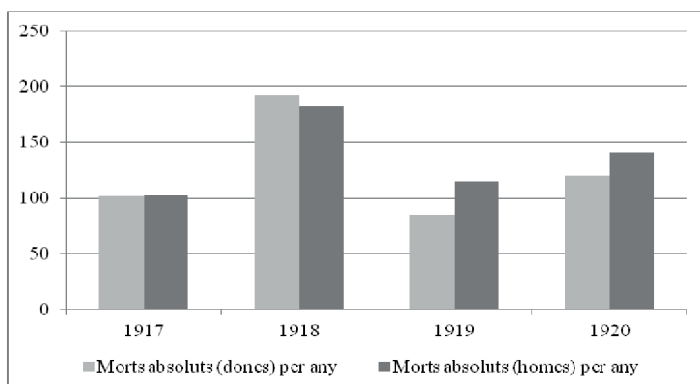
5. CONCLUSIONS

En resum, l'anàlisi de les dades de mortalitat extretes dels arxius parroquials d'Oliva per al període 1917-1920 demostren que, en general, les causes de mort són bastant similars a les d'altres llocs del País Valencià. La irrupció de la segona onada de grip va ser de gran impacte a Oliva, la qual cosa corrobora les notícies de premsa i l'informe del Dr. J. Perrón, que situaven la nostra ciutat entre les més afectades per l'epidèmia. El total de defuncions de causa explícitament gripal va ser de cent trenta-cinc el 1918, la majoria de les quals succeïren els mesos de setembre i octubre. Com en la majoria d'estudis, la grip de 1918 va afectar majoritàriament els grups d'edat teòricament més forts, de forma que prop de la meitat dels casos eren homes i dones entre vint i trenta-nou anys. Hem detectat majoria relativa de defuncions per grip pertanyents a la parròquia de Sant Roc respecte als adscrits a Santa Maria, troballa que li dona la raó a Perrón en assenyalar una paradoxal major gravetat de l'epidèmia a la zona baixa de la ciutat. Fora de la grip, destaca una inusual acumulació de diagnòstics compatibles amb tètanus neonatal al llarg dels quatre anys estudiats i un probable brot de pigota amb vint defuncions per aquesta causa, tots datats el 1920.

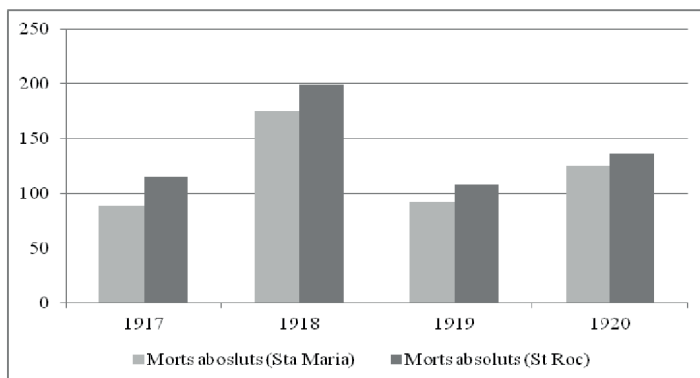
Figura 1. Defuncions totals a Oliva en el període 1917-1920.

Figura 2. Defuncions a Oliva en el període 1917-1920. Xifres d'homens i dones.

Figura 3. Defuncions a Oliva per parròquies en el període 1917-1920.

Taula I. Taxes brutes de mortalitat anual (defuncions/1.000 h.) a Oliva comparades amb les d'altres localitats i amb el conjunt del País Valencià i Espanya.

Any	Oliva morts	Oliva ¹	València ciutat ²	Alacant ciutat ³	Benissa ⁷	Pego ⁶	País Valencià ⁴	Espanya ⁵
1917	204	21,91 (22,21)	22,47					
1918	375	40,29 (41,10)	32,37	39,8	25,2	39,1	29,68	33,0
1919	200	21,49 (22,08)	30,01					
1920	262	29,12 (29,12)	25,19					

¹ Aplicant l'estimació intercensal per a 1917, 1918 i 1919. La taxa de mortalitat bruta entre parèntesi està calculada, segons l'estimació intercensal d'habitants, atenent a un supòsit de disminució lineal que implica una disminució de 62 h. per any entre 1910 i 1920, excepte 1919, que presentaria una disminució de 66 respecte a 1918, en aplicar les restes al dit any per al qual suposem una disminució major per l'impacte de la mortalitat gripal.

² Segons M. Martínez.

³ Segons J. Bernabeu (la taxa bruta de mortalitat dels anys no epidèmics estava entre 20-25‰).

⁴ Segons S. Palazón.

⁵ Segons B. Echevarri. En els anys previs (1915-17) es mou entre el 21-22‰.

⁶ Segons J. Bernabeu. La major mortalitat entre les poblacions importants d'Alacant.

⁷ Segons J. J. Cardona (1973).

Taula II. Mortalitat a Oliva per trams d'edat en el període 1917-1920.

Grup edat	Gripal		No gripal		Relacionable		Total	
	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
< 1	6	4%	203	23%	4	13%	213	20%
[1 - 9[	17	12%	165	19%	12	38%	194	19%
[10 - 19[	15	10%	39	5%	1	3%	55	5%
[20 - 29[	30	21%	50	6%	2	6%	82	8%
[30 - 39[	37	26%	29	3%	3	9%	69	7%
[40 - 49[	12	8%	33	4%	0	0%	45	4%
[50 - 59[	8	6%	43	5%	2	6%	53	5%
[60 - 69[	11	8%	82	9%	2	6%	95	9%
> 69	8	6%	221	26%	6	19%	235	23%
Total	144	100%	865	100%	32	100%	1.041	100%

Taula VII. Expressions utilitzades en les defuncions gripals. Oliva 1917-1920.

Expressió diagnòstica	Nombre de casos
Broncopneumònia gripal	21
Bronquitis gripal	2
Enteritis gripal	2
Gastroenteritis gripal	2
Grip	8
Grip abdominal	1
Grip encefàlica	1
Grip puerperal	2
<i>Grippe</i>	7
<i>Grippe</i> toràcica	1
Infecció gripal	1
Meningitis gripal*	1
Pneumònia gripal	95
Pulmonia gripal	1
Total	145

* Apareix un cas més del recompte per la "meningitis gripal", que posteriorment vam decidir adscriure a altres diagnòstics.

Taula III. Causes de mort a Oliva en el període 1917-1920, segons la classificació de Bertillon.

Codi	Grup diagnòstic	1917		1918		1919		1920		Total	
		nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
1	Febre tifoide	1	0,5	5	1,3	2	1,0	7	2,7	15	1,4%
2	Tifus exantemàtic	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
3	Febre intermitent i caquèxia palúdica	0	0,0	0	0,0	1	0,5	0	0,0	1	0,1%
4	Pigota	0	0,0	0	0,0	0	0,0	26	10,0	26	2,5%
5	Pallola	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
6	Escarlatina	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
7	La tos ferina	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
8	Difèria i crup	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1%
9	Grip	2	1,0	135	36,0	4	2,0	3	1,1	144	13,8%
10	Còlera asiàtic	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
11	Còlera nostras	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
12	Altres malalties epidèmiques	2	1,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	0,2%
13	TBC pulmonar	13	6,3	8	2,1	5	2,5	10	3,8	36	3,5%
14	TBC meningia	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
15	Altres TBC	2	1,0	4	1,1	0	0,0	1	0,4	7	0,7%
16	Càncer i tumors	4	2,0	0	0,0	5	2,5	4	1,5	13	1,2%
17	Meningitis simple	11	5,4	12	3,2	12	6,0	20	7,7	55	5,3%
18	Hemoràgia i reblaniment cerebral	15	7,3	35	9,3	17	8,5	28	10,7	95	9,1%
19	Malaltia orgànica del cor	11	5,4	6	1,6	5	2,5	8	3,1	30	2,9%
20	Bronquitis aguda	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,4	1	0,1%
21	Bronquitis crònica	4	2,0	6	1,6	10	5,0	14	5,4	34	3,3%
22	Pneumònia	3	1,5	7	1,9	3	1,5	7	2,7	20	1,9%
23	Altres malalties respiratòries	14	6,8	27	7,2	6	3,0	8	3,1	55	5,3%
24	Afeccions gàstriques	2	1,0	1	0,3	1	0,5	1	0,4	5	0,5%

Codi	Grup diagnòstic	1917		1918		1919		1920		Total	
		nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
25	Diarrea en menors de dos anys	17	8,3	20	5,3	16	8,0	6	2,3	59	5,7%
26	Apendicitis	0	0,0	0	0,0	1	0,5	0	0,0	1	0,1%
27	Hèrmies/obstruccions	2	1,0	1	0,3	2	1,0	3	1,1	8	0,8%
28	Cirrosi hepàtica	2	1,0	2	0,5	4	2,0	0	0,0	8	0,8%
29	Nefritis aguda	1	0,5	0	0,0	3	1,5	2	0,8	6	0,6%
30	Tumors no càncer	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
31	Septicèmia puerperal	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0%
32	Altres afeccions puerperals	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1%
33	Debilitat congènita	23	11,2	13	3,5	23	11,5	30	11,5	89	8,5%
34	Senilitat	8	3,9	7	1,9	6	3,0	15	5,7	36	3,5%
35	Mort violenta	0	0,0	1	0,3	0	0,0	1	0,4	2	0,2%
36	Suïcidi	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1%
37	Altres malalties	63	30,7	76	20,3	68	34,0	63	24,1	270	25,9%
38	Malalties desconegudes	5	2,4	6	1,6	6	3,0	3	1,1	20	1,9%
Totals		205	100,0	375	100,0	200	100,0	261	100,0	1.041	100,0

Taula IV. Comparació Oliva-Alacant de les deu causes de mort més freqüents en el període anterior a la grip.

Grup diagnòstic Oliva 1917	%	Grup diagnòstic Alacant 1915-1917	%
Altres malalties	30,9	Altres malalties	23
Debilitat congènita	11,3	Malalties orgàniques del cor	9
Diarrea < 2 anys	8,3	TBC pulmonar	8
Hemorràgia i reblament cerebral	7,4	Diarrea < 2 anys	8
TBC pulmonar	6,4	Altres malalt. respiratòries	7
Altres malalties respiratòries	6,4	Senilitat	6
Malalties orgàniques del cor	5,4	Hemorràgia i reb. cerebral	5
Meningitis simple	5,4	Suïcidi	5
Senilitat	3,9	Meningitis simple	4
Malalties desconegudes	2,5	Bronquitis aguda	4

Taula V. Causes de mort a Oliva en el període 1917-1920, segons la classificació de Bertillon modificada d'acord als grups diagnòstics més habituals.

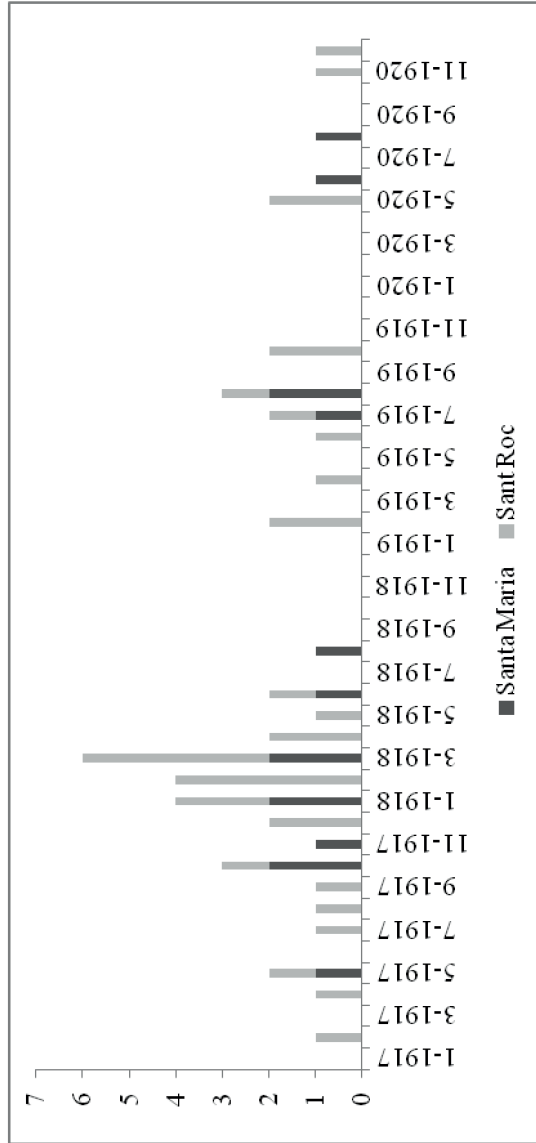
Codi	Grup diagnòstic	1917		1918		1919		1920		Total	
		nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
1	Febre tifòide	1	0,5	5	1,3	2	1,0	7	2,7	15	1,4
2	Tifus exantemàtic	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
3	Febre intermitent i caquèxia palúdica	0	0,0	0	0,0	1	0,5	0	0,0	1	0,1
4	Pígota	0	0,0	0	0,0	0	0,0	26	10,0	26	2,5
5	Pallola	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
6	Escarlatina	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
7	La tos ferina	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
8	Difèria i crup	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1
9	Grip	2	1,0	135	36,0	4	2,0	3	1,1	144	13,8
10	Còlera asiàtic	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
11	Còlera nostras	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
12	Altres malalties epidèmiques	2	1,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	2	0,2
13	TBC pulmonar	13	6,3	8	2,1	5	2,5	10	3,8	36	3,5
14	TBC meningia	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
15	Altres TBC	2	1,0	4	1,1	0	0,0	1	0,4	7	0,7
16	Càncer i tumors	4	2,0	0	0,0	5	2,5	4	1,5	13	1,2
17	Meningitis simple	11	5,4	12	3,2	12	6,0	20	7,7	55	5,3
18	Hemorràgia i reblaniment cerebral	15	7,3	35	9,3	17	8,5	28	10,7	95	9,1
19	Malaltia orgànica del cor	11	5,4	6	1,6	5	2,5	8	3,1	30	2,9
20	Bronquitis aguda	0	0,0	0	0,0	0	0,0	1	0,4	1	0,1
21	Bronquitis crònica	4	2,0	6	1,6	10	5,0	14	5,4	34	3,3
22	Pneumònia	3	1,5	7	1,9	3	1,5	7	2,7	20	1,9
23	Altres malalties respiratòries	14	6,8	27	7,2	6	3,0	8	3,1	55	5,3

Codi	Grup diagnòstic	1917		1918		1919		1920		Total	
		nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
24	Afeccions gàstriques	2	1,0	1	0,3	1	0,5	1	0,4	5	0,5
25	Diarrea en menors de dos anys	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
26	Apendicitis	0	0,0	0	0,0	1	0,5	0	0,0	1	0,1
27	Hèrmies/obstruccions	2	1,0	1	0,3	2	1,0	3	1,1	8	0,8
28	Cirrosi hepàtica	2	1,0	2	0,5	4	2,0	0	0,0	8	0,8
29	Nefritis aguda	1	0,5	0	0,0	3	1,5	2	0,8	6	0,6
30	Tumors no càncer	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
31	Septicèmia puerperal	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
32	Altres afeccions puerperals	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1
33	Debitat congènita	23	11,2	13	3,5	23	11,5	30	11,5	89	8,5
34	Senilitat	8	3,9	7	1,9	6	3,0	15	5,7	36	3,5
35	Mort violenta	0	0,0	1	0,3	0	0,0	1	0,4	2	0,2
36	Suïcidi	0	0,0	1	0,3	0	0,0	0	0,0	1	0,1
37	Altres malalties	32	15,6	32	8,5	27	13,5	32	12,3	123	11,8
38	Malalties desconegudes	5	2,4	6	1,6	6	3,0	3	1,1	20	1,9
39	Tètanus	13	6,3	20	5,3	11	5,5	6	2,3	50	4,8
40	Enterocolitis	23	11,2	26	6,9	25	12,5	18	6,9	92	8,8
41	Enteritis crònica	2	1,0	1	0,3	5	2,5	1	0,4	9	0,9
42	Gastroenteritis / G. Aguda	7	3,4	7	1,9	4	2,0	6	2,3	24	2,3
43	Gastroenteritis crònica	1	0,5	1	0,3	1	0,5	0	0,0	3	0,3
44	Altres malalties digestives	2	1,0	9	2,4	11	5,5	6	2,3	28	2,7
Totals		205	100,0	375	100,0	200	100,0	261	100,0	1041	100,0

Taula VI. Distribució per edat i sexe de cinquanta defuncions per tètanus, d'acord amb les expressions següents: tètanus, tètanus infantil, trisme.

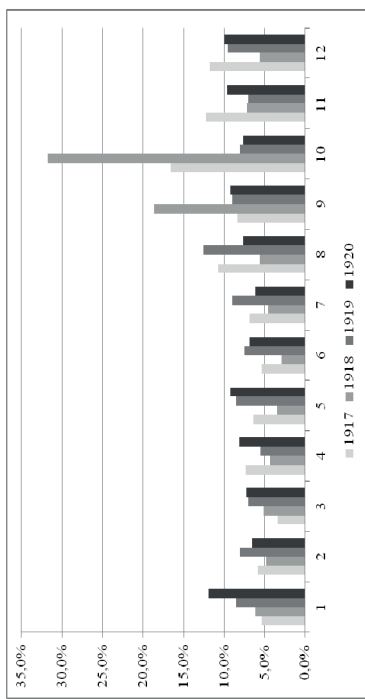
Sexe	< 1 any	1 any	14 anys	Total
Masculí	26	0	1	27
Femení	22	1	0	23
Total	48	1	1	50

Figura 4. Distribució cronològica de les defuncions per tètanus a Oliva (1917-1920).

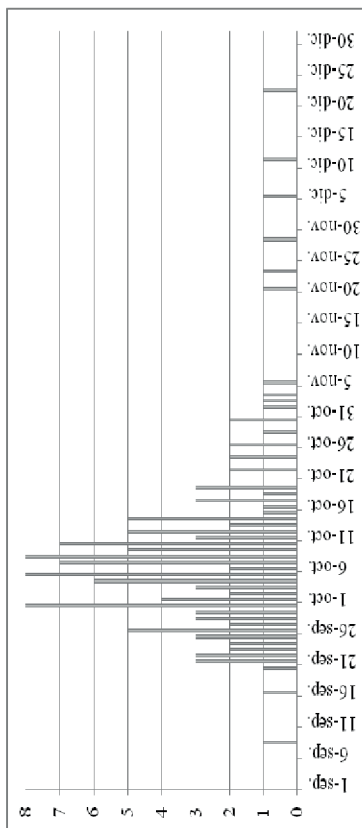

Figura 5. Proporcions mensuals de la mortalitat a Oliva en el període 1917-1920.

Figura 6. Defuncions per grip a Oliva el 1918, variació cronològica.

Taula VIII. Taxes específiques de mortalitat gripal el 1918 (defuncions anuals per 1.000 h.) a Oliva i altres localitats o zones geogràfiques.

Població-País	Taxa grip 1918 ‰ h.	Autor (any publicació)
Oliva	14,8	F. Devesa, A. Arlandis (2018)
Pego	12,6	J. Bernabeu (2005)
València ¹	4,4	M. Martínez (1999)
Alacant ²	7,9	J. Bernabeu (1991)
País Basc ³	6,8	A. Erkoreka (2002)
Barcelona ⁴	2,4	X. Granero (1981)

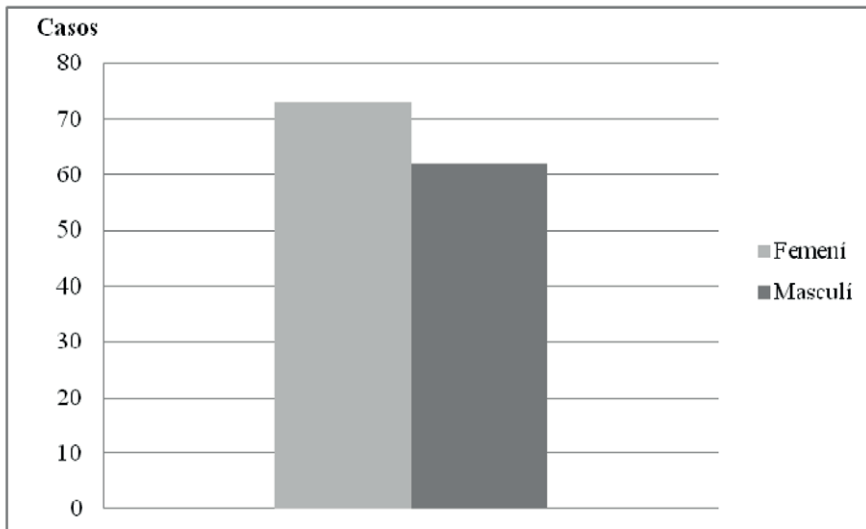
¹ Càlcul d'acord amb 1.086 defuncions per grip i 245.871 h., segons el *Butlletí d'Estadística Municipal* (BEM).

² Càlcul d'acord amb 434 defuncions per grip i 55.000 h., segons el BEM.

³ L'autor assenyala diferències importants entre les zones estudiades que van des del 2,2‰ d'Aia al 19,7‰ a Orozko. Vitoria-Gasteiz se situa en un punt intermedi (6,9 ‰).

⁴ Taxa calculada segons la xifra oficial de morts per grip (1.554) i el cens poblacional (640.769), segons l'anuari estadístic de la ciutat de Barcelona. Disponible a: <<http://www.ub.edu/geocrit/b3w-1098.pdf>> [consulta: 9 agost 2018].

Figura 7. Defuncions per grip a Oliva el 1918, distribució per sexe.

Taula IX. Distribució per edats de les defuncions a Oliva en 1918.

Grup edat	Gripal		No gripal		Relacionable		Total	
	nre.	%	nre.	%	nre.	%	nre.	%
<1	5	4	54	26	4	13	63	17
[1 - 9[	16	12	37	18	12	38	65	17
[10 - 19[	14	10	11	5	1	3	26	7
[20 - 29[	28	21	12	6	2	6	42	11
[30 - 39[	37	27	6	3	3	9	46	12
[40 - 49[	12	9	7	3	0	0	19	5
[50 - 59[	8	6	8	4	2	6	18	5
[60 - 69[	9	7	18	9	2	6	29	8
> 69	6	4	55	26	6	19	67	18
Total	135	100	208	100	32	100	375	100

Taula X. Defuncions per grip a Oliva en 1918, segons parròquia.

Parròquia	No gripals	Gripals		Total
		nre.	%	
Sant Roc	136	63	31,6	199
Santa Maria	104	72	40,9	176
TOTAL	240	135	36,0	375

$$\chi^2 = 3'469, p < 0,05$$

APÈNDIX DOCUMENTAL I

Acerca de la última epidemia gripal en Oliva
por el
Doctor J. Perron

Oliva, importante pueblo de 15.000 almas, perteneciente al partido judicial de Gandía, ha sido sin duda uno de los más castigados por la mortífera epidemia gripal del otoño pasado. Apareciendo bruscamente con el regreso al pueblo de segadores que volvían enfermos de Denia y Cullera, esta gripe, maligna en muchos casos, evolucionó durante 50 días, desde el 7 de septiembre al 28 de octubre, apagándose, se puede decir, por falta de combustible, pues la mayoría de los que escapaban al contagio recordaban haber tenido una invasión, más o menos ligera, durante la primavera.

En aquel corto tiempo de 50 días, fue imposible establecer con exactitud el número de atacados; seguramente alcanzó a varios miles y la mortalidad fue tal que pasó de las tres cuartas partes de la mortalidad anual ordinaria. El número de defunciones llegó a 179 (149 debidas a la gripe), cuando en los años anteriores, durante el mismo espacio de tiempo y en la misma época del año, el término medio era de 32.

Desde los primeros días de la invasión, por haber caído enfermo algún compañero y por el enorme trabajo que sobre los restantes pesaba, la Inspección provincial de Sanidad, aceptando un ofrecimiento mío anterior, me mandó a Oliva. Ya allí, me fue materialmente imposible, a pesar de mis deseos, tomar nota alguna y menos recoger material para las investigaciones que se llevaban a cabo, por aquel entonces, en el Laboratorio provincial. Ni siquiera había tiempo, muchas veces, para un reconocimiento medio completo del paciente y debíamos ahorrar los minutos para dedicarlos a los enfermos graves o presentando algún síntoma alarmante. No obstante, ciertas observaciones generales y algunos casos poco comunes quedan en mi memoria e intentaré referirlos, no por creer que tengan estos últimos un gran valor clínico, tal vez ni siquiera sean interesantes, mas al apuntarlos entiendo que aporte mi modestísima labor al estudio que sigue haciéndose de lo que fue un momento un desconcertante problema etiológico.

Durante el curso de la epidemia de Oliva, una de las particularidades que llamaron mi atención y que el término de dicha epidemia no invalidó, fue que el contagio no se extendió, aparte dos o tres excepciones, a niños menores de 10 o 12 años ni a mayores que pasaban de 55. Además, la gran mayoría de los casos graves se observaron entre los 18 y los 40 años.

No se si en otras poblaciones esto se habrá observado con tanta claridad como ocurrió en Oliva, mas, por mi parte, no acierto dar a ello una explicación

satisfactoria y estoy tentado de creer que mi primera observación con respecto a la edad de los atacados carece de fundamento. Es decir, que en los niños y en los ancianos la invasión gripal también se ha producido, pero careciendo de las características de la epidemia, no hallando el médico más que trastornos intestinales vulgares en el niño y bronquitis crónicas exacerbadas en los viejos, pudiendo ser en realidad la gripe el agente causal, máxime recordando lo que antes decía del poco tiempo que podíamos dedicar a los enfermos leves. En verdad la mortalidad infantil no sufrió aumento sensible y si bien recrudesció la mortalidad en los viejos, no pasó de ser lo de todos los años, en vísperas del invierno, cuando una gripe vulgar o un sencillo enfriamiento acaba con los achaques de los catarrosos crónicos.

En cuanto a la gravedad que se manifestó especialmente entre los 18 y los 40 años y admitiendo que lo que acabo de suponer con respecto a invasiones gripales clínicamente disfrazadas en niños y ancianos fuese cierto, habría que admitir en el niño una relativa inmunidad natural que, cuando menos, atenuaría la virulencia del agente infectivo. En los ancianos la explicación sería más fácil: Desde los estragos de la epidemia de 1889-1890, la gripe fue siempre, en los años sucesivos, benigna, endémica y atacando relativamente pocas personas; hubo fuerte inmunización en los años 89-90 y el agente perdiera luego algo de su virulencia. No me parece, pues, ilógico admitir que los viejos de hoy hayan disfrutado, quien más quien menos, de una inmunidad adquirida de 30 años a esta parte. Veo mucho más difícil, en cambio, acertar en la razón del por qué los casos más graves, los casos fulminantes, seguidos de muerte a las 48 horas y hasta las 24, se presentaran precisamente en sujetos sanos, robustos, bien nutridos y exentos de toda rara patología. ¿No parecería una verdadera paradoja sentar aquí la afirmación de que los organismos endebles, anémicos, desnutridos, ofreciesen un terreno de resistencia al libre desarrollo de la virulencia del agente gripal? Y sin embargo algo de esto ocurre con la neumonía franca y recordamos que la complicación más frecuente de esta epidemia gripal ha sido la bronco-neumónica.

En fin, dentro de las consideraciones generales de la epidemia de Oliva, tuve la ocasión de observar el hecho de que el contagio no se extendió por igual a toda la población. El pueblo está edificado en la falda de un monte, ocupando las vertientes N. E. y E. del mismo, y puede dividirse en dos; una parte alta, donde las casas, apiñadas en desorden desde media altura de la montaña, forman como un anfiteatro convexo (perdóneseme la figura) y la parte baja, cruzada por la carretera de Gandia a Denia, cuyas construcciones, más modernas, ocupan los últimos repliegues del monte y se extienden luego por un terreno llano que conduce al mar, distante unos tres kilómetros.

La parte baja, que llega hasta la línea del ferrocarril de Carcagente, es húmeda y se encharca en tiempo de lluvia; la falta de altura impide divisar

el mar; la frondosa vegetación y los naranjales la privan de la brisa marina. Allí, a lo largo de la carretera o dando a calles anchas relativamente, están los comercios, los almacenes y las casas bien acondicionadas de los vecinos pudientes de Oliva, de los labradores más o menos adinerados, pero todos propietarios. No he conocido en toda esta parte de la población ningún pobre de solemnidad.

La parte alta, en cambio, se halla formada por casas pequeñas, modestísimas cuando no destartadas, con tragaluces en vez de ventanas, todas edificadas sobre la roca misma del monte. El barrio todo está cruzado por calles o mejor, caminos de cabras, estrechas, tortuosas, accidentadas, con pendientes a veces de 30° y cuyo piso es también la propia roca de la montaña. Pasan meses y años sin que la gente de abajo se aventure en los barrios altos.

Esta parte de Oliva es seca, soleada, domina toda la extensión del mar y ningún obstáculo se opone a que la brisa llegue libremente a ella. Pero las viviendas son miserables, las familias viven allí hacinadas y en absoluto faltas de agua. Es el barrio pobre de los jornaleros y de los desamparados; muchos viven de limosna; el 25 por 100, tal vez, son pobres de solemnidad.

Pues bien; la epidemia gripal traída a Oliva por jornaleros, de consiguiente por gente del barrio pobre, hizo muy pocas víctimas en la parte alta donde estallaron los primeros casos y esto a pesar de la falta de higiene y de la pobreza fisiológica de sus habitantes. La mayoría de los atacados pertenecieron a la parte baja de la población y fue sobre todo en ella donde se desarrolló la epidemia con caracteres de verdadera gravedad.

En cuanto al aspecto clínico de la epidemia, los casos graves revistieron, como en otras partes, la forma bronco-pulmonar. Sin embargo, especialmente al principio y al fin del período epidémico, el cuadro morbozo adoptó también el aspecto abdominal, hasta simular una infección tífica, y produciendo a veces la muerte.

Esto ocurrió en dos individuos de 19 y 31 años en cuyas casas hubo otros tres y dos casos de forma pulmonar que, más afortunados, curaron. Pero de una manera general, puedo decir que los trastornos respiratorios y digestivos iban mezclados en el cuadro clínico y recuerdo que a aquellas bronconeumonías acompañaban siempre fenómenos intestinales más o menos acentuados; tanto es así que presté particular cuidado a la alimentación de los convalecientes, pues he sabido de ocho o nueve casos graves de forma pulmonar que, entrados en franca convalecencia, recayeron con manifestaciones intestinales, pagando cuatro de ellos con la vida el haber transgresado (*sic*) las órdenes y comido carne.

En los casos hiperagudos, estos fenómenos gastro-intestinales no tuvieron tiempo para manifestarse; la infección fue en algunos de ellos tan extraordinariamente rápida, que recuerdo el de una nodriza, robusta y hermosa mujer

de 22 años, que un compañero mío reconoció a las ocho de la mañana, con ocasión de visitar otros enfermos de la casa, sin encontrar en ella nada sospechoso a la auscultación. A las tres de la tarde me llaman y encuentro a la paciente con bronconeumonía doble, lengua acorchada, 140 pulsaciones y 56 respiraciones. Murió el mismo día a las 9 de la noche.

Muertes tan rápidas han sido naturalmente poco numerosas; por lo general el desenlace fatal sobrevino en los primeros ocho días, apareciendo frecuentemente el quinto o sexto día marcados caracteres de intoxicación; labios y lengua secos, acorchados y negros, sudor frío y viscoso, etc.

En cambio he podido observar, salvo algunas excepciones, que el enfermo de bronconeumonía gripal que resistía los ocho o diez primeros días se salvaba.

Para terminar estos apuntes sacados desordenadamente de mi memoria, citaré cinco casos que me sorprendieron particularmente: De los cinco, cuatro presentaron complicaciones bronco-pulmonares y uno trastornos intestinales tífiformes. Alguno de los primeros inició también síntomas de intoxicación general. En todos ellos, durante el segundo septenario, empezó a cambiar el cuadro clínico; la gravedad iba desapareciendo y la fiebre había cedido hasta el punto que ninguno de esos enfermos pasaba los 38°. Entonces, casi convalecientes, casi apiréticos, presentaron trastornos mentales, accesos de locura, manías, que en manera alguna podían considerarse como delirio febril.

Uno de ellos, pacífico y dócil, no reconocía más que a una hermana suya a la que obedecía, pero pidiéndola siempre que le volviese a Oliva, pues se creía en una fonda en Valencia. Una vez le detuvieron en la calle.

Otro pasó tres días y tres noches sin dormir, sentado en la cama y con los ojos extraviados y fijos en la puerta. Este sujeto conocía a todos pero me había tomado ojeriza, pretendiendo que le había metido un motor eléctrico en el cuerpo. El primer día que le encontré así, huyó con ojos espantados y presa de pánico a refugiarse en un ángulo de su habitación. Mis dos visitas siguientes desataron en él verdaderos accesos de furor e intentó agredirme, pidiendo continuamente armas para defenderse. Tuve que limitarme a observar, oculto detrás de una cortina, mientras el practicante que me acompañaba cumplía mis indicaciones. Este enfermo, poco vigilado, se arrojó tres veces por una ventanita al corral.

En el tercer sujeto, la primera manifestación de trastorno mental se reveló una noche; el enfermo se puso de pie en la cama orinándose en ella, luego se levantó y se ensució en un rincón de la habitación. Cuando le vi por la mañana, fue imposible sacarle una sola palabra; sus ojos vagaban con expresión burlesca de uno a otro de los presentes y una sonrisa estúpida corría por sus labios. Estuvo cuatro días sin hablar y negándose, pero sin violencia, a tomar nada, ni alimento, ni medicinas, ni agua siquiera. Estos tres casos y otro de menos interés curaron en absoluto del quinto al décimo día después de iniciarse estos fenómenos, no guardando los enfermos el menor recuerdo de lo pasado.

En el último caso se trataba de un sacerdote que empezó por tener algunos ataques convulsivos, apareciendo una manía que iba tomando algunos caracteres de manía persecutoria; hubo retención de orina y paresia de la lengua. Este tardó más de un mes en reponerse.

Añadiré aquí que mis compañeros observaron también por su parte varios casos parecidos, muriendo pocos de ellos. Ninguno de estos sujetos era alcohólico, ni pude encontrar en ellos tara alguna.

¿Cómo explicar estos fenómenos en el curso de una convalecencia gripal? No pienso intentarlo; mi propósito tan solo ha sido referir aquí mis recuerdos de la epidemia de Oliva, dejando correr mi pluma y mi pluma ha corrido ya más de lo debido.

La Crónica Médica, 31 (716), 10 de febrer de 1919, pp. 13-15.

APÈNDIX DOCUMENTAL II

Señor Director de LAS PROVINCIAS. Muy señor nuestro: mucho le agradeceremos los amigos políticos del señor marqués de González de esta ciudad, haga público que como un solo hombre votaremos en las próximas elecciones de diputados la candidatura de don Federico Loygorri, por ser esta la voluntad del jefe, y a la vez nuestro mayor deseo.

Muy agradecidos a su atención, quedan de usted atentos, afectísimos y coreligionarios. Por el partido conservador de Oliva, Teodoro Garcia Lorente.

Las Provincias, Carta al director en la secció
“Noticias electorales”, 5 de febrer de 1918.

APÈNDIX DOCUMENTAL III

MANIFESTACIÓN

Oliva.— Con motivo de la falta de exportación de la naranja al extranjero, que ha traído la ruina a estos habitantes, y, en particular a la clase jornalera, y ahora en efecto de las pertinaces lluvias que les impide trabajar en los campos, han acudido en manifestación más de mil personas pobres, pidiendo socorro para comer, leñas y ropas para abrigarse por la miseria en que se encuentran. Como la Caja municipal no puede hacerlo por no tener fondos, he acudido telegráficamente al presidente del Consejo de ministros, al ministro de la Gobernación y al gobernador civil y al diputado a Cortes del distrito, don Ernesto Ibáñez Rizo, para que el gobernador envíe recursos para atender a esta calamidad en evitación de mayores males y para que se sirva usted ayudarnos en

esta campaña de caridad, se lo comunico en el periódico de su dirección.— El alcalde, Salvador García

Diario de Valencia, 11 de desembre de 1917.

APÈNDIX DOCUMENTAL IV

18 d'octubre [1918].— La grip fa terribles estralls. La família ens hem hagut de partir, per anar als enterraments. A La Bisbal, hi ha hagut el de Marià de Linares. A Palafrugell, el d'una filla de divuit anys (una flor de criatura) de la família S. He anat a La Bisbal.

Del carrer, se sentien els plors. Plors a la casa i l'escala del pis. Impressionant espectacle, que contrasta amb l'aire mudat de la gent — un aire que en sentir els plors s'encongeix automàticament, es torna pansit i enfonsat. Aquestes manifestacions de dolor ho transformen tot i fins el paisatge sembla diferent. Quan se sent plorar, hom agafa un aire de bona persona — d'una bondat indefectible. En un moment donat, un home que s'havia mantingut enravenat i immòbil, els ulls secs, fa un moviment nerviós i les llàgrimes li cauen sobtadament. ¿Què és preferible: ¿encastellar-se en la glaçada, indiferent fatalitat, o lliurar-se a les deliquescències de les manifestacions sorolloses de dolor? Quan hom plora pateix? ¿Els qui no ploren pateixen menys?

L'enterrament del senyor Linares ha estat molt sentit.

Al vespre, el tren petit ens porta a casa, dins de la llum incerta, pobra, dels vagons. La màquina bufa desesperadament i de la xemeneia en surten raigs de guspieres. El tren va ple. Hom seu en un silenci aclaparat. Els qui venen del mercat imiten els qui venim de l'enterrament. Si fos possible d'imaginar un tren de pensadors, tindria el mateix aspecte. L'ombra a la cara feta pels respectius barrets. ¿En què pensem? pot ser en res. El drama és que hi hagi tantes coses davant de les quals no es pugui pensar res — tantes coses davant de les quals el mecanisme mental és estèril.

Josep Pla, *El quadern gris*.

APÈNDIX DOCUMENTAL V

INFORMACIÓN

LAS ROGATIVAS EN OLIVA

El acto del domingo. Imponente manifestación de fe. Todo un pueblo en masa pide al cielo misericordia. Las veneradas imágenes del Smo. Cristo de San

Roque y de Ntra. Sra. del Rebollet. Más de 3.000 hombres desfilan procesionalmente por las calles de la ciudad. Enseñanzas para el porvenir.

El católico pueblo de Oliva dio el domingo pasado una esplendorosa manifestación de su fe cristiana, digna de figurar en las mejores páginas de su historia religiosa. El acto del domingo por la tarde fue conmovedor, y el hecho de que todo un pueblo, sin distinción de edad ni sexo, clase ni estado, caiga de rodillas ante dos veneradas imágenes, en cuyo torno se cierne la doble aureola del misterio y la antigüedad, pidiendo con lágrimas compasivas aparte Dios de nosotros el azote que nos aflige, es altamente significativo. Y para que conste y perdure su memoria en las edades venideras, he intentado formar una reseña que gustoso dedico a los hijos de Oliva para eterno recuerdo de aquella tarde memorable del 13 de Octubre de 1918.

Los primeros chispazos

Ante los estragos que la muerte ha producido entre nosotros llenando a muchísimas familias de aflicción y luto, las miradas de casi todos se volvieron al lugar donde se veneran las imágenes del Smo. Cristo y de Ntra. Sra. del Rebollet, con la esperanza de que si lograran verlas pasear sus calles, cesaría la mortandad. A este intento, numerosas comisiones visitaron a sus respectivos Sres. Curas párrocos. Después de ponerse de acuerdo las dignísimas autoridades eclesiásticas, creyeron llegado el momento de poder acceder a los piadosos deseos de sus amantísimos feligreses.

Los preparativos

El viernes por la tarde, las autoridades eclesiásticas dieron a conocer al pueblo, en forma de pregón, la resolución que habían tomado de conceder licencia para sacar en procesión pública a las veneradas imágenes, que solo se sacan en casos similares, y en unión de las autoridades civiles, invitaron a toda la ciudad a concurrir al acto religioso que había de celebrarse el domingo.

Las rogativas del domingo

En las misas de mayor concurrencia de este día, los Rdos. Sres. Curas dirigieron piadosas exhortaciones a los concurrentes excitando su fe y piadoso sentimientos.

El acto de la tarde

A las tres, hora señalada, las campanas de la villa y del arrabal, con voces intermitentes, empezaban a llamar a los que habían de acompañar por las calles a las dos veneradas imágenes, que esperaban a todos, custodiadas en sus templos, puestas en hermosas andas.

El Stmo. Cristo de S. Roque

Desde las primeras horas de la tarde fue numeroso el gentío que entraba y salía en la iglesia parroquial de San Roque, deseosos de saciar su vista mirando y remirando la devota imagen de Jesús Crucificado, amor de sus amores.

Sobre andas doradas y bajo de severo dosel de rojo damasco, aparecida la ennegrecida escultura de Smo. Cristo, guardado todo cuidadosamente en la hermosa capilla de la Comuni3n.

Ntra. Sra. del Rebollet

Las devotas se1oras Camareras encargadas del culto de esta devota imagen, ocuparonse desde la ma1ana en prepararle un trono sobre el que haba de salir en triunfo por las calles.

Sobre artsticas andas se destacaba la diminuta imagen de la Se1ora, que vesta en se1al de duelo, el manto de penitencia, de rica seda morada con dibujos dorados, donaci3n de Mos3n Joseph Vicente Vives, en el a1o 1679.

El traslado de las im3genes

Seg3n acuerdo tomado, las dos im3genes veneradas haban de ser conducidas a la parroquia de Santa Mara, de donde saldría la procesi3n general de rogativas. A las tres y media sali3 de Santa Mara la religiosa comitiva que haba de conducir a la Iglesia a Ntra. Sra. del Rebollet. Iba formada por: la Cruz parroquialalzada, dos hileras largas y compactas de solo hombres en significativo silencio, Sres. Mayorales y Rdo. Clero, compuesto de los Sres. Moli3, capellán del Asilo; Abad, adscrito a la parroquia, beneficiado Sr. Mestre; Coadjutores Sres. Espa1a y Aparisi, presididos por el Sr. Cura Plebán, con capa morada.

Habiendo llegado al templo, en donde esperaba la comisi3n del Ayuntamiento, presidida por el Alcalde Sr. García Ferrando, y las se1oras Camareras de la Virgen, se enton3 el «Ave maris stella», y a hombros de los Mayorales, se1ores Pi, Ca1amás, Pons i Orellana, sali3 la Reina del cielo a demostrar cuán grande es su misericordia sobre este pueblo.

A la misma hora, se organiz3 otro espléndido y numeroso cortejo en la parroquia de S. Roque, en el que figuraban, detrás de la Cruz parroquial, muchísimos hombres, los se1ores Mayorales del Cristo con escapulario y gui3n, Rdo. Clero de la parroquia, formado por los Coadjutores se1ores Bolufer y Cardona, las andas del Stmo. Cristo, llevadas por los Sres. Abad, Barber, Vicente Mayans y Orquín, cerrando la comitiva el se1or Cura párroco con capa morada, y la comisi3n del Ayuntamiento, presidida por el Sr. Ba1o.

Por todas las calles que pasaba el Santísimo Cristo, yendo a Santa Mara, era aclamado con vítores amorosos. Al salir de su parroquia, un llanto general, salud3 su aparici3n.

Acto conmovedor

El momento en el que se dieron vista las dos im3genes, en la iglesia de Santa Mara, fue tan conmovedor, que en los ojos de todos vimos hermosas perlas. La inmensa masa de gente que llenaba completamente las espaciaosas naves de la parroquia y la plaza de la Iglesia, pasados los primeros momentos de emoci3n general, enton3 el canto del perd3n, alternando con el de «Oh, Mara», y entre repetidas aclamaciones, empez3 a desfilar del templo la

Imponente procesión de rogativas

en la que figuraban más de 3.000 hombres en dos hileras, guión, mayores y andas del Smo. Cristo; seguían más hombres, en su mayoría jóvenes, andas de Ntra. Sra. del Rebollet, con la presidencia del Sr. Cura de San Roque, Camareras de la Virgen; Excmas. señoras D.ª Josefa March y D.ª María de Loygorri; y Sras. Loreto y Victoria Sanchis, cerrando la comitiva el Excmo. Ayuntamiento. Detrás de todo, un grupo numeroso del sexo devoto.

La despedida

Si enternecedores fueron los actos precedentes, podemos decir que este postero los superó.

Después del acto celebrado en la plaza de San Roque, fueron conducidas las dos imágenes al templo.

El Smo. Cristo se quedó allí, en su capilla, rodeado de una apiñada multitud, que, ahogando lágrimas unos, y otros entonado su himno, ofrecían diversos objetos, rosarios, pañuelos, etcétera, para ser pasados por las amorosas llagas de Jesús Crucificado.

Nuestra Señora del Rebollet, fue conducida a su morada, llevada a hombros por simpáticos jóvenes, cuyos nombres sentimos no recordar, para honrarlos desde estas columnas, pero de los que siempre guardaré grata correspondencia. La multitud que acompañó a la Virgen y la que esperaba en el templo, al despedirla, entonó la Salve.

Algo aprendimos

en la tarde del domingo, pero sobre todo los *desaprensivos* debieron de aprender que a la fe capaz de conmover, hasta llorar, y prorrumper en vítores a millares de corazones, se la debe mucho respeto; y cuán justamente se castiga por nuestras leyes patrias los actos públicos que ofenden los sentimientos cristianos, como la blasfemia, y el no rendir el homenaje debido al paso del Santísimo por las calles públicas.

¡¡¡Llor a Ntra. Sera. del Rebollet, auxilio de los cristianos!!!...

¡¡¡Gloria al Smo. Cristo de San Roque, vida y resurrección de este pueblo!!!...

Cuando salíamos de los templos, la ciudad toda, bañada por la luz de la luna, parecía sumergirse en un mar de esperanzas.

¡Quiera Dios oír las plegarias de un pueblo arrepentido!

EL CORRESPONSAL

Oliva 16-X-18

Revista de Gandia, 17 d'octubre de 1918.

APÈNDIX DOCUMENTAL VI

El Doctor Perron

Conocedor el celoso e inteligente Inspector provincial de Sanidad, Dr. Torres Babí, de las excelentes condiciones que adornan a nuestro buen amigo y compañero el Dr. D. Jorge Perron, como excelente clínico y experto epidemiólogo, invítale a que le ayudara en la obra de saneamiento en los pueblos más comprometidos por la epidemia reinante, y efectivamente a su invitación respondió nuestro compañero marchando a Oliva, en donde con su buena dirección y convenientes disposiciones, multiplicándose en la asistencia a los enfermos y obteniendo comentados éxitos, ha conseguido el beneplácito y aplauso del pueblo y autoridades, logrando dejar un recuerdo imperecedero, lo mismo como higienista que como terapeuta, por lo que nos congratulamos en felicitarle.

Hace pocos días tuvimos el gusto de saludarle en esta Redacción, notificándonos que pasaba a Tabernes Blanques con la misma misión que a Oliva, donde no dudamos que dejará también sentado el pabellón de su actividad y vastos conocimientos en los recursos de la clínica.

Nos prometió, además, cuando cesen estas circunstancias, dar forma a sus apuntes sobre la epidemia, y no dudamos que llamarán la atención de la clase médica sus sensatas observaciones.

La Crónica Médica, 30 (710), 25 d'octubre de 1918, p. 244.

BIBLIOGRAFIA

- ALCÁZAR GARRIDO, Joan del (1988): “Los años de la I guerra mundial”, dins CERDÀ, M. (dir.), *Historia del pueblo valenciano*, Levante, València.
- ALMUDÉVER, Laura (2016): *La epidemia de gripe de 1918 y los profesionales de Enfermería. Análisis a través de la prensa española*, Universitat de València [Tesi doctoral dirigida per R. E. Camaño].
- ALONSO, Jesús E. (1998): *Història de la Safor*, Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.
- (2011): *Història de Gandia: segles XIII-XX*, Riu Blanc, Gandia.
- ARRAZOLA, E.; SAURI, S.; GONZÁLEZ, D.; MEZA, E.; HERNÁNDEZ, J. i J. VARELA (2014): “Encefalitis letàrgica: ¿enfermedad o síndrome? Actualidades en la etiopatogenia de la enfermedad de Von Economo”, dins *Med Int Mex*, 30, pp. 73-87.
- BADENES GALLACH, Enrique (2017): *La topografía mèdica d’Alzira de 1917*, Institució Alfons el Magnànim, València [Edició i introducció d’Aureliano Lairón i Carmel Ferragud].
- BALAGUER I BISQUERT, V. (1997): “La ‘cucaratxa’ a Dénia, l’any 1918”, dins BERNABEU-MESTRE, J.; ESPLUGUES I PELLICER, J. X. i E. ROBLES GONZÁLEZ (eds.), *Higiene i salubritat en els municipis valencians (1813-1939)* (Seminari d’Estudis sobre la Ciència, Benissa), Institut d’Estudis Comarcals de la Marina Alta, Benissa, pp. 211-216.
- BERNABEU, Josep (coord.) (1991): *La ciutat davant el contagi. Alacant i la grip de 1918-19*, Conselleria de Sanitat i Consum, Generalitat Valenciana, València.
- BERNABEU, J. i E. PERDIGUERO (1996): “Materials per a l’estudi de la transició sanitària als arxius municipals”, dins *Salut i malaltia en els municipis valencians* (Seminari d’Estudis sobre la Ciència), Universitat de València, València, pp. 215-224.
- BERNABEU-MESTRE, J. (2005): “Pego davant la grip de 1918 (nota d’investigació)”, dins *Llibre de Festes de Pego*, Ajuntament de Pego, Pego, pp. 41-43.
- (2006): “Les epidèmies a Pego: La passa de còlera de 1885”, dins *I Jornades d’Estudis Carmel Giner Bolufer de Pego i les Valls*, Ajuntament de Pego, Pego, pp. 167-179.

- (2007): “L’ús medicinal de les aigües de la marjal: de l’ullal del Burro al balneari del Molinell”, dins *Llibre de Festes de Pego*, pp. 23-27.
- (2008): “Salut, oci i relaxament al balneari del Molinell (1893-1961)”, dins *Llibre de Festes de Pego*, pp. 41-43.
- BERNABEU-MESTRE, J.; RAMIRO, D.; SANZ, A. i E. ROBLES (2003): “El análisis histórico de la mortalidad por causas. Problemas y soluciones”, dins *Revista de Demografía Histórica*, XXI (1), pp. 167-193.
- BLAY NAVARRO, Juan (1960): *Documentos y datos para la historia de la Ciudad de Oliva*, ECIR Industrias Gráficas, València.
- CANET LLIDÓ, Vicent (dir.) (2008): “2007, cent anys de la concessió del títol de Ciutat a Oliva”, dins *Cabdells*, 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 11-14.
- CANTO, Elena (2017): “La història del palau dels Centelles al segle xx a través de la figura d’Egil Fischer i el seu llegat”, dins *Cabdells*, 15, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 93-135.
- CANYAMÀS, Xavier (2018): *Oliva en la memòria*, Ringo Rango, Madrid.
- CARDONA IVARS, Juan José (1973): *La epidemia de gripe de 1918 en Benisa y comarca*, Ajuntament de Benissa, Benissa.
- CARNERO ARBAT, Teresa (1988): “Cambio económico y movilización social en la restauración”, dins CERDÀ, M. (dir.), *Historia del pueblo valenciano*, Levante, València.
- CARRADA, T. (1975): “Estudio epidemiológico y bioecológico del tétanos en México (1922-1972)”, dins *Salud Pública de México*, XVII (2), pp. 253-266.
- CASTELL BOMBOÍ, José (1996): *Sacerdotes y religiosos en Santa María la Mayor de Oliva (1362-1996)*, Hermandad Sacerdotal, Oliva.
- (2000): *Santa María del Rebollet, patrona canónica de la ciudad de Oliva*, Impremta Colomar, Oliva.
- CENTRO NACIONAL DE EPIDEMIOLOGÍA (2017): “Epidemiología del tétanos en España, 2005-2015”, Instituto de Salud Carlos III, Madrid (17 de febrer) [en línia].
<www.isciii.es/.../RENAVE-vigilancia-tetanos_2005-2015.pdf> [consulta: 14 maig 2018]
- CONDE FERNÁNDEZ, Fernando (2011): “Parteras, comadres, matronas: evolución de la profesión desde el saber popular al conoci-

- miento científico”, dins *Academia de Ciencias e Ingenierías de Lanzarote*, Sèrie “Discursos académicos”, 49, Arrecife (Lanzarote), Biblioteca Virtual de la Real Academia Nacional de Farmacia [en línia].
<<https://es.scribd.com/.../PARTERAS-COMADRES-MATRON...>> [consulta: 17 agost 2018]
- DIVERSOS AUTORS (1978): *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d’Oliva, València.
- DOMINGO, Concepción (1991): “Mortalidad diferencial en el País Valenciano”, dins BERNABEU-MESTRE, Josep, *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 173-193.
- DOMÍNGUEZ TORMO, J. M. i F. PONS MONCHO (1989): *Sant Roc d’Oliva: apuntes históricos*, Junta pro I Centenario del Templo Parroquial de San Roque, Oliva.
- ECHEVARRI, Beatriz (1993): *La Gripe Española: la pandemia de 1918-1919*, Siglo XXI Editores-Centro de Investigaciones Sociológicas, Madrid.
- ERKOREKA, Anton (2006): *La pandemia de gripe española en el País Vasco (1918-1919)*, Museo Vasco de Historia de la Medicina y de la Ciencia, Bilbao.
- FAJARDO, Catalina (2013): “Historia de las matronas, desde sus orígenes hasta nuestros días”, dins *Enfermería Avanza* (13 d’abril) [en línia].
<<http://enfeps.blogspot.com.es/2013/04/historia-de-las-matronas-desde-sus.html>> [consulta: 17 agost 2018]
- FONT, J. (2003): “La grip de 1918 a les valls d’Àneu”, dins *Arnica*, 58, pp. 41-43.
- FONT, Miquel (2016): “109 años de la Ciudad de Oliva”, dins *Levante-EMV* [Edició de la Safor] (9 de desembre).
- FRASÉS PORTOLÉS, M. Y.; MORELL SAPENA, A. M. i D. PÉREZ ROIG (1989): “Ondara i la grip de 1918/1919”, dins *Llibre de festes de Sant Jaume*.
- FRASÉS PORTOLÉS, M. Y.; MORELL SAPENA, A. M.; MULET PONS, M. J.; NOGUERA PONS, J. R. i S. PÉREZ ROIG (1990): “El partit judicial de Dénia davant la grip de 1918-19”, dins *Actes del III Congrés de la Marina Alta*, pp. 519-523.

- FRESQUET FEBRER, José Luis (2011): “El 606 en España. Una historia de seis meses contada por la prensa”, dins *Anales (Reial Acadèmia de Medicina de la Comunitat Valenciana)*, vol. 12, pp. 1-23.
- (2015): “Caciquismo y profesión médica: El caso de Alfredo Alegre, 1915-1924”, dins *Medicina e Historia*, 4, pp. 4-21.
- (2017): *El Instituto Médico Valenciano (1898-1930): de la catástrofe del 98 a la Segunda República*, Universitat de València-Instituto Médico Valenciano, València.
- GARCIA CASTELLÓ, Gaietà (2006): *Registre meteorològic per a l'estudi de la climatologia de Gandia i el seu districte (1915-1944)*, CEIC Alfons el Vell, Gandia [Estudi introductori i edició a cura de Néstor Novell Sancho].
- GRANERO XIBERTA, Xavier (1981): “L'epidèmia de grip del 1918 a Barcelona”, dins *Actes III Congrés d'Història de la Medicina Catalana*, vol. II [en línia].
<www.raco.cat/index.php/Gimbernat/article/download/43125/53724> [consulta: 20 maig 2018]
- GRAU BONO, Vicente (1983): *Topografia médica de Tabernes de Valldigna*, Federico Domenech, València.
- IZQUIERDO SÁNCHEZ, José (2000): *Topografia médica de Rótova y pueblos anejos a su distrito*, Edicions La Xara, Simat de la Valldigna.
- LACARRA, J.; SÁNCHEZ, X. i F. JARQUE (1995): *Les observacions de Cavanyilles: dos-cents anys després*, 4 vol., Fundació Bancaixa, València.
- LERA PERALES, Guillem i Guillem LERA CALATAYUD (2017): “L'epidèmia de grip o ‘cucaratxa’ a Alzira”, dins FERRAGUD, Carmel (ed.), *Biografies mèdiques, sanitat municipal, educació sanitària i epidèmies en la Ribera del Xúquer durant el segle XX*, Ajuntament d'Albalat de la Ribera-PUV, Albalat de la Ribera-València.
- LLOPIS CARDONA, V. F. (2009): “Restauració d'una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit”, dins *Cabdells*, 7, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 97-116.
- LLORET, J. i J. Ll. BARONA (2002): “Les aigües públiques i la higiene urbana a la societat valenciana (1871-1931)”, dins BARONA, J. Ll.; CORTELL, J. i E. PERDIGUERO (eds.), *Medi ambient i salut*

- en els municipis valencians: una perspectiva històrica* (Seminari d'Estudis sobre la Ciència, Sueca, 2000), Ajuntament de Sueca, Sueca.
- LÓPEZ PIÑERO, José María (2008): *El darwinismo valenciano del siglo XIX y su fundamento histórico*, Consell Valencià de Cultura, València.
- MACIP, Salvador (2010): *Les grans epidèmies modernes: la lluita de l'home contra els enemics invisibles*, Edicions La Campana, Barcelona.
- MANRIQUE, J.; FERNÁNDEZ, A. I.; ECHEVARRÍA, P.; FIGUEROL, M. I.; TEIXIDÓ, J. i M. P. BARRANCO (2014): “Historia de la profesión de matrona”, dins *Ágora de Enfermería*, vol. 18, 1, pp. 26-28bis.
- MARTÍ ASCÓ, Manuel (2017): *La memòria sota la pols*, Tívoli, Gandia.
- MARTÍN APARICIO, Yolanda (2012): “Estudio de la mortalidad infantil por tétanos en España”, dins *Ars Pharmaceutica*, vol. 53, 2, pp. 1-7.
- MARTÍNEZ, Manuel (1999): *València al límit: la ciutat davant l'epidèmia de grip de 1918*, Edicions La Xara, Simat de la Vallidigna.
- MESA, Lluís (2018): “Centenari del primer decret d'ensenyament del valencià”, dins *Levante-EMV* (9 d'agost), p. 3.
- MESTRE PONS, F. (2001): “Donació de taulellets gòtics del palau d'Oliva”, dins *Cabdells*, 3, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 146-151.
- MIRET ESTRUCH, Carles (2018): *La investigació de la prehistòria a la Safor-Vallidigna*, CEIC Alfons el Vell, Gandia.
- MORELL GREGORI, Joan Ramon (2011): *Solidaritat a Oliva, 1936-1939*, CEIC Alfons el Vell-Ajuntament d'Oliva, Gandia.
- MORELL, Doménech: “Edificis i construccions importants a Oliva” [Arxiu digital de l'Ajuntament d'Oliva, inèdit 1].
- “La ceràmica a Oliva” [Arxiu digital de l'Ajuntament d'Oliva, inèdit 2].
- NAVARRO, R.; CONDE, V.; HERCE, P.; LLANO, J. de; GELARDO, M. D. y L. MORATÉ (2002): *Análisis de la sanidad en España a lo largo del siglo XX*, Instituto de Salud Carlos III-Ministerio de Sanidad y Consumo, Madrid.
- NOVELL, N. i J. SORRIBES (2017): *Nou viatge al País Valencià*, 2 vol., PUV-Institució Alfons el Magnànim-Universitat d'Alacant, València.

- PALAZÓN FERRANDO, Salvador (1991): “La pandemia de gripe de 1918-1920 y sus repercusiones en la mortalidad en la provincia de Alicante”, dins BERNABEU-MESTRE, Josep, *El papel de la mortalidad en la evolución de la población valenciana*, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant, pp. 89-98.
- PATUEL CHUST, Pasqual (1981): “‘La cucaracha’. L’epidèmia de grip de 1918”, dins *Cadafal* (setembre).
- PERRÓN ZURLINDEN, Jorge (1919): “Acerca de la última epidemia gripal en Oliva”, dins *La Crónica Médica*, 118, pp. 13-15.
- PI I APARICI, Joan Francesc (2017): “Nuclis dispersos d’hàbitats urbans al municipi d’Oliva des de les acaballes del segle XIX fins a l’any 1940”, dins *Cabdells*, 15, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 83-92.
- PINILLA PÉREZ, Beatriz (2009): “Anàlisi de la influència de la grip ‘espanyola’ a la ciutat de Barcelona (1918-1919)”, dins *Gimbernat*, 51, pp. 201-217.
- PITARCH, V. (2018): “Cent anys de fabrisme al País Valencià”, dins *Levante-EMV* (20 de febrer).
- PONS FUSTER, F. (1979): “Estudio demográfico de Oliva (siglos XVI-XX)”, dins *Iniciación a la historia de Oliva*, Ajuntament d’Oliva, València, pp. 245-272.
- REUS, P. (2018): “Pompeu Fabra: 150 anys d’un lingüista apassionat”, dins *Levante-EMV* (9 de març).
- RODRÍGUEZ FORNOS, F. (1919): “Conferencias pronunciadas por el Dr. Rodríguez Fornos, Catedrático de Clínica Médica con motivo de la epidemia gripal, en el Instituto Médico Valenciano”, dins *Policlínica*, 7 (75), pp. 187-224.
- SARTHOU CARRERES, C. (1919-1927): “Província de Valencia”, vol. II, dins CARRERAS CANDI, Francesc (dir.), *Geografía General del Reino de Valencia*, vol. V, Casa Editorial Alberto Martín, Barcelona.
- SENDRA I MOLIÓ, Josep (2008): “La toponímia urbana d’Oliva”, dins *Cabdells*, 5, Associació Cultural Centelles i Riusech, Oliva, pp. 15-51.
- SOLER, Abel (2009): *Piles: geografia, història, patrimoni*, Ajuntament de Piles, Piles.

- SOLER, Vicent (1988): “El impacto de la guerra europea en la economía valenciana (1914-1923)”, dins CERDÀ, M. (dir.), *Historia del pueblo valenciano*, Levante, València, pp. 795-804.
- VILLARRUBIAS, F. (1924): *Las Fiebres tíficas y otras enfermedades: en relación con las aguas que abastecen la ciudad de Sabadell. Necesidad de depurarlas y procedimiento más adecuado*, Imprenta de la Casa Provincial de Caridad, Barcelona.

RESUMS / 'ABSTRACTS'

La guerra i la grip

JOAN RAMON MORELL GREGORI

La grip de 1918 fou la catàstrofe sanitària global més important del segle xx i, segurament, de totes les esdevingudes per la humanitat. Les xifres que els científics empren difícilment podran mai ser absolutes, però són admeses aquelles que indiquen que va afectar uns cinc-cents milions de persones al món, amb unes taxes de mortaldat entre un 5% i un 10% dels afectats, la qual cosa suposa que un nombre entre cinquanta i cent milions de persones van morir entre 1918 i 1921. Una veritable pandèmia.

La pandèmia fou global per les característiques del context bèl·lic en el qual es va desenvolupar i estendre. Un món en guerra va propiciar els contagis, però també ho va fer la censura del que es publicava en els diaris europeus sobre la incidència de la malaltia. La desinformació va dificultar l'aplicació de les mesures higièniques i sanitàries que l'hagueren pogut pal·liar. La guerra, como una enorme ona expansiva, va centrifugar els contagis des dels Estats Units i des d'Europa fins a Àsia, Oceania i les illes del Pacífic. Tot el món va emmalaltir. En zones properes al nucli de transmissió, com el País Valencià, la situació de crisi social, econòmica i política propicià que els successius brots del virus ocasionaren elevades taxes de mortalitat, sobretot entre la població jove, la qual cosa va fer que la grip, popularment coneguda a les nostres terres com *La Cucaracha*, no solament fora l'epidèmia més greu mai soferta, sinó també la més recordada en la nostra memòria col·lectiva.

Influenza caused in 1918 the most severe health catastrophe of the xxth century, and most likely in the whole history of mankind. The figures which scientists have used cannot be considered as a definite estimation, nonetheless the ones indicating a number of five hundred millions of affected people, with a mortality of between 5% and 10% amongst those who were infected are taken as close approach to the real figures.

This estimation means a death rate ranging from fifty to one hundred casualties between 1918 and 1921. It can be termed as pandemic.

This pandemic wave constituted a global disease in a warlike context which eased its development. A world at war provided the ways to infection, but the censorship on this matter by the most important media of those times contributed to the increase of the death numbers. In fact, the spreading of fake news made it difficult to implement hygienic and sanitary measures, which could have smoothed its effects. War, as a huge expansive wave with a whirlpool effect extended the pandemics from the United States to Europe and eventually to Asia, Oceania and the islands in the Pacific Ocean. In areas close to the centre of infection such as the Valencian Country, the state of social, political and economic crisis facilitated that the successive viruses caused high mortality rates, most specifically amongst the young sector of the population. This pandemic, known popularly as The Cockroach, became not only the most serious ever suffered, but also the one which is most remembered by the population.

PARAULES CLAU: Liberalisme / Capitalisme / Anarquisme / Socialisme / Nacionalisme exacerbat / II Reich / Imperialisme / Triple Aliança / Triple Entesa / La Gran Guerra / Trinxeres / Sistema de la Restauració / Setmana Tràgica / Guerra del Marroc / Neutralitat / Crisi de 1917 / Brots de contagi / La Cucaracha / Grip espanyola.

KEY WORDS: Liberalism / Capitalism / Anarchism / Socialism / Extreme nationalism / II Reich / Imperialism / Triple Alliance / Triple Agreement / Great War / Trenches / Restoration system / Tragic Week / Morocco War / Neutrality / 1917 Crisis / Outbreak of infection / The Cockroach / Spanish influenza.

L'impacte demogràfic i les conseqüències sanitàries de l'epidèmia de grip de 1918 al País Valencià

JOSEP BERNABEU-MESTRE

S'analitza el comportament que va mostrar la grip de 1918 a terres valencianes, en quin context socioeconòmic, polític i epidemiològic es va desenvolupar i quines conseqüències va tindre sobre el procés de modernització en què estava immers el País Valencià. Després de valorar el cost en termes demogràfics, s'aborda com va condicionar el cercle viciós de misèria, fam i malaltia que afectava els sectors més desfavorits, l'afrontament de l'embat epidèmic i les desigualtats que va posar de manifest. Per últim, s'exposen les conseqüències que va tindre l'epidèmia en termes de polítiques de salut i reformes sanitàries.

The behaviour which the outbreak of influenza showed in 1918 in Valencian territory is analysed in terms of the socio-economic, political and epidemiologic context of its time, and also its consequences on the process of modernisation which the Valencian Country was undergoing. Once its cost in terms of demography has been established, the way the most impoverished sectors of the population were affected, and how they faced the epidemic impact, considering the implications which these social inequalities manifested are dealt with in this report. Finally, the consequences that the epidemic had both in politics and health reforms are also explained.

PARAULES CLAU: Epidèmia de grip de 1918 / Moralitat / Mortalitat per causes / Transició demogràfica i sanitària / Modernització sanitària / Misèria / Malaltia i fam / Desigualtats en salut / Polítiques de salut / Reformes sanitàries / País Valencià (primeres dècades del segle xx).

KEY WORDS: 1918 influenza outbreak / Mortality / Demographic and sanitary transition / Sanitary modernization / Misery / Illness and starvation / Health inequalities / Health politics / Health reforms / Valencian Country in the early years of the xxth century.

Oliva i la grip de 1918

FRANCESC DEvesa i JORDÀ
ANTONI ARLANDIS PUIG

La població d'Oliva el 1918 estaria situada en algun punt intermedi entre els 9.619 habitants de 1910 i els 8.995 de 1920, anys de tendència regressiva, que trencaven la progressió de dècades anteriors. La ciutat no havia superat encara la transició sanitària, tenint en compte que la salubritat era precària i les malalties infeccioses causaven una mortalitat important, especialment en la població infantil.

La corporació municipal es va constituir pel gener i estava presidida per l'alcalde José R. García Ferrando. Els tres metges titulars d'Oliva l'any 1918 eren J. Enrique Garcia Sanchis, Segundo Boscà Seytre i Andrés Cardona Morant. Durant el brot epidèmic gripal, aquest equip va ser reforçat amb Jorge Perrón Zurlinden, enviat per la Inspecció Provincial de Sanitat, i Alejandro Cardona Morant, que probablement es va presentar voluntari. Està per estudiar en profunditat la resta del personal sanitari d'aquell moment, atès que sols hem pogut documentar de forma segura la presència del farmacèutic Camilo Tormo Guerola i del veterinari Francisco Cabrera Giner.

L'estudi de la mortalitat a Oliva des de 1917 a 1920, basat en les dades extretes dels arxius parroquials, ens permet afirmar que la grip va colpejar fortament la ciutat, especialment durant els mesos de setembre i octubre de 1918, causant un total de 135 defuncions directes i probablement algunes més indirectes. Aquell any van morir a Oliva 375 persones, quantitat que suposa un excés de mortalitat de 153 defuncions sobre la mitjana dels altres tres anys no epidèmics, situada en 222. Aquestes dades permeten calcular una taxa bruta de mortalitat global per a l'any 1918 de 40,3‰ i de mortalitat específica per grip del 14,8‰, xifres situades entre les més elevades del País Valencià. L'epidèmia va ser especialment letal entre els vint i els trenta-nou anys que van acumular prop de la meitat de les víctimes (47%). A l'any 1918, la proporció de morts per grip en relació al total de defuncions va ser significativament major a Santa Maria (40,9%) que a Sant Roc (31,6%). Aquesta troballa està d'acord amb l'informe del Dr. Jorge Perrón Zurlinden que assenyala major gravetat de l'atac gripal a la zona baixa, habitada per famílies més acomodades (bàsicament Santa Maria), respecte a la zona alta, on radicaven famílies més pobres (bàsicament Sant Roc).

La processó rogativa, efectuada el diumenge 13 d'octubre, corrobora l'alarma social corresponent a la gravetat del brot epidèmic de la grip de 1918 a Oliva.

In 1918, Oliva's population would have been in an intermediate position between the 9,619 inhabitants of 1910 and the 8,995 inhabitants of 1920, years of demographic regression which interrupted the progressive tendency of previous decades. The town had not overcome the health transition yet, considering that health standards were precarious and that infectious diseases were a major cause of mortality, particularly among children.

The council was established in January and was led by the mayor José R. García Ferrando. The three general practitioners of Oliva in 1918 were J. Enrique García Sanchis, Segundo Boscà Seytre and Andrés Cardona Morant. Jorge Perrón Zurlinden (sent by the provincial health inspection) and Alejandro Cardona Morant (who was likely a volunteer) strengthened this team during the epidemic influenza outbreak. It is still uncertain who the rest of the health personnel were at that moment, since we were only able to document indisputably the presence both of the chemist Camilo Tormo Guerola and of the veterinarian Francisco Cabrera Giner.

The study of mortality in Oliva from 1917 to 1920, based on the data collected from the parish church archives (Santa Maria and Sant Roc), allows us to claim that influenza hit the town harshly, not least during the months of September and October of 1918, totalling 135 direct deceases and likely causing some collateral deceases. That year 375 people died in Oliva, a quantity that entails an excess of 153 deceases compared to the average of the three previous non-epidemic years (222 deceases). These data allow the calculation of a total crude death rate for the year 1918 of 40.3‰ and a specific death rate by influenza of 14.8‰, figures that are among the highest of the Valencian Country. The epidemic was particularly lethal among the people whose age was comprised between 20 and 39 years old; this demographic group represented almost half the victims (47%). In 1918, the proportion of deaths was significantly higher in Santa Maria (40.9%) than in Sant Roc (31.6%). This finding coincides with the report of Dr. Jorge Perrón Zurlinden which emphasized the greater gravity of the viral attack in the lower zone, inhabited by richer families (fundamentally Santa Ma-

ria), in comparison with the upper zone where humbler families lived (fundamentally Sant Roc).

The Rogation procession carried out on Sunday, October 13th, confirms the social alarm produced by the gravity of the epidemic influenza outbreak of 1918 in Oliva.

PARAULES CLAU: Pandèmia gripal / Grip de 1918 / La Cucaracha / Oliva en 1918 / Oliva a principis del segle xx / Metges d'Oliva en 1918 / Personal sanitari d'Oliva en 1918.

KEY WORDS: *Influenza pandemic / 1918 influenza / The Cockroach / 1918 Oliva / Beginning of the xxth century / Medical staff in 1918 Oliva / Sanitary staff in 1918 Oliva.*

ÍNDEXS DELS 'CABDELLS' ANTERIORS

CABDELLS I

- A. ESTEVE BLAY, "Certificat de naixement", p. 11.
M. MARTÍ I ASCÓ, "Presentació", p. 13.
CONSELL DE REDACCIÓ, "Els quatre aniversaris", p. 15.
P. E. MULLER, "A la recerca del palau", p. 21.
J. SENDRA I MOLIÓ, "L'abús de poder als feus sards del comte d'Oliva en un decret del virrei Madrigal sobre el Senyoriu del Màrguine (1561)", p. 29.
J. CASTELL BOMBOÍ, "Les religioses clarisses i els Borja-Centelles", p. 41.
F. GIL PERICÁS, "El sistema beneficial de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva, del segle XIV al XIX", p. 51.
J. SANCHIS COSTA, "L'economia de Santa Maria en el trànsit del segle XVIII al XIX", p. 79.
M. MARTÍ I ASCÓ, "Sobre l'antiga confraria de la Sang d'Oliva", p. 101.
A. MESTRE SANCHIS, "*Apuntamientos de Oliva*, tres volums en el fons documental mayansià", p. 123.
E. CASANOVA, "La variació lingüística del valencià al segle XVIII a través de Joan Antoni Mayans (1718-1801)", p. 129.
J. F. PI I APARICI, "El classicisme italià a la capella del Santíssim Crist de Sant Roc d'Oliva i la vessant social de la mateixa", p. 153.
RECUILL DOCUMENTAL, p. 169.

CABDELLS II

- M. MARTÍ I ASCÓ, "Represa i comiat", p. 11.
J. SANCHIS COSTA, "Moriscos i terratinents. L'origen de les propietats de l'església de Santa Maria la Major d'Oliva", p. 15.
M. MARTÍ I ASCÓ, "Un distingit matrimoni en l'Oliva del segle XVII: Alonso de Celada i Clara de la Cerda", p. 47.
G. TORE, "El feu d'Oliva: família, poder i xarxes clientelars a l'època del comte-duc d'Olivares", p. 75.
G. MURGIA, "El Regne de Sardènia i els feus d'Oliva durant la Guerra dels Trenta Anys (1618-1648)", p. 85.

- A. MESTRE SANCHIS, “Aspectes de la vida dels olivans del segle XVIII recollits per Gregori Mayans”, p. 91.
- E. CEBRIÁN, “La restauració de la Mare de Déu del Rebollet”, p. 113.
- P. INEBA TAMARIT, “Estudi analític de la Mare de Déu del Rebollet”, p. 127.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “La Capella del Crist de Sant Roc: sistemes constructius i patologies”, p. 133.
- E. GIL MUÑOZ, “Dos tractadistes de la geologia humana: Enric Sòria i Joan Fuster”, p. 151.
- RECULL DOCUMENTAL, p. 167.

CABDELLS III

- J. BORDES GARCIA, “Mercat de la terra i producció agrària a Oliva en el primer terç del segle XV”, p. 11.
- F. CARBONI, “Segimon Arquer i Gaspar de Centelles en la tempesta política del segle XVI”, p. 29.
- B. ANATRA, “Reflexos de la crisi Camarassa en l'estat sard d'Oliva”, p. 61.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El llenguatge administratiu valencià a principis del segle XVIII”, p. 71.
- F. PONS FUSTER, “Sobre la peste de Oliva de 1785”, p. 95.
- M. DEL REY AMAT, “Les cases del carrer Tamarit en Oliva”, p. 119.
- MISCEL·LÀNIA D'ESTUDIS, “Monumentos de Oliva: XI.- El carrer de les Moreres”, p. 143.
- F. MESTRE PONS, “Donació de taulellets gòtics del Palau d'Oliva”, p. 146.

CABDELLS IV

- A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 11.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Antecedents de la conquesta”, p. 17.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Enfeudació del castell de Nules i el seu territori. Fundació de Nules i Moncofa. Els Montcada”, p. 27.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules”, p. 37.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Recull d'imatges”, p. 47.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules, Rebollet i Oliva”, p. 65.
- V. FELIP SEMPÈRE, “Els Centelles, senyors de Nules i Comtes d'Oliva”, p. 73.

V. FELIP SEMPÈRE, “La successió de Pere de Centelles”, p. 93.

V. FELIP SEMPÈRE, “L’inventari del Palau d’Oliva”, p. 101.

APÈNDIX DOCUMENTAL, p. 109.

CABDELLS V

A. ESTEVE BLAY, “Presentació”, p. 9.

“2007, cent anys de la concessió del títol de *Ciutat* a Oliva”, p. 11.

J. SENDRA I MOLIÓ, “La toponímia urbana d’Oliva”, p. 15.

C. LLOPIS BAUSET, “Antonio Cortina, pintor dels evangelistes del temple parroquial de Sant Roc”, p. 53.

F. SENDRA BAÑULS, “Plafons ceràmics i imatges devocionals a Oliva”, p. 81.

J. F. PI I APARICI, “José Maria Vidal Pastor i el món organístic a Oliva entre 1537-2005”, p. 105.

J. SENDRA I MOLIÓ, “Homenatge a Francesc Ferrer Pastor durant les II Jornades Internacionals d’Història dels Centelles i del Comtat d’Oliva (18 d’abril de 1999)”, p. 167.

F. FERRER PASTOR (†), “La família Carròs i Violant Carròs i de Centelles”, p. 171.

A. ESTEVE BLAY, “Visita dels conservadors de *The Hispanic Society of America* a Oliva”, p. 192.

“Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 205.

CABDELLS VI

V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.

I. BUSSA, “La documentació sobre els Estats Sards d’Oliva”, p. 9.

F. MESTRE PONS, “Breu estudi de dues imatges de la Mare de Déu de la parròquia de Santa Maria la Major d’Oliva”, p. 83.

I. GARATE LLOMBART i J. L. REGIDOR ROS, “Redescobrint la ‘Glòria’ de la Capella del Santíssim Crist de l’església de Sant Roc d’Oliva”, p. 97.

V. C. NAVARRO OLTRA, “Sobre el topònim *awr.ba* del districte de Dénia islàmica”, p. 115.

F. PONS MONCHO [amb pròleg de J.A. GISBERT SANTONJA], “*Erudició Esparsa*: recull d’articles breus de temàtica local”, p. 133.

“Normes d’edició de *Cabdells*”, p. 203.

CABDELLS VII

- V. CANET I LLIDÓ, “Presentació”, p. 7.
- M. HERRANZ LÓPEZ, I. MARTÍNEZ GIL, P. PORTA GARCIA, B. MARTÍ MORANT, R. TERCERO LOZANO i F. GULINO, “La casa del Rellotge d’Oliva: projecte de restauració”, p. 9.
- V. GIRAU MESTRE, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. MALONDA MESTRE, C. MIÑANA ESCRIVÀ, J. R. MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU, J. SENDRA MOLIÓ i V. BARRERES MARTÍNEZ, “Els ‘xiquets de Rússia’ d’Oliva”, p. 69.
- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Aproximació als aspectes socials del bandolerisme vuitcentista valencià: el cas d’Oliva”, p. 83.
- V. F. LLOPIS CARDONA, “Restauració d’una xemeneia de fàbrica ceràmica. Intervenció en el patrimoni industrial protegit”, p. 97.
- J. F. PI I APARICI, “Els emblemes heràldics dels Centelles en la gènesi medieval de l’heràldica”, p. 117.
- E. ORQUÍN LLORCA, “Ressenya de l’Exposició d’Art Religios celebrada a la Cripta de l’església de Santa Maria en maig de 2008”, p. 133.
- A. CARDONA BALLESTER [amb pròleg de F. BRINES BAÑÓ], “Salvador Cardona Miralles, mig segle de memòria”, p. 151.
- S. CARDONA MIRALLES (†), “*Erudició esparsa*: Recull d’articles breus de temàtica local”, p. 185.

CABDELLS VIII

- J. JUBERÍAS, M. IBÁÑEZ, M. DEVESEA, P. VILLALBA, M. ROMERO i C. MORALES, “L’ermita de Sant Antoni d’Oliva: projecte de restauració”, p. 7.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “Sobre una carta de franquesa atorgada pel duc de Gandia al prevere Josep de Celada (1611)”, p. 77.
- E. MOSCARDÓ SABATER, “¿Netejar pedres i traure ossos? La necessitat de la difusió de l’arqueologia i del patrimoni als ciutadans de la Sfor-Valldigna”, 101.
- J. E. ALONSO I LÓPEZ, “Centelles i Borges als arxius: breu notícia sobre les seues relacions amb la casa Íxer”, p. 127.
- A. FERRANDO MENA, “Els olivers a Bufarik i a la Plana de Mitidja (l’Algèria francesa) en la segona meitat del segle XIX”, p. 151.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÀ ENGUIX, “La fotografia com a font històrica: la galeria d’alcaldes d’Oliva”, p. 177.

CABDELLS IX

- A. ESTEVE BLAY, “L’Associació Cultural Centelles i Riusech sol·licita a l’Ajuntament d’Oliva la declaració de l’any 2010 com a any Ciscar”, p. 9.
- A. ESTEVE BLAY, “El projecte pren forma”, p. 11.
- R. M. GIRAU BORRÀS, “El Monument a Gabriel Ciscar Ciscar. Memòria de la seua construcció”, p. 15.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Arrancada de l’any Ciscar. 27 de març de 2010”, p. 25.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Visita del Veler escola Pelegrina a la costa d’Oliva”, p. 29.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Concert homenatge de l’Armada Espanyola a Gabriel Ciscar Ciscar”, p. 35.
- A. ESTEVE BLAY, “Conferència homenatge del Centro de Historia y Cultura Militar a Gabriel Ciscar i Ciscar”, p. 39.
- A. ESTEVE BLAY, “L’Exposició. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 41.
- A. ESTEVE BLAY, “Les Jornades d’Història. Gabriel Ciscar Ciscar. L’home, el marí, el polític”, p. 57.
- A. ESTEVE BLAY, “Homenatge de l’Associació Cultural Centelles i Riusech a Gabriel Ciscar Ciscar al Panteó de Marins Il·lustres. San Fernando, Cadis”, p. 65.
- J. MARTÍNEZ IBÁÑEZ, “Lliurament d’agraïments”, p. 79.
- A. ESTEVE BLAY, “Acte de restitució de la làpida commemorativa de Gabriel Ciscar Ciscar de la plaça de l’Església a la plaça Raconada de Alonso. 19 de desembre de 2010”, p. 81.

FE D’ERRATES

En aquest número, les fotos de les pàgines 139, 140, 141, 142 i 143 són obra de J. Sendra, mentre que la foto de la pàgina 16 s’ha d’atribuir a J. C. Fuster.

CABDELLS X

- A. SOLER, “Un document inèdit d’Ausiàs March, relacionat amb el comte d’Oliva i el molí de Beniflà (Palerm, 1453)”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (1a part)”, p. 15.

- J. MAS I MARTÍ i J. NOGUERA I MENGUAL, “L’empremta morisca a la vila d’Oliva després del 1609”, p. 77.
- A. MESTRE SANCHIS, “Del camí Vell de Dénia i les ermites”, p. 89.
- A. CARDONA BALLESTER, “Casa del Marxucal, lloc de pau”, p. 99.
- R. M. GIRAU BORRÁS i J. ESCRIVÁ ENGUIX, “L’ajuntament en guerra (1936–1939)”, p. 161.
- P. PÉREZ LEDO i G. BELTRÁN LÓPEZ, “La senyalització dels recursos turístics del centre històric d’Oliva: Diversificació i complementarietat en els productes turístics”, p. 195.

CABDELLS XI

- J. IVARS PÉREZ, “Intervenció a la torre de la Comare: Palau dels Centelles”, p. 5.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El català a Sardenya a través de la documentació dels comtes d’Oliva (segles XVI–XVII) (2a part)”, p. 19.
- D. X. CANYAMÀS I VALLCANERA, “L’enigma Sanxis Maians i dues concessions nobiliàries de la Casa d’Àustria”, p. 67.
- G. BARGUES GUZMÁN, M. J. COMPANY IBÁÑEZ, P. DE LA PIEDRA CUBELLS, V. GUILLEM BARBER, A. LLECHES CARDONA i M. A. MORANT RAMIRO, “La casa del Marxucal d’Oliva: Projecte de restauració”, p. 91.

CABDELLS XII

- M. ARCOS I MARTÍNEZ, “Un tren, una foto i uns quants records”, p. 5.
- F. DEvesa i JORDÀ, “Els Centelles a la col·lecció *Monumenta Borgia*”, p. 9.
- F. BARBER CASTELLÀ, “Els Miranda, una família burgesa de l’Oliva del segle XVII”, p. 31.
- L. BOLO MARTÍNEZ, “L’últim forn de calç d’Oliva”, p. 45.
- V. MORERA BERTOMEU i A. CARDONA BALLESTER, “Història del culte a la Mare de Déu del Rebollet”, p. 67.

CABDELLS XIII

- R. GALERA HERNÁNDEZ, “Aproximació biogràfica del cavaller i mariner Francesc-Gilabert de Centelles, comte d’Oliva, sota el regnat d’Alfons el Magnànim (1408-1458)”, p. 5.
- V. OLASO I SENDRA, “Oliva en *Valencia, puerto mediterráneo en el siglo XV (1410-1525)*, de Jacqueline Guiral”, p. 41.
- J. SENDRA I MOLIÓ, “El ducat d’Osuna”, p. 47.

D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d’Oliva: l’espai urbà (I)”, p. 71.

CABDELLS XIV

D. CALDES SÁNCHEZ, “Aproximació al paisatge històric d’Oliva: l’espai rural (II)”, p. 5.

R. GALERA HERNÁNDEZ, “El comte d’Oliva, Francesc-Gilabert de Centelles i Queralt, durant el regnat de Joan II (1458-1478)”, p. 45.

V. OLASO I SENDRA, “Els Centelles al servei de la Corona espanyola”, p. 89.

F. BARBER CASTELLÀ, “Conflictes entre les elits: la disputa per un benefici eclesiàstic a Santa Maria. Els Maians contra la família Sala (1727-1766)”, p. 97.

A. MESTRE SANCHIS I S. FERRANDO PALOMARES, “Los descubrimientos de los restos de los Carròs, señores de Rebollet, en el siglo XVIII”, p. 119.

V. BARRERES MARTÍNEZ, V. ESTRUCH SANTACATALINA, V. GIRAU MESTRE, V. MALONDA MESTRE, V. MAYANS I PEIRÓ, X. MIÑANA ESCRIVÀ, P. MOLL TORRES, J. RAMON MORELL GREGORI, P. PEIRÓ BERTOMEU i J. SENDRA I MOLIÓ, “Paisatges de guerra: La Guerra Civil i la Postguerra a Oliva”, p. 159.

CABDELLS XV

JUAN F. GIBAJA, XAVIER TERRADAS, BERTA MORELL, FLORENCE ALLIÈSE i MARIA EULÀLIA SUBIRÀ, “El yacimiento prehistórico de El Collado (Oliva, Valencia): una necrópolis de los últimos cazadores de la Península Ibérica”, p. 5

ABEL SOLER, “Notícia de Carroccio da Costa (Carròs): pirata, cavaller, almirall, senyor de Rebollet i fundador d’Oliva”, p. 25

ALEJANDRO CARDONA BALLESTER, “Un genovés a Oliva en el segle XVIII”, p. 53

JOAN FRANCESC PI I APARICI, “Nuclis dispersos singulars d’hàbitats urbans al municipi d’Oliva des de les acaballes del segle XIX fins a l’any 1940”, p. 83

ELENA CANTO MUÑOZ, “La història del palau dels Centelles al segle XX a través de la figura d’Egil Fischer i el seu llegat”, p. 93

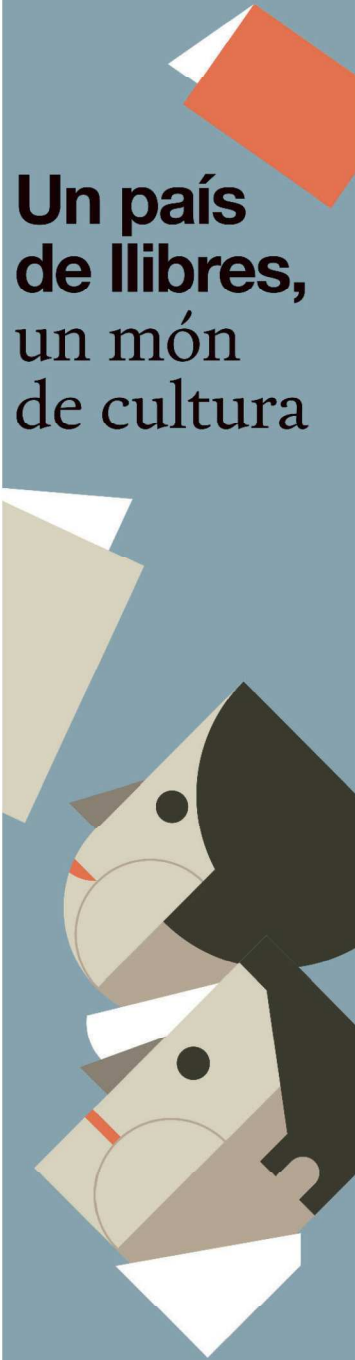
FRANCESC DEVESA I JORDÀ, “Un valencianista de postguerra a Oliva: Alfons Verdeguer”, p. 137

**Tots aquests articles els podeu consultar en format PDF a:
www.raco.cat/index.php/Cabdells [01-01-2019]**

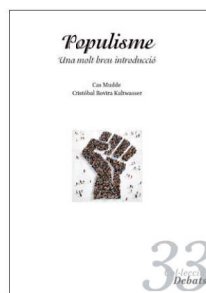
institutió
alfons el magnànim
centre valencià
d'estudis i d'investigació

**Un país
de llibres,
un món
de cultura**

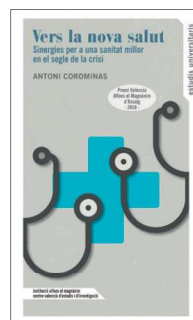

DEPARTAMENT DE
VALÈNCIA
Àrea de Cultura

www.alfonselmagnanim.net

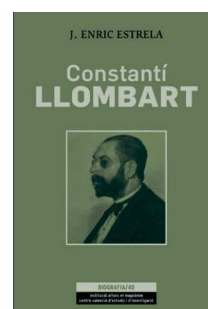
Populisme. Una molt breu introducció
Cas Mudde, Cristóbal Rovira Kaltwasser

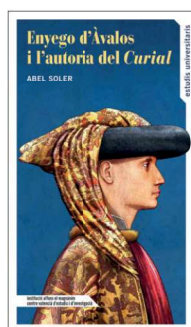
Vers la nova salut
Sinergies per a una sanitat millor en el segle de la crisi
Antoni Corominas

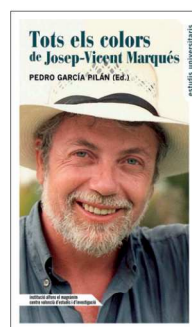
El cercle màgic.
Assaigs sobre cultura, pobles i nacions (1973-2008)
Joan Francesc Mira

Esperit de valencianisme.
Constantí Llobart (1848-1893)
J. Enric Estrela

Enyego d'Àvalos i l'autoria del Curial
Abel Soler

Tots els colors de Josep-Vicent Marqués
Pedro García Pilán (ed.)

